

Irodalomtörténeti Közlemények

2023. CXXVII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Kiss Szemán Róbert</i> : Nemzeti és kulturális terek szerveződése Ján Kollár <i>Útirajzának</i> magyar- és horvátországi szakaszán	137
--	-----

Műhely

<i>Falvy Dávid</i> : Női közösségek és népnyelvű írásbeliség Itáliában és Magyarországon 1500 körül: Két esettanulmány	156
<i>Zsoldos Endre</i> : Verseghy Ferenc a teremtésről	180
<i>Gyapay László</i> : A „történetileg hű” és a „művészileg igaz”: A múlt tanulságának rétegei Kemény Zsigmond történelemszemléletében	201
<i>Valastyán Tamás</i> : Inverzió és reflexió: Irodalomtörténet és ízlésítélet viszonya Borbély Szilárd irodalomtudósi attitűdjében	214

Szemle

Révay Péter: <i>De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem.</i> A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század (<i>Förköli Gábor</i>)	240
Kovács Eszter: Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század) – České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století) (<i>Papp Ingrid</i>)	245
Dóbék Ágnes (szerk.): Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században (<i>Mátyus Norbert</i>)	250
Balogh Gergő és Pataki Viktor (szerk.): <i>Bia</i> hangja. Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentáció (<i>Földes Györgyi</i>)	255

Krónika

<i>Széchenyi Ágnes</i> : Pomogáts Béla (1934–2023)	261
--	-----

Nemzeti és kulturális terek szerveződése Ján Kollár *Útirajzának* magyar- és horvátországi szakaszán

KISS SZEMÁN Róbert

Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv és Balti Filológiai Intézet, intézetigazgató, egyetemi tanár
ORCID: 0000-0003-0297-9681

Organization of national and cultural spaces in the Hungarian and Croatian sections of KOLLÁR's *Journey*

Abstract | This paper deals with a specific genre in Ján KOLLÁR's oeuvre, namely the travelogue entitled *Journey to Northern Italy* (1843), which is an integral piece of central European travelogues in the first half of the 19th century. The travelogue written in Czech language is one of the most valuable pieces of literature in Hungary in the era of national revival. The study focuses on the analysis of the first stretch of the author's journey on the territory of the Kingdom of Hungary and Croatia. The narrator enriches the genre's chronological narration by using diverse narration techniques, as well as by presenting and consciously contrasting national linguistic and cultural spaces. With this method, he breaks the spatial horizontality and temporal rectilinearity of the narration, and by increasing the number of narrative planes, emphasizes the importance of Slavic history and culture. The expansion of the present tense of the narrative with other historical time planes organizes the narration into a complex narrative structure. The basis of this system is characterized by spatial poetics that fits into Slavic national emblematicism, at the center of which is the urban evangelical intellectual as a narrator, who presents from his own point of view the emblematic Hungarian, Slovak, Croatian and Slovenian rural and urban spaces. The author pays attention to KOLLÁR's efforts how to create a modern Slavic cultural space from the old one as well as with the endeavour of the writer how Slavic cultural space to get rid of captivity of Hungarians and Germans.

Keywords | travelogue of the 19th century, cultural space organization, Slavic national emblematicism, *Journey to Northern Italy*, literature of national revival

A 19. század első felének formálódó közép-európai kultúráiban fontos szerep jutott az etnikai/nemzeti fenomént hordozó rurális és urbánus terek megjelenítésének. Az alteritáshoz köthető hungarus-tudat és deákos műveltség jellemezte kulturális hagyományon egyre nagyobb repedések mutatkoztak, amelyek alapvetően hozzájárultak a magyarországi kulturális körkép újrajzolásához. E folyamatot egyszerre kísérték konstrukciós és dekonstrukciós folyamatok, amelyek eredményeként megszülettek a magyarországi modern nemzeti kultúrák. A szóban forgó folyamat fontos kísérőjelenségei közé tartozott egy olyan művészeti paradigmaváltás is, amelyre a magyarországi viszonyok között az 1820-as és 1830-as évek folyamán került sor. A klasszicizmus és romantika közötti stílusváltás mindazonáltal nemcsak egy új alkotói nemzedék színrelépésével járt együtt, hanem számos esetben egy adott életművön belül is jól dektálható törésvonalat eredményezett. A klasszicizmus és a romantika művészi paradigmája között oszcilláló életművek, köztük Ján Kolláré is, számos releváns példával szolgál a szóban forgó jelenségre.¹

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy nyomon kövesse és értelmezze Ján Kollár *Felső-itáliai Útirajzában*² a modern nemzetek kialakulásához kapcsolhatóan a szlovák, a magyar, a szlovén és a horvát falu, város és vidék megjelenését és ábrázolásának módját. Egyúttal figyelmet szenteljen a jelenség értelmezését kétségkívül módosító klasszicista és romantikus paradigmaváltásból fakadó szerzői intencionáltságának, és rávilágítson az elkülönülésnek azon folyamatára,³ amelynek eredményeként a fent vázolt kulturális térben keletkező diszkrpanciák „fájdalmas repedés”-ként⁴ manifesztálódnak a szóban forgó szerzői szövegben. Ez utóbbi vonatkozásában az *Útirajz*, akárcsak az életmű bármely egyéb darabja, a szláv nemzeti emblematizmus szolgálatában áll,⁵ azaz a maga jelenvalóságában is egy múltat és jövőt összekapcsoló szláv kulturális jelrendszer elemeként értelmezendő.

A 18. század második felében a francia és német nyelvterületen népszerűvé vált útirajzok és útbeszámolók divathulláma, „nevezetesen: Denon egyiptomi régiségei-

1 KISS SZEMÁN Róbert, „Dílo Jana Kollára ve světle klasicistních a romantických tendencí uherských literatur neo-latinské a školní latinské provenience”, *Bohemica litteraria* 20 (2017): 27–53. DOI: [10.5817/BL2017-1-2](https://doi.org/10.5817/BL2017-1-2).

2 JÁN KOLLÁR, *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko, se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841. konanau a sepsanau od Jana Kollára S Wyoobrazeními a Přílohami též i se Slovníkem slawjanských umělcůw všech kmenůw od neystarších časůw k nynějšímu věku, s krátkým žiwotopisem a udáním znamenitějších, zwlášť národních, wýtworůw* (W Pešti: Tiskem Trattner Károlyiho, 1843).

3 Jacques DERRIDA, „Az el-különbözödés”, in *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla, 43–62 (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1991).

4 MOLNÁR Miklós, „Derridán kívül – egyben-másban elkülönözve: séta egy világitótorony körül”, *Kalligram* 14, 1–2. sz. (2005): 110–120, hozzáférés: 2023.05.09. <https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2005/XIV.-evf.-2005.-januar-februar/Derridan-kivuel-egyben-masban-elkueloenboezve>

5 KISS SZEMÁN Róbert, *Slovanský Goethe v Pešti: Národní emlematizmus stredoevropských Slovanů* (Praha: Akropolis, 2014).

nek leírása és ábrázolása,⁶ Goethe itáliai utazása,⁷ Eberhard,⁸ Förster⁹ és mások Itáliája,¹⁰ az idézet tanúbizonysága szerint elérte és magával ragadta a jénai egyetem egykori hallgatóját is, ugyanakkor azonban még két évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy pesti szlovák evangélikus lelképásztorként útra kelhessen Itáliába, és élményeit könyv formában is megörökítse. Míg ifjúkori német- és csehországi utazásának élményei főleg költői művébe¹¹ és a hozzá tartozó *Magyarázatokba*¹² épültek bele, addig érett férfikorának itáliai élményei önálló prózai útleírásban öltöttek testet. Az útirajzok korabeli divatja mögött nyilvánvalóan kitapintható az a társadalmi körülmény is, hogy az utazás és a hozzá kapcsolódó művelődés lehetősége szélesebb polgári közönség, valamint egyházi és világi értelmiségiek előtt is megnyílt a napóleoni háborúk utáni európai béke időszakában. Ezen utazások elsődleges célpontja a németek számára is elsősorban Itália volt,¹³ míg a magyarországiak útjai gyakrabban Németországba vagy Franciaországba vezettek. E szempontból Kollár *Útirajza*, amely bizonyos szempontból a grand tour szabályait követi,¹⁴ a két típus ötvözésének számít.

Az útrakelés elsődleges okait a szerzői narrációból ismerjük meg. Mivel ezekkel részletesebben máshol foglalkoztam,¹⁵ itt csak röviden foglalom össze. Kollár *Útirajza Előszavában* az utazás személyes okaként azt nevezi meg, hogy Vincenc Doležálek, a császári-királyi határőrség felügyelője meghívta őt az 1841 szeptemberében tartandó esküvőjére az alsó-stájerországi Rannba (ma Brežice, Szlovénia).¹⁶ Ugyanakkor az *Útirajz* stájerországi fejezetéből, amelyről a későbbiekben még lesz szó, nyilvánvalóvá

-
- 6 „jmenowitě: Denonowo wypsání a wyobrazení egyptských starožitností; Goetheho wlskau cestu, Eberhardowu, Försterowu a jiných Italii.” Kollár minden bizonnyal német fordítását olvashatta: Dominique Vivant DENON, *Vivant Denon's Reise in Nieder- und Ober-Aegypten, waehrend der Feldzüge des Generals Bonaparte*, Aus dem Französischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen begleitet von Dieterich TIEDEMANN fürstl. hessischem Hofrath und Professor der Philosophie in Warburg. Mit acht Kupfern (Berlin: in der Vossischen Buchhandlung, 1803).
 - 7 Johann Wolfgang von GOETHE, *Utazás Itáliában*, ford. RÓNAY György (Budapest: Magyar Helikon, 1961).
 - 8 August Gottlob EBERHARD, *Italien wie es mir erschienen ist*, 2 Bände (Halle: E. Heynemann, 1832).
 - 9 Ernst Joachim FÖRSTER, *Handbuch für Reisende in Italien* (München: 1840). – Számomra csupán a könyv nyolc évvel későbbi, 4. kiadása volt hozzáférhető: Ernst Joachim FÖRSTER, *Handbuch für Reisende in Italien von dr. Ernst Förster*, Vierte verbesserte und vermehrte Auflage. Mit einer Wegweiser für Leidende von Dr. Rudolf WAGNER Professor der Medizin in Göttingen. Mit vielen Karten und Plänen (München: Literarisch-artistische Anstalt der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1848).
 - 10 KOLLÁR, *Cestopis...*, VII.
 - 11 Ján KOLLÁR, *Sláwy dcera we třech zpěwých od Jana Kollára: Druhé wydánj* (w Budjně: w Královské uniwersitické tiskárně, 1824).
 - 12 Ján KOLLÁR, *Wýklad čili Prjmětky a Wyswětlivky ku Sláwy Dceře: S obrazy, s mappau a s Přjdwkem drob-nějšjch básnj rozličného obsahu, od Jana Kollára* (W Pešti: tiskem Trattnera a Károliho, 1832).
 - 13 Thorsten FITZON, *Reisen in das befremdliche Pompeji: Antiklassizistische Antikenwahrnehmung deutscher Italienreisender 1750–1870* (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2004). DOI: [10.1515/9783110919554](https://doi.org/10.1515/9783110919554).
 - 14 ISTVÁN Anna, „Tradícia grand tour a rola slovanských pamätných miest v cestopise Jána Kollára”, in *JINÝ Kollár: Kollár versus JINÍ*, szerk. KISS SZEMÁN Róbert, 97–106 (Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 2021).
 - 15 KISS SZEMÁN Róbert, „Dekonstrukce a konstrukce krajiny v Kollárově Cestopisu do Horní Italie: Keszthely, Zalavár, Zalaapáti”, *Slovenská literatúra* 66 (2019): 207–215.
 - 16 KOLLÁR, *Cestopis...*, III.

válík ezen ok álságos volta, hiszen a narrátor fáradtságra panaszkodva a szóban forgó esküvőn végül nem vett részt. Kollár további okként hivatkozik az egyházi hivatalából fakadó túlterheltségére is.¹⁷ Ugyanakkor az út megvalósulásához a magyarországi evangélikus egyházban zajló, felekezeti köntösbe öltöztetett etnikai viták is hozzájárultak. Ezzel kapcsolatban Kollár a következőképpen foglalja össze álláspontját:

A szlovákok azon a véleményen vannak, hogy az evangélikus magyarok számban csekélynek és gyöngének érezvén magukat azért akarnak egyesülni a kálvinistákkal, akik szinte valamennyien magyarok, hogy így egyesített erővel annál hevesebben rávessék magukat a szlovákokra, és annál biztosabban elmagyarosíthassák őket.¹⁸

Az *Útirajz*hoz írt *Előszó* ily módon előrevetíti, hogy a nemzeti nyelv és kultúra jelentős szerepet fog játszani a teljes útleírásban.

Ilyen előzmények után tehát Kollár 1841. szeptember 7-én, még mielőtt megnyitották volna a pontonhidat a dunai hajók előtt, átkelt Pestről Budára, majd a Dunántúlon és Horvátországon keresztül útnak indult Észak-Itáliába.¹⁹

A magyar és szláv kulturális terek kapcsolata a Dunántúlon

Az *Útirajz* magyarországi szakaszán egyértelműen a főúri kastélyok és a nagyobb városok leírása dominál: szó esik a Brunszvikok martonvásári kastélyparkjáról és képgalériájáról, Székesfehérvárról, Veszprémről, Keszthelyről és Nagykanizsáról. Az ábrázolt nemesi és városi környezet és kultúra néhány kivételtől eltekintve olyan közös kulturális örökségként jelenik meg az elbeszélésben, amelyben a szláv értelmiségi elbeszélő is otthonosan mozog, hiszen a hungarus-tudat és a latinitás mellett a klasszicista ízlésvilág is szoros kapcsolatot jelent a narrátor és környezete között. Ezt a világot az elbeszélés tanúbizonyossága szerint többnyire a magyarországi klerikusok őrizték meg: azaz a szlovák evangélikus lelkész elbeszélőként közös hangot talál Bogdány Jakabbal, a szlovák származású veszprémi kanonokkal és Salesius Gáspárral, a zalaapáti Benedek-rendi apátság jószágigazgatójával egyaránt. Az előbbivel többek között a szláv mecenatúra hiányosságairól beszélget a képzőművészetben, valamint megállapítja, hogy: „Minden szavából érezhető volt, hogy Bogdány úr, bár, amint erről humorral szólt, (úgy

17 A magyarországi evangélikus egyházközségek adatait vesd össze a Kollár által összeállított sematizmus: [Ján KOLLÁR], *Schematismus generalis ecclesiarum & scholarum evang. Aug. Conf. in Hungaria, jussu incl. ac vener. generalis quatuor superintendentiarum conventus aditio anno 1838. Ed. a Joanne Kollár...* (Pestini: typis Trattner-Károlyianis, 1838).

18 Az *Útirajz*ból e tanulmányban közölt hungaricumok magyar nyelvű fordításait többnyire a *Hungaricumok Ján Kollár életművében* (kollar.elte.hu, hozzáférés: 2023.05.23.) című adatbázisból merítettem. „Slowáci jsau toho domnění, že evanjeličtí Madaři, citíce se býti nemnohými a slabými, s Kalwíny, jenž téměř všickni pauzí Madaři jsau, proto se sjednotiti chtějí, aby se tak spojenými silami tím klopotněji na Slowáky obořiti a tím s jistějším prospěchem je zmaďariti mohli.” KOLLÁR, *Cestopis...*, VI.

19 Uo., 1.

érzi magát, mintha – a szerk.) Patmosz szigetére volna száműzve, mégis szorgalmasan olvassa a csehszlovák könyveket, és a magyar nyelv (tengerében – a szerk.) is szereti az anyanyelvét.”²⁰

A zalavári jelenetben, amelyben az elbeszélő krisztusi hevülettel ostorozza az ószláv romterületet romboló magyar parasztokat, akik a vármegye rendeletére egy út építéséhez szállítják el a helyszínről az építőköveket, a zalaapáti bencés kolostor jószágigazgatója kifejezetten együttérez a szláv narrátor fájdalommal:

Gáspár úr érezte szívfájdalmamat és szavaim komolyságát, ezért haladéktalanul megtette a célzatos előkészületeket, eltávolította a munkásokat és kocsisunkat visszaküldvén Keszthelyre meghívott bennünket a kocsián a kolostorba, vagyis a zalavári apátságba, amely körülbelül egy órányi útra fekszik innen Zalaapáti, azaz Zalapáti faluban, ahová Mosburg ledöntése után, de különösképpen a török vészben és háborúiban ezt az apátságot átköltöztették.²¹

A kastélyokat és városokat összekötő utak mentén sorjázó kisebb települések csak ritkán érik el az elbeszélő ingerküszöbét, legyen szó akár Buda környéki, akár dunántúli vagy Balaton-felvidéki falvakról. A jellegzetesen magyar tájat leginkább is a Bakony és a benne tanyázó betyárok képviselik, akik ugyan közvetlenül nem szerepelnek az elbeszélésben, ám a hozzájuk kapcsolódó, az elbeszélésbe beemelt rémtörténetek a narrátorban és útítársaiban félelmet keltenek. A narrátor viszonyulása a magyar betyárokhoz semmiféle azonosságot nem mutat a romantikában divattá vált betyárkultuszsal: a betyár Kollárnál még nem a szegényeket védelmező népi hős, hanem istentelen és bosszúálló haramia.

Itt-ott a sűrű erdőben látni egy keresztet vagy egy kupac követ, ezek a (betyárok – KSZR.) templomai és kivégzőhelyei, ahová a szomszéd kolostorokból a papokat vagy szerzeteseket bekötött szemmel vezetik, hogy azoknak, akik halálra vannak ítélve, utolsó vigaszt nyújtsanak [...].²²

A magyar etnikum kifejezetten ellenséges megjelenítésére is a betyárság előzetes bemutatása ad alkalmat, amikor a narrátor hasonló megjelenést tulajdonít a zalai ma-

20 „Z každého slowa bylo poznati, že pan Bogdan, ačkoli, jak sám žertowně řekl, zde jakoby na ostrow Patmos odsauzen, předce knihy českoslowenské pilně čítá a uprostřed maďarčiny milovníkem materčiny gest.” Uo., 5.

21 „Pan Gašpar cítil bolest srdce mého a vážnost mých slow, proto nedleně udělal kucílné příprawy, odstraniw dělníky a našeho wozníka zpátkem do Kesthele poslaw, zwal nás na svém koči do klášteru čili opatstwi Salawarského, které asi hodinku cesty odtudto vzdálené leží we wesnici Salaapathy čili Salaapathy, kamž opatstwi toto po zboření Mosburku, a zwlášť w bauřech a wojnách tureckých, přenešeno bylo.” Uo., 11.

22 „Tu i tam w hustém lese widěti kříž aneb hromadu kamení, toť jsau jejich chrámy a poprawiště, kamž kněze aneho mnichy ze sausedních klášterůw se swázanýma očima wodiwají, aby těm, jenž z nich na smrt odsauzený jsau, posledním potěšením poslaužil (...)” Uo., 3.

gyar parasztnak: a haramiákkal azonosítva őket szerinte fizimiskájuk és öltözetük is hasonló Milfajt Ferkóéhoz, aki a legismertebb dunántúli betyár, Sobri Jóska alvezére volt: „Csaknem egész Zala vármegyében nem láttunk barátságos és szép arcot. A lakosok alacsony növésűek, erős testalkatúak, többé-kevésbé egyforma arcúak, komorak, ruházatuk Milfajt-szerű, piros sálkokkal díszített szőnyeg.”²³

A szláv etnikum és falu csupán képviseleti formában jelenik meg az elbeszélés dunántúli szakaszán: ennek egyik formája az elbeszélés jelen idejéhez, a másik pedig a dunántúli szlávok történeti idejéhez köthető. Az előbbi a fehérvári piactéren zajlik, amikor is a narrátort két nagyvelegi paraszt szólítja meg, s mint régi ismerősüknek elpanaszolják, hogy az evangélikus egyház fórumain továbbra is hiába próbálják meg elérni, hogy szlovák anyanyelvű lelképásztort kapjanak. Ennek kapcsán a beszélgetésben fölelevenedik a hasonló problémából támadt lajoskomáromi eset, amelynek eredményeként több szlovák evangélikus hívet is megkorbácsoltak. A nagyvelegi és lajoskomáromi helyzetből a narrátor arra a következtetésre jut, hogy „[...] több hasonló csehszlovák és vend falu is megbújjik a (magyar – KSzR) nemzeti örület és nyelvi tiranizmus alatt”.²⁴

A szlávok dunántúli történeti idejéhez kapcsolódnak a narrátor keszthelyi és zalavári tartózkodásának élményei, amelyeket egy magyar nyelvű tanulmányomban már elemeztem, ezért az ott megállapított dolgokra e helyütt csupán röviden utalok.²⁵ A narrátor ugyanis Keszthelyen megszállva kocsit fogad, hogy meglátogassa a zalavári szláv romterületet. E látogatása alkalmával az elbeszélő a pusztuló építészeti emlékeket és az ószláv történeti időhöz köthető egykori szláv tájat ütközteti egymással. A magyarországi műemlékvédelem egyik első, irodalmi formában megörökített aktusáról is beszélhetünk az esemény kapcsán, ugyanis a narrátor nyugat-európai példákra hivatkozva kívánja meg elérni a szláv kultúrtörténethez kapcsolható romok megóvását a pusztítástól. A narrátor küldetéses gesztussal konfrontálja a jelenidejű, magyar etnikumhoz köthető tájat a romterület ószláv múltjával. E gesztus célja, hogy a szláv kultúrtájat kiszabadítsa a magyarság fogságából, és az ószláv romterületet beemelje a szláv nemzeti emblematizmusba.

Az ország határvárosa Nagykanizsa, amelynek a narrátor számára egyik fontos jellegzetessége, hogy az ellenséges magyar mellett megjelenik benne egy újabb szláv elem is a horvát lakosság formájában. A fölfogadott kocsis mellett a város egyes üzleteinek föliratai és a nyelvhasználat jelzik ezt a tényt.²⁶ A szláv nemzeti emblematizmus hang-

23 „W celé téměř Saladské stolici nespátřili sme přiwětíwého a pěkného obličejje. Obywatelé zrůstu nízkého, postawy silné, twářnosti wíce méně totožné, zasmušilé, oděw Milfajowský: hauně čerwenými pásy ozdobené.” Uo., 8.

24 „(...) i wíce českoslowenských a wendických wesnic upí tam pod podobným břemenem národního šálenství a jazykotyranství.” Uo., 7.

25 KISS SZEMÁN Róbert, „A magyar, szlovák, szlovén és horvát vidék és város térpoétikai megjelenítése Kollár Útirajzában” in *A magyar királyok városának emlékezete a szláv irodalmakban, nyelvekben és kultúrákban*, szerk. LUKÁCS István, 81–95 (Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2021).

26 „Utunk során először vettünk észre Nagykanizsán szláv feliratokat boltok és pincék fölött, pl. Novaković stb., egyébként is hallatszott illír szó az udvarokon és utcákon.” („We Welké Kaniži spatřili sme,

súlyos térpoétikai megjelenítése a narrációban, amint az elbeszélő arról ír, hogy Kani-
sát elhagyva égni kezdett a talpuk alatt a föld:

Már sötét volt, amikor távoztunk Kanizsáról, a várost elhagyva alig tudtuk átvágni ma-
gunkat a sűrű füstfelhőkön. Néhány éve ég a föld alatt a tőzeg (Torf) és egyéb gyúlékony
elemek, amelyeket nem lehet eloltani. Állítólag gyakorta itt is, ott is még a föld is beomlik
a gyalogosok lába alatt, úgyhogy majdnem minden évben több ember leli miatta halálát.²⁷

A magyar és a horvát nyelvi és kulturális tér törésvonalán azonban nem ez az egyedü-
li emblemikus történet – az országhatáron még sor kerül egy újabb nemzetiségi szí-
nezetű incidensre. Az utazóknak a Mura határfolyóként állja útját, amelyen révészek
szállítják át az utasokat. A folyó a szláv utasok és a narrátor számára az utolsó aka-
dályt jelenti, hogy maguk mögött hagyassák a nemzeti értelemben folyamatosan ra-
dikalizálódó magyarság territóriumát, és belépjenek Szlávia imaginárius országába.
A magyar révész azonban sötétedés után már nem hajlandó átvinni az utasait a túl-
só partra. A nemzeti emblematicus dichotomikus narrációs szabálya szerint azon-
ban, amelynek térvonatkozásai is nyilvánvalóak, a túlpartról megérkezik a horvát ré-
vész, és kimenekíti őket Magyarországról.

A kulturális terek szerveződése Horvátországban

A magyar nyelvi és kulturális dominancia területét maguk mögött hagyó szláv utazók
tehát Szlávia fennhatósága alá érkeznek. Mindazonáltal ebben a részben éppen úgy,
akárcsak a teljes *Útleírás* narrációs szerkezetében, folyamatos marad mind a magyaror-
szági alteritáshoz való kötődés megjelenítése, mind pedig a reformkori magyarországi
nyelvi és kulturális viszonyrendszerhez való aktív viszonyulás. Csáktornya azért kelti
föl az elbeszélő érdeklődését, mert föl akarja itt lelni az általa egyértelműen szlávnak
tekintett Zrínyiek családi sírboltját, amelybe a monda szerint eltemették a szigetvári
hős, Zrínyi Miklós levágott fejét is.²⁸ Kutatása során persze beszámol a hadvezér uno-

po prwnikráte na naši cestě, slawské nápisy nade krámy a sklepy, k. p. Nowakowic atd. anobrz i reč
illyrská ze dworůw a ulic zněla.”) KOLLÁR, *Cestopis...*, 18.

27 „Již tma byla, když sme z Kaniže vycházeli: za městem sotwa sme se probili přes husté oblaky dymu
a kauře. Hoříť tam již od několika rokůw pod zemí rašelina (Torf) a jiné zápaliwé žiwly, které nelze
uhasiti. Často se prey tu i tam i země pod nohami jdaucích proboří, tak že téměř každého roku několik
lidí smrt přitom nachází.” KOLLÁR, *Cestopis...*, 19.

28 „Hosszan kerestük a Zrínyiek családi sírját, amelyet Windisch német nyelvű Földrajzában ír le, és
amelyről azt mondják, hogy a szigetvári hős, Miklós levágott fejét, amelyet Sokoli nagyvezír először
Győrbe küldetett, onnan aztán a család egyik hű szolgája által ide hazahozatott és itt a (szent) Ilona-ko-
lostorban első felesége, Frangepán Katalin mellé helyeztetett: itt azonban erről senki sem tudott, sem
a várban, sem a kolostorban, bár nagyon sok embernél tudakozódtunk utána.” („Hledali sme dlaho
dědičnu hrobku rodiny Zrinské, kterau Windiš w Zeměpisu swém německém opisuje, a o níz se wůbec
prawí, že sřatá hlawa Sigetského hrdiny Mikuláše, neyprwé od welkowitzira Sokoliho do Rábu poslána,
odtud pak skrze jednoho wěrného slahu jeho domu sem donešena a zde we klášteře Heleny wedle

kájáról, a magyar nyelvű barokk irodalom egyik legjelentősebb alakjáról, Zrínyi Miklósról is, akit, mert ősei nyelvét és nemzetiségét magyarra cserélte, a dehonesztáló „magyar-horvát kétéltű”-ként jellemez:

Csáktornyatól körülbelül fél órányi útra látni az erdőben egy emlékművet latin nyelvű felirattal: „hogy állítólag e helyen tépte szét Zrínyi Miklóst a vadkan.” – ez a fiatalabb Miklós volt, de a szigetváritól különböző, magyar-horvát kétéltű volt, – ő írta azt a bizonyos verset: „Ne bántsá Magyar”,²⁹ amely könyvnek a címét most a magyarok nemzeti jelszavuknak választották; ő írta ugyancsak magyar nyelven a hőskölteményt Adria tengernek Szirénája címmel, amelyben elődje, Zrínyi Miklós elévülhetetlen érdemeit taglalja: ez utóbbi munkát Zrínyi Péter lefordította horvátra, mégpedig olyan módon, hogy az messze túlszárnyalja az eredetét.³⁰

Az elbeszélő, amint azt a fenti idézetből is látjuk, hiába igyekezett olyannyira maga mögött hagyni a magyarlakta területeket, koloniális traumaként emlegeti Zrínyit és eposzát, amelyben a költő szigetvári őse tetteit örökölte meg.

Csáktornyáról Varasd felé haladva az elbeszélő figyelmét legközelebb Szent Jeromos vélt szülővárosa, Stridón (Stridóvár/Štrigova) vonta magára,³¹ amelynek jelenbeni állapotát „nyomorúságosnak” nevezi.³² Kollár a *Szlávia leánya* és a hozzá rendelt *Magyarázatokhoz* hasonlóan itt sem rejti véka alá azon nézetét, mely szerint a *Vulgata* fordítója

Kateřiny Frangepáni, jeho první manželky, položena byla: nikdo však zde o tom, ani we hradě, ani we klášteře; nic neznal, ačkoli u přemnohých na to sme se dotazowali.”) KOLLÁR, *Cestopis...*, 20.

29 Az 1663-ban keletkezett mű első megjelenésének éve 1705, második kiadása 1790. Ez utóbbi tartalmazta főcímként a *Ne bántsá a magyart*. A kiadás előkészületeiről és a magyar felvilágosodás recepciójába való beilleszkedéséről vö. LADÁNYI Sándor, „Zrínyi Török Afuma és Gyöngyösi verseinek 18. század végi kiadástörténeti problémáihöz: Zilahi Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz 1787–1792”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975): 482–498.

30 „Asi půl hodiny od Čakatorně widěti w lese pomník, t. g. kámen s nápisem latinským: »že zde prey Mikuláš Zrinský od wepře rozhrán byl.«– Bylť tento Mikuláš mladší, od onoho Sigetského ale rozdílný, maďarskohorwatským obojživelníkem, – on psal onu maďarskau báseň: »Ne bántsá a' Magyart,« který názew knihy nyní Maďaři za národní heslo sobě zwolili; on psal i hrdinskau báseň též w maďarčině: Sirena Jaderského moře, kde cnosti nesmrtelného předka swého Mikuláše Zriniho wypisuje: toto poslední dílo přeložil Petr Zrinský do horwatské řeči, a sice tak, že půwodník daleko přewyšuje [...]” KOLLÁR, *Cestopis...*, 19.

31 Stridón római oppidum volt, amely a gótok betörésekor pusztult el. Egykori elhelyezkedéséről mindmáig viták folynak, egyesek szerint a mai Horvátország területén, Csáktornya közelében volt található, mások szerint a mai Boszniában, és vannak olyan kutatók, akik a mai Szlovénia területére helyezik. A téma alapvető irodalmához vö. Frane BULIĆ, „Stridon (Grahovo polje u Bosni): Rodno mjesto svetoga Jeronima.” *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 43 (1920): 5–104. Számomra ennek a tanulmánynak a különlenyomata volt elérhető: Frane BULIĆ, *Stridon (Grahovopolje u Bosni) rodno mjesto svetoga Jeronima: Rasprava povjesno-geografska. (Otisak iz Vjesnika za arheologiju a historiju dalmatinsku XLIII (1920).* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1920).

32 „Od Čakatorně k sewerowýchodu wede cesta přes S. Helenu a S. Jiří do Stryhowě čili Stridonu, městečku nyní chatrnému, ale hádkau o rodišti S. Hieronyma slawnému.” KOLLÁR, *Cestopis...*, 21.

szláv származású lett volna.³³ A szlávság tehát nem csupán földrajzi értelemben szituálódik a Muraközben, hanem a narrátor, folytatva a Zalavárott megkezdett szláv kultúrtáj építését, kiterjeszti azt mind térben, mind pedig időben: az *Útirajz* szövegében tehát most már nemcsak a kora középkor, hanem a késő antik kor is a szlávság történeti idejeként jelenik meg. A szláv kultúrtáj kontinuitásának a jelenben való megszilárdítása érdekében az elbeszélő fáradhatatlanul kutat egyéb, szemmel látható jelek után is: a muraközi útszakasz leírásakor kerít sort – a magvető bibliai példázatára építve – arra a lelkes beszámolóra, amelyet a „szláv ágyások” kérdésének szentel. A tudatos narrátori építkezés egyik kulcsfontosságú aktusáról van szó, amely a rurális tájformálás egyik fontos eszközeként kerül alkalmazásra. Hasonló elbeszélői tudatosságra utal, hogy e helyütt csupán fölvezeti a témát, jelezve, hogy a földművelés e módja kizárólag a szláv szántóvetőkre jellemző, ám okának megvilágítását egy távolabbi időpontra helyezi, amikor is rövidesen egy stájerországi szláv kocsis adja meg majd rá a magyarázatot.

A következő jelentősebb horvátországi állomás, amely a narrátor figyelmét kiérdemli, Varasd, különösen annak könyvtára, amely lenyűgözi szláv nyelvű újságkínálatával, valamint horvát nemzeti érzelmű hivatalnokaival, akik a magyar nyelvű utazási paszszust elutasítva horvát vagy latin nyelvet követelnek az utazótól. A bosszantó hivatalnoki kukacoskodás a narrációban ily módon a magyarosítással való szláv nyelvi szembeszégülés szimbolikus aktusává nemesül.

A varasdi urbánus szláv környezettel óriási kontrasztban áll a „horvát Svájc”-nak nevezett Ivaneci/Ivanščica-hegység leírása, amely olyan idegen és félelmetes környezet az elbeszélő számára, mint amilyen a betyároktól hemzsegő Bakony volt. A természet vadságát és benne az emberi kiszolgáltatottságot az elbeszélő még képes a (pre)romantikából ismert hegyi táj, jelen esetben a hazai Tatra-vidék párhuzamba állításával kezelni: „ez az egész környezet a szlovák Tatra-vidékekre hasonlít”,³⁴ ugyanakkor a Varasd környéki horvát nyelvjárást rendkívül csúnyának és érthetetlennek találja, amelyben számos *o* magánhangzó *e*-nek hangzik.³⁵ A megkönnyebbülés akkor következik be, amikor a narrátor ismét kultúrtájba, a lepoglavai pálos kolostorhoz és templomhoz ér. Itt a művész neve nélkül ugyan, de följegyzí az Ivan Ranger barokk festőnek tulajdonított *Jézus bemutatása a jeruzsálemi templomban*, valamint a *Kufárok kiűzése* című freskókat. A Lepoglavából Krapinába vezető úton a narrátorból ismét előbújik a felvilágosult értelmiségi, aki a babonáságban és tudatlanságban tartott nép sorsa fölött tünődik. Megfigyelése szerint a krapinai zarándokok testileg és lelkileg jó adottságú és eszes, ám a véletlenre és magukra hagyott emberek.³⁶ Ez utóbbi illusztrálására az intellektuális fölény pozíciójából megfigyelő elbeszélő beszámol arról, hogy a zarándokok a kra-

33 A téma földolgozásához vö. Ines Ivčić, *The Cult of Saint Jerome in Dalmatia in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries: MA Thesis in Medieval Studies* (Budapest: Central European University, May 2016). Különösen a *Jerome the Slav* című fejezettel a 26–44. oldalakon.

34 „celé toto okolí podobá se Tatranskoslowenským krajům” KOLLÁR, *Cestopis...*, 23.

35 „W celém tomto Waraždinském okolí panuje nelépé, a těžce srozumitelné nářečí; přízvučování nazwi-ce ruské, k. p. Božók (jméno našeho vozníka), gospá atd. téměř každé o vyslowuje se co e, ku př. gora gera, koně keně, dobre debre, dole dele, kostel kestel atd.” Uo.

36 „Lid ten zdravý na těle i na duši, schopný, bystrý: ale cele sobě a náhodě zanechán.” Uo.

pinai Szent Jakab-zarándoktemplomot megpillantva térdre hullanak, köztük egy asszony is, aki haldokló csecsemőjét a csodás gyógyulás reményében fabölcsőben hozta a fején Koprivnicából egészen a csodatévő Szűz képéig.³⁷ Az elbeszélés azon ritka pillanata ez, amikor a narrátor, túllépve a nemzeti és nyelvi ellentéteken a maga emberi és lelkipásztori mivoltában egyesíti – többes számúra változtatva az elbeszélést – az egész emberi közösséget. Az aktus szakrális síkra való emelését a lelkész az evangéliumi allúzióval (Luk 6, 20) biztosítja: „Patakokban ömlött valamennyi jelenlévő ember szeméből a könny – Az Istenhez legkönnyebben a nyomorult jut –”³⁸

Krapinába érkezve a narrációban először jelenik meg Ljudevít Gaj, aki a horvát nemzeti mozgalom egyik legfontosabb alakja volt. Az elbeszélő ugyanis meglátogatja Ljudevít Gaj szülőházát, amelyben az utazás idején az illír mozgalom kulcsfigurájának fivére lakott. A Gaj életútjához kapcsolódó életrerek bemutatásakor a narrátor tartja magát a kronológiai sorrendhez: az elbeszélésnek ezzel a részével először a gyermekkor helyszínét rögzíti, amelyhez később a horvát nemzeti mozgalom vezérének pesti ifjúságát eleveníti meg, végül a zágrábi részben Gajt, a horvát nemzeti élet vezérének különféle szerepeiben látatja majd. A krapinai jelenetben a német szentimentalizmuson és preromantikán edződött narrátort lenyűgözik még a város szomszédságában látható hegyeken található várromok, amelyek köré Čech, Lech és Mech, a szláv történelem mitikus ősatyjának legendáját köríti – ismét erősítve a szláv történelmi táj textúráját az elbeszélésben. A hitelesség kedvéért a narrátor megduplázza az elbeszélők számát: egy horvát öregasszony személyében olyan médiumot talál, aki mellett, hogy idegenvezetőként kalauzolja őket a krapinai vár romterületén, elbeszélésével feleleveníti a környékhez kapcsolódó szláv ősatyák legendáját is. A narrátor túlhevített lelkesültségében az asszonyt a középkori cseh krónikához, Dalimilhoz hasonlítja,³⁹ majd a hangulat betetőzésére megidéz nyolc sort Dalimil krónikájából. Az európai romantika lord Byronhoz fűződő legismertebb szimbolikus gesztusának szláv kulturális inkorporálására is kísérlet történik az elbeszélésben: ám a byroni gesztussal szemben, amikor is az angol költő a nevét a Szunion-foki Poszeidón-templom oszlopába véste, a szláv bárdnak és útítársának be kell érnie a krapinai öregasszony házának falával, amelyre többrendbe-li unszolásra szénnel írják föl a nevüket.

Látva, hogyan ittuk szavait, Čech fivéreiként és utódaiként látott bennünket vendégül krapinavári szőlővel, majd a konyhába futva és szent hozva arra buzdított bennünket,

37 „W tomto okamženi došla sem i jedna ubohá matka nesaučí dřevenu kolébku na hlavě: když ji na zem vedle sebe položila, uzřeli sme w ní - malé, nemocné, již téměř ku smrti pracující dojčátko, které tato matka až z Koprivnice, w Křížské Stolicy, k onomu záračnému obrazu pro uzdravení nesla.” Uo.

38 „Slzy se nám, všem zde přítomným, potokem z očí wyronili. – Neypřednější přístup k Bohu má ubohý. –” Uo.

39 „Když nás naše šwitorná starenka, w nepřítomnosti muže jejího, po hradě wodila a powěsti o něm wyprawowala, já sem se domniwal že Dalimila mluwiciho slyším [...]” Uo., 24.

hogy emlékül írjuk föl a falra a nevünket: amelynek, bár ezt egyébként nem szívesen tessez, nem tudtunk ellenállni.⁴⁰

Erre a nemzeti töltekezésre annál inkább szüksége volt a narrátornak, mivel a következő bekezdésben átmenetileg elhagyja Horvátországot, ahol a szlávok viszonylagos kulturális és politikai önállósággal rendelkeznek, és szeptember 11-én átlépi Stájerország határát. Amint azt a tanulmány elején már írtam, Rannba azért utazik, hogy részt vegyen egy esküvőn, amelyre azonban az elbeszélő mégsem utazik át Slovenská Bistricába. Helyette, hogy kímélje egészségét, pihenőnapot tart, és fölkészül a következő nagy városi élményre, a zágrábi kulturális életre.⁴¹ Ugyanakkor az elbeszélő a menyasszony sógorának idegenvezetői szolgálatait igénybe véve föltérképezi a stájerországi kisváros nemzetiségi viszonyait. Ennek kapcsán haraggal vegyes elégedetlenséggel interpretálja a szláv anyanyelvűek térvészését a városi iskolai oktatásban, amelynek következtében felértékelődik a falu mint szláv génbank, amely a narrátor szerint a szlovén nyelv és kultúra megmaradásának záloga. Megszorításként persze hozzáfűzi, hogy az itt beszélt szlovén nyelv német kifejezésekkel rendkívül átszótt: „Vidámabb szél fúj még, hála Istennek, vidéken: a falvakban még visszhangzik a szláv dal, bár persze némettel már meglehetősen átszőve.”⁴² Állításának bizonyítására egy pristavai (ma: Pristava pri Mestinju, Szlovénia) adatközlő, Helena Jerankova asszonytól gyűjtött dal szövegének és a cseh fül számára érthetetlen kifejezéseinek fordításával szolgál. A stájerországi szláv–német ellentétek illusztrálására való továbbá egy verekedés elbeszélése is az osztrák Attems család két tagja és horvát fiatalok között, amely Rogatecben esett meg.⁴³

Az elbeszélő ezek után a Száván átkelve Krajinába érkezik, és büszkén jelenti, hogy Horvátország és Stájerország után egy harmadik szláv országot is meglátogat. E szlávok lakta tartományok országokként való bemutatása nyilvánvalóan annak a narrátori szándéknak a bizonyítéka, hogy a közép-európai térség centrális területeinek nyomasztó magyar és német fölényét kellőképpen ellensúlyozza.

A narráció alábbi, jellemző közjátéka visszacsatolást jelent a romantika művészi paradigmájának fekete tartományába: a folyón átkelve ugyanis az elbeszélő a fantázia birodalmába emelkedik, amikor arról számol be, hogy két vízbefúlt képe emelkedik ki a hullámokból. Az elbeszélés élővé tételét szolgáló „ha!” felkiáltás után Matija Čop (1797–1835), laibachi szlovén irodalomtörténész és nyelvész, valamint Cestar, egy horvát nemzetiségű pesti egyetemi hallgató sorsára hívja föl a figyelmet: az első

40 „Widauc naši dychtiwost, se kterau sme slowa jeji poslauchali, čestowala nás co bratry a potomky Čechowy hroznem Krapinohradským, běžewši pak do kuchyně a přinesši uhel přijměla nás k tomu, abychom na památku swá jména tam na stěnu napsali: čehož, ačkoli já to jináče nerád činím, odepřiti sme jí nemohli.” Uo., 25.

41 „[...] já ale, ohled maje na swé zdraví a chtěw aspoň jednu noc na této cestě tiše a cele spáti, zůstal sem toho dne we Brešči, abych nazejtří do Záhřebu pospíchal, anť pro mne Záhřeb, literatura a národnost slawoillyrská důležitější byly, nežli swatha.” Uo., 25.

42 „Weselejší wzduch wěje, chwála Bohu, ještě na wenkowě: wesnice se ještě ozýwají zpěwem slawským ačkoli owšem již welice němčinau protkaným.” Uo.

43 Uo., 36.

lébe emeli a földművelés eme csínját nem ismerő német parasztnak. A vidék tehát a már említett újszövetségi parabola nemzeti emblematizmusba emelésével e barázdák használata által nyeri el a „mi, szláv földünk”, vagy az „ő, germán földjük” egymással összetéveszthetetlen vonásait:

[...] miért nem hagyjátok a szántóitokat egy tagban és olyan szélesnek, mint a németek! Azért, válaszolta Jozefom, mert mi okosabb földművesek vagyunk a németeknél; ezt azért tesszük, hogy ha esik, a víz a barázdákban maradjon és beivódjék a földbe és ezzel segítse a termést; ahol aztán a föld eleve mocsaras vagy sok eső esik; ott ezek az ágyások elvezetik a fölösleges nedvességet, hogy a vetés ne rohadjon meg; ha nagy a szárazság nyáron, és a közelben van egy forrás, patak vagy folyó, a vizet belevezetik belőlük a barázdába, ami a szántót öntözi. Itt volt tehát a szláv ágyások titkának természetes, régtől keresett kulcsa: ez a magyarázat, a földművelés gyakorlati bölcsességének ez a példája új tiszteletet ébresztett bennem régi elődeink iránt.⁴⁸

Az utazó ugyanakkor, belefeledkezve a szláv múltba, immár sokadszor nem vesz tudomást azon falvakról, amelyeken átutazik. Három száználmas horvát falut is megemlít, amelyek házai olyannyira távol fekszenek egymástól, hogy az az iskolák alapítását és látogatását is ellehetetleníti.⁴⁹ Brdovecnél a narrátor egy szlovák drótosba botlik, aki, mivel a magyarok az általa gyakorolt mesterségből gúnyt űznek, egészen Horvátországig vándorolt, hogy megkeresse a napi betevőjét. Úti élményei közé emeli még egy fiatal horvát pap látványát is, aki imakönyvvel a kezében, szépen megművelt kertjében végzi reggeli áhítatát.

Az utazó figyelmét lekötő jelenségek között fontos szerep jut a horvát falusi lányok és asszonyok azon szokásának, hogy hatalmas terheket hordoznak a fejükön. Ennek következménye a narrátor szerint, hogy bár szép, egyenes termetűvé teszi az asszonyokat, ám a női agyra nehezede a teher károsan hat mentális képességeikre. „Ez teszi, hogy az itteni asszonyok termete sudár és egyenes, akár a fa: de hogy / ez az agyra, az emberi lélek legfinomabb eszközére nehezede nyomás más szempontból káros, ahhoz kétség sem férhet.”⁵⁰ Szembeötlő, hogy a gyengébb nem megjelenése a narrációban kizárólag a szláv etnikumhoz köthető. A szláv nők és asszonyok szerepei közé tartozik a

48 „(...) proč nenecháváte role swé tak celé a široké jako Němci! Proto, řekl Jozef můj, že sme my maudřejší rolníci nežli Němci; to děláme tím cílem, aby když prší, voda we brázdách zůstala a do půdy wníkla a tím aurodu napomáhala; kde pak je země sama w sobě močálowitá, aneb když mnoho dešťůw býwá; tudy tyto záhony odwozují přílišnou wlhkost, aby osení nehnilo; panujeli dlauhá suchota w létě, a jeli studnice, potok aneb řeka we blízkosti, voda se odtud do těchto brázd nastrojí, která roli owlažuje. Tu hle sem měl přirozený dáwno hledaný klíč k tajemství slawjanských záhonůw: a toto wysvětlení a ukázání mi tak praktické maudrosti w rolnictwí, naplnilo mne nowau uctiwostí ku starým našim předkům.” Uo., 28.

49 „Laduč, Jerlušowice, Brdowec jsau chatrné wesnice, s rozsypanými sem tam domky, což zřízení a nawštěwowání škol těžkým činí.” Uo.

50 „Tím se stává, že postawa zdejších žen jest přímá a rovná co strom: ale že to / stálé tlačení mozku tohoto nejyemnějšího nástroja duše škodliwe jest w jiném ohledu, o tom ani pochybowati nelze.” Uo., 28–29.

buzgó vallásosság, mint a zarándokok esetében, a terhek cipelése, mint az éppen szóban forgó esetben, vagy pedig a nemzeti nyelv és kultúra művelése, mint a későbbiekben, a trieszti költőné esetében. A szláv asszonyok türelmével, teherbírással és lágy-ságával ellentétben egyáltalán nem köthető semmilyen feminin elem más bemutatott nemzetiséghez. A magyar és a német vidék lányok és asszonyok nélküli világ, bennük főként a maszkulin agresszió (a lajoskomáromi szlovákok megbotozása, a betyárok gyilkolása, a stájerországi országúti erőszak és kaszinóbeli verekedés) érvényesül. Amennyiben mégis megjelenik a női nem képviselője az „ők” szférájában (mint például a magyar révészfeleség alakjában), az inkább a *Szlávia leánya* 1852-es kiadásának 442. szonettjében bemutatott magyar fúria esztelen dühöngését idézi.⁵¹

A szláv-ságot létében fenyegető magyar és német vidékhez képest a narrátor számára a horvát főváros maga a múltból már jól ismert zalavári szláv kultúrtáj jelenben megtestesült formája, és mint ilyen, nemcsak a horvátországi útszakasz, hanem az egész *Útirajz* egyik csúcspontja a szláv olvasóteremmel, a horvát színházzal, a művelt szláv férfiak társaságával. A szláv urbánus közeget pedig minden kétséget kizáróan a narrátor és horvát tanítványa, Ljudevit Gaj uralja, amely páros mind elméletben, mind pedig gyakorlatban a szláv kölcsönösség megtestesítője. Gaj kapcsán már jeleztük, hogy az *Útirajz*ban sor kerül majd a horvát nemzetébresztő pesti életszakaszának bemutatására is, amely a jelen idejű elbeszéléshez képest tizenkét évvel azelőtt volt. A narrátornak köszönhetően az olvasó tudomást szerez arról, hogy Kollár Gajt saját *Olvasókönyvéből* tanította csehül olvasni, és felidézi közös pesti sétáikat és beszélgetéseiket is. A szláv világ egyik ígéretes központjává vált tehát a horvát főváros, ahol szlovákok, oroszok és más szlávok is egymásra találhatnak.

Az elbeszélés következő állomása egy másik jelentős horvát város, Károlyváros (Karlovac), ahol a helyi notabilitásokkal folytatott esti beszélgetés, nem először, arra nyújt alkalmat a narrátornak, hogy közönsége (és az *Útirajz* olvasóközönsége) előtt is értekezzen a szlovákok sanyarú magyarországi helyzetéről. Az időbeli előre- és hátra-utalások rendszere, a szláv-ság és ezen belül a szlovákság magyarországi helyzetéről folyó állandó gondolkodás következtében (a zágrábi, majd a trieszti helyszínen is megismételve) könnyen vizualizálható szláv kulturális tér jön létre. A károlyvárosi piac ugyanakkor a városi és falusi horvát lakosság találkozásának és ezzel a két szláv világ harmonikus egyesítésének színterévé válik: a szláv nemzetrajzot a vidéki horvát asszonyok szorgalmának példaértékű képével gazdagítja. A piacozó asszonyok ugyanis ahelyett, hogy pletykálnának, hatalmas guzsalyokat helyezve a fejükre inkább fonással töltik az idejüket.⁵²

A Károlyvárosból Fiuméba vezető mintegy 80.000 ölnyi út több szempontból fölkelte a narrátor figyelmét: egyrészt büszkeséggel tölti el a Mária Lujza királynéről elnevezett műút (Ludovicea) minősége, akárcsak mérnökének, Vukassovichnak (Filip Josip Vukassović) szláv volta, ugyanakkor a rajta bonyolódó gyér forgalom és a mellette elhelyezke-

51 A tanulmányban nem tárgyalt további kollári hungaricumok többsége fellelhető a kollar.elte.hu adatbázisban. Hozzáférés: 2023.05.23.

52 KOLLÁR, *Cestopis...*, 35.

dő vendéglők konyhájának csapnivalósága bosszúsággal tölti el. A főbb falvak nevének felsorolásán túl (összesen tíz) ezek a települések és lakóik szintén nem érik el a narrátor ingerküszöbét. Kivételt képez ez alól Grobničko Polje, amelyet a tatárokra mért 1242-es horvát csapás emblematikus helyszínének mutat be. A tudomány azóta valószínűsítette, hogy a szóban forgó tatár–horvát összecsapás 16. századi történeti kreáció, ám Kollár idejében ez a tény még kevésbé volt ismert. Ezért aztán a narrátor – a zalavári szláv kultúrtájban tett kirándulásának mintájára – kiszáll a kocsijából, hogy átadja magát az emelkedett nemzeti gondolatoknak. Az egyetlen tényleges falu, amely ezen az útszakaszon megjelenik, Kamenjak, amelynek ciszternájából merített vízzel üdítette föl magát az utazó. Ennek határából már látszódik a tenger, amely felett a hajók, az elbeszélő hasonlata szerint, galambokként lebegnek. A térpoétika, szokatlanul a 19. századi cseh és a szlovák irodalomban, egy teljesen új felülettel, a tengerrel bővül. A víz a narrációban a szláv történelem elfedésére (is) szolgáló elem, amelynek természetével kapcsolatban egy hosszú eszmefuttatásra vállalkozik majd az elbeszélő a Triesztből Velencébe tartó hajójút során.⁵³ A tudatosan szlávnak nevezett Adria-tengernek köszönhetően erősödik a szlávtság kapcsolata egyrészt a klasszikus mediterrán térséggel, annak kultúrtörténeti rétegeivel,⁵⁴ másrészt az indoeurópai nyelvi és kulturális rokonság jegyében az olasz nyelvvel és az itáliai kultúrával is. A narráció teljesen új fejezete veszi tehát kezdetét, amelyre a *Tengermellék (Pomoří)* fejezetcím is fölhívja a figyelmet.

A narrátor a fiumei horvát ügyvéd, V. I. Medanič vendégszeretetét élvezte a városban, aki számos nemzetébresztő mellett Gajjal is jó kapcsolatokat ápolt, és egyúttal a narrátor ciceronéjaként is szolgált.⁵⁵ Az elbeszélő megfigyelése szerint, bár a Fiume környéki falvakban szlávul beszélnek, akárcsak a köznép és lelkes horvátok a városban is, ám a műveltebb házakban és hivatalokban olaszul folyik a szó.⁵⁶

Az új felület, a víz szláv munkásemberei a halászok, akik az elbeszélő ingerküszöbét akkor érik el, ha tengeri ételt vagy szellemi csemegét szállítanak neki. Az elsőt a vendéglőkben, a másodikat a kikötői sétája idején élvezhette a narrátor, amikor is Andrija Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* című műve *Pisma od kuće Frankopanovića* című verséből éneklik el a kezdő szakaszt.⁵⁷ Medanič magyarázata szerint a veljei halászok ismerik ezt a művet, hiszen kedvenc hősről, Frangepánról szól.⁵⁸ A kikötői séta során falusi asszonyokkal is találkozik az elbeszélő, akik olyan börtömlőkben szál-

53 Uo., 54–55.

54 Veronika FAKTOROVÁ, *Mezi poznáním a imaginací: Podoby obrozenského cestopisu* (Praha: Arsci, 2012). Vö. a *Slovanská vlast* című fejezettel 195–209, 199.

55 Ignac (Vatroslav) Vinko Medaničről (1805–1856) van szó.

56 „W Rjece musí jiz slawenčina zápas westi se sokyni swau wlaštinau; wesnice okolni jsau sice wšecky slawoillyrské, i w Rjece obecni lid a někteří horliwější wlastenci mluwěji naši řeč: ale w tak řečených wzdělanějších domích a při auřadech wšudy se wlašký jazyk ozýwá.” KOLLÁR, *Cestopis...*, 38.

57 „Čudila se Lika i Krbava,
što govori Bugarine Sava:
kudi pleme Frankopanovića,

i viteza bana Zrinovića.” <http://dzs.ffzg.unizg.hr/html/Kacic.htm>, hozzáférés: 2023.02.13.

58 KOLLÁR, *Cestopis...*, 40.

lítják a bort, mint amilyenek az otthoni dudák.⁵⁹ A narrátor a falusiakkal ez alkalommal is csupán esetlegesen, ráadásul városi környezetben találkozik. Az elbeszélő a Fiume környéki szigeteknek, elsősorban Krk szigetének és az ott folyó glagolita hitéletnek nagy teret szentel az útirajzban, amelynek lábjegyzetében közli a *Miatyánk* szövegét is – erősítve a szláv régiségek jelenlétét a közép-európai kulturális régióban.⁶⁰ A krki nyelv jellegzetességeit, szólásait lejegyzí, és teret ad a szigetlakók öltözködésének is, amely mind jellegében, mind színében eltér a környékeliek viseletétől. A krki lakosok ugyanis előszeretettel viselnek fekete öltözetet, amelyet a narráció először Frangepán halálához mint a gyász színéhez kapcsol, majd pedig a velenceiek öltözetével rokonít.⁶¹ A szlávság eredetmitozsának indiai vonatkozásaiig sincs megállás: egy további oldalas fejtegetéssel a narrátor eljut egészen Krisnáig, akinek híveitől eredezteti a Krk szigetiék fekete ruhaviseletét. Az indoeurópai nyelvi és kulturális rokonság jegyében a narrátor ennek kapcsán azon óhajának is hangot ad, hogy a szláv országokban és iskolákban a latin és görög mellett be kellene vezetni a szanszkrit és az indiai nyelv tanítását is.⁶² Az indoeurópai rokonság által tehát a szláv kulturális tér egészen Indiáig tágul.

Az elbeszélő egy másik nagy kulturális excursusra a Fiumétől néhány mérföldre, az Isztriai-félsziget keleti partján fekvő Labin városában vállalkozik, amely Matthias Flacius Illyricus (1520–1575), horvát származású evangélikus hittudós és egyháztörténész szülővárosa volt. Az egyházreformátor érdemeinek és tevékenységének ismertetésének a narrátor nagy teret szentel, ugyanakkor labini utazásának célját, hogy a városban vagy környékén föllelve a reformáció horvát származású képviselőjének portréját betagozza Szlávia országába, eredménytelennek nyilvánítja.

A szláv elemekben gazdag fiumei környéket és Isztriát az elbeszélő egy olyan vidék bemutatásával váltja föl, amelynek láttán a szláv filantróp szívnek meg kell hasadnia, hiszen az ún. csicsek a szlávság kiszáradt és elhanyagolt ágát jelentik, amelyre a Fiuméből Triesztbe vezető út mentén lelt az elbeszélő.⁶³ A narrátor a vidéki lakosság nyomorúságos életkörülményeinek bemutatását arra használja, hogy különbséget tegyen a németek és a magyarok elnemzetietlenítő törekvései között – úgy dicsér és korhol, hogy abból a megdicsért sem kerülhet ki pozitívan. Eszerint:

59 „Zde sme potkali na cestě i wesničanky wino do Rjegy nesaucí a sice w kožených wřecch, tak jako jsau naše dudy.” Uo., 40.

60 Uo., 41.

61 „Wübec se mluwi, že půwod a příčina této černé barwy w nosiwě Krčanůw jest známá neštastná smrt hraběte Frangepaniho, od kterého času prey, co jeho poddaní, za nim truchlejí a smutkové raucho nosejí. Ale my o tom na cele jiné myšlenky sme přišli, zwláště když sme tuto černau barwu zase i w Benatkách, co panující anobřz jakausi přednost a půwěrčiwau swatost mající, spatřili.” Uo., 42.

62 „Proto k želání jest aby se čím dříwe we slawjanských krajinách a školách wedle klassické řečtiny a latiny i klassický sanskryt a indičtina co řádné studium přednášely [...]” Uo., 44.

63 „Jako wúkol Rjegy a na sausedních ostrowich w záliwu morliackém a we kraji istrianském bujný žiwot slawský wėje a pautníkowi radost národní působí: tak naproti tomu na sewerné straně ku Krajinsku, zwláště na cestě do Terstu, spatruje oko jednu uschlau zanedbanau haluz slawjanského kmene, nad kteraú lidomil hluboce zalkati musí, a toťoť jsau takřečení čičowé, aneb Ťiřowé, jejich kraj čičewské pole.” Uo., 46.

Alig léptem erre a területre és e nép közé, akaratlanul is eszembe jutott néhány horvát öreg állítása egy baráti körben: hogy a magyar elem nem olyan veszélyes a szlávokra, mint a német, mert az nyilvánosan és durván, ez pedig alattomosan és behízelve assa alá, ahol csak tudja, nyelvünket és nemzetiségünket.⁶⁴

A narrátor a szóban forgó szláv népcsoport, a csicsek nyomorát és elmaradottságát a németek nyakába varrja. Keresztülutazva a falvakon lejegyzí a templomok építészeti kezdetlegességét, belépve a csicsek házaiba leírja, hogy azok csupán egyetlen helyiségből állnak, amelyben konyha és tűzhely sem található, az ételt bográcsban főzik a küszöb előtt, megállapítja, hogy az elszórt házakhoz nem tartozik iskola, és hogy a gyerekek nyíltan kéregetnek az utcán. A számomra némiképp nehezen azonosítható területen,⁶⁵ amely minden bizonnyal a mai Matulji helység és környéke lehetett, olyan emberek laktak, akik szénégetésből tartották fenn magukat, vasárnap is piszkos ruhát hordtak. Rendkívül rosszul tápláltak voltak, és nyomorukból fakadóan rablásra is adták a fejüket.⁶⁶ A csicsek használta nyelv néhány jellegzetes szavát közölve fontos háttérinformációként közli a narrátor, hogy ezt a népet terméketlen lakóhelyükről hiába telepítette át Mária Terézia a Bánátba, az ottani gazdag vidékről is visszatértek eredeti otthonaikba.

A nyomorúságos szláv vidék után a narrátor a Klic-hegy tetejéről pillantja meg Triesztet, amely sokkal érdekesebb és kellemesebb közegnek bizonyul mind a test (merthogy tengeri fürdőt vesz), mind pedig a lélek számára (mert nagy teret szentel a művészettörténész Johann Joachim Winckelmann nagysága tárgyalásának, akit a városban gyilkoltak meg). Trieszt bemutatása újabb bizonyítékkal szolgál arra vonatkozóan, hogy a narrátor számára a magyarországi terek és viszonyok referenciálisak maradtak. A kikötőváros ugyanis urbánus térként, nagyságával és pezsgő életével Pestre emlékezteti a narrátort:

Nagyon meglepett bennünket az a hasonlóság, amely a pesti és a trieszti élet között található. Ott és itt is fiatalság, frissesség, házépítkezés; ott és itt is régi és új város, ott és itt

64 „Sotwy že sem wstaužil na toto pole a mezi tento lid, přišlo mi bezděky na um potwzrowání některých horwatských starcůw w jednom přátelském spolku ujištujícíh: že maďarský žiwel není Slawům tak nebezpečný jako německý, že onino weřejně a hrubě, tito tajně a wlidně podkopáwají, kde jen mohau, naši řeč a národnost.” Uo.

65 A népcsoport azonosításáért köszönettel tartozom Lukács Istvánnak.

66 „Nikde žádně školy; jejich chrámečky jsau našim chalupám podobné, i to zřídka se vyskytající; na průčelí chrámu dvě břewna aneb skály mezi nimiž zwonek wisí. Bylaf neděle, ani w tomto dni nejsau lidé titu čisto oděni: wše černě, špinawě. W Lípě wešli sme do několika sedláckých domůw; tu bída a hrůza! nejen žádného stolu a lawic, ale ani pece, ani kuchyně, ani ohniště, ani postelí. Jedna díra, oknem zwaná, oswětluje tuto temnici. Na zemi před příbytkem pahřeba ohně, nad nimž kotlík zemčat plný, wůkol sedící otec, matka a dítky. Wíce a trápliwějších žebrákůw nikde sme nezkusili jako w tomto kraji; celé haufy malých i welkých dítek pronásledowaly náš wůz s vykřikowáním: „Bog im da srefu a zdrawlje, ako mi šta šenkaju.“ Čičowé jsau lidé nazwíce slabé postawy, hubeného těla, osmahlé barwy; mnozi se zaneprazňují pálením uhlí, které do Rjegy přiwázejí na prodej; neuroda a hlad působí, že tytýž i na laujež se dáwají [...]” Uo., 47.

is a nyereség és a pénz utáni telhetetlen hajsza: csakhogy Triesztben mindez magasabb fokon. Szebben kövezett várost sehol sem láttunk: egy, sőt két könyök hosszú és széles négyzetes kőlapok szolgálnak kövezetként az egész városban. Mint Pesten a dinnyehalmok, itt az olcsó narancsok és citromok állnak kupacokban.⁶⁷

Kollár városlakó, aki az urbánus lét valamennyi előnyét kiélvezi: többek között operába megy, ahol megtekinti Ferdinand Hérolld francia zeneszerző *Zampa* című vígoperájának előadását. Szakavatott színházi kritikusként azon véleményének ad hangot, hogy a címszereplőnek legalább két oktávnyi hangterjedelemmel kellene rendelkeznie ahhoz, hogy élvezhető legyen az opera előadása, amely sajnálatos módon ebben az esetben nem teljesült. Az olasz és a szláv nyelv trieszti használatában, megfigyelése szerint, az olasz dominál, amelyet az „elnyom” igével fejez ki.⁶⁸

Az urbánus tér a közép-európai reformkorban többnyire ritkán helyszíne a nemzeti kultúra egyedüliségének – sokkal inkább a nyelvi és kulturális sokféleség terepe. Trieszt olasz többségű kultúrájában először jelenik meg szórványként a szláv nyelv és kultúra, amely innentől fogva egyre inkább jellemzi a narrációt Észak-Itáliában és Németországban. „Ennek ellenére itt is felleltem Szlavia szép kertjét, amelyet szorgos munkások művelnek.”⁶⁹ E szorgos kezek legszebbike Sofia Rušnové (szül. Žinić), akit szlávillír Szapphónak nevez, hiszen a *Danicában* jelent meg költeménye *Mojoj miloj domovini* címmel.⁷⁰ Előkelő szépsége, természetessége, asszonyi gondolkodása határainak tudata, ugyanakkor nézetei a szláv kölcsönösségről és a magyarok elfogultságáról elbűvölik a narrátort.⁷¹ A két szláv költő olyannyira összemelegedett, hogy távozáskor a narrátor arra kéri, ajándékozza meg őt saját írásával, aminek a költőnő eleget is tesz, és azt a narrátor eredeti horvát nyelven, a szláv kulturális kölcsönösség szellemében, beemeli az *Útirajz* szövegébe. Ugyancsak a költőnő szájába adja a magyarországi szlovákok sorsát érintő legégetőbb kérdések egész sorát is, amely technikát nem először és nem utoljára alkalmazza az útleírás során, hogy kifejtse nézeteit a hazai nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatban.

67 „Welmi nás překwapila ta podobnost, která se mezi životem Peštanským a Terstanským nalezá. Tam i zde mladost, čerstwost, wystawnost domůw; tam i zde staré a nowé město, tam i zde nenasycené shánění se po zisku a penížech: jenže w Terstu všecko na vyšším stupni. Krásněji dlaženého města nikde sme newiděli: loket i dwa dlauzí a širocí čtwerhranní kamenowé slaužejí celému městu za dlažbu. Jako w Pešti kopy dyní, tak zde kopy laciných pomerančůw a citronůw po ulicech nahromaděno.” Uo., 48.

68 „W obecném životě zde již wlastina nad slawjančinau horu bráti počíná, owšem ji téměř již podmanila. Slyšeti sice po ulicech a náměstích z ust lidu slawské zwuky: ale tito zdaji se býti wice cizí, než domáci.” Uo., 50.

69 „Našel sem wšak i zde krásnau zahrádku Sláwy a w ní statných dělníkůw.” Uo., 50.

70 A költőnő szóban forgó műve a *Danica ilirska* 7 (1841): 121. oldalán jelent meg.

71 „Krásy wice ušlechtilé než bujně, mrawůw lahodných, rozmluw nenucených, řeč slawoillyrská z ust jejich co z naladěné harfy libě zní. Při mluwení o učených předmětech nikdy nezapomíná na meze ženského pohlawi: a předce saud její o literární wzájemnosti Sláwůw, o přepiatosti Maďarůw, a zwláště o národním wychowávání tak byl uhodný, zdravý a při tom půwodní a wlastní, že sem z mužských rtůw nic wýbornějšího neslyšel.” KOLLÁR, *Cestopis...*, 50.

A szláv világtól az elbeszélő természetesen nem vesz búcsút a Triesztből való kihasználással, hiszen két útítársa, akivel kabinját megosztja, szintén szláv ember: egy stájerországi katolikus pap, valamint egy Slavík nevű cseh zenész elbeszélése ébren tartja a mostoha magyar haza képét a narrációban, amely tragédiához vezetett. Ez utóbbi útítársának beszámolója szerint ugyanis bátyja, a Paganinihez hasonlított cseh hegedűvirtuóz pesti tartózkodása alkalmával meghűlt, és gondatlan magyar orvosa azzal okozta halálát, hogy a krízis idején falura utazott.⁷² Ezzel egy lelkiismeretlen magyar polgártárs ismét hozzájárult egy szépreményű cseh művész (némi áthallással a narrátor) halálához.

A kollári nárcizmus a szláv szárazföldről való elszakadás pillanatában teljes nagyságában föllángol, hiszen a horgony fölszedésének pillanatában az olasz kapitány még Kollár nevét kiáltja. Mivel a nárcizmushoz álszerénység is társul, a kapitánynak egészen a kajútbe kell lépnie, hogy kiszólítsa a narrátort a fedélzetre, ahol trieszti házigazdája, Rušnov fordul hozzá azzal a kéréssel, hogy juttassa el az egész szláv értelmiségnek az üdvözlétét: az illusztris névsorban szláv történészek, írók, költők neve hangzik el. Ezzel az üdvözléssel siklik ki a hajó a tengerre, hogy meghódítsa a szlávok számára nemcsak Velencét, hanem egész Észak-Itáliát is.⁷³

A magyarországi irodalom e fontos művéről tehát elmondható, hogy az egyik legértékesebb darabja a reformkori útleírásoknak. Az elbeszélő a műfaj kronologikus elbeszélés módját változatos narrációs technikák alkalmazásával, valamint a nemzeti nyelvi és kulturális terek bemutatásával és tudatos ütköztetésével gazdagítja. E módszerrel az utazás térbeli horizontalitását és időbeli egyenesvonalúságát megtöri, a narrációs síkok számának növelésével pedig hangsúlyozza a szláv történelem és kultúra jelenvalóságát. Az elbeszélés jelen idejének bővítése egyéb történeti idősíkokkal a narrációt bonyolult elbeszélői struktúrává szervezi. E rendszer alapját a szláv nemzeti emblematizmusba illeszkedő térpoétika jellemzi, amelynek középpontjában a városi evangélikus értelmiségi elbeszélő áll, aki saját nézőpontjából mutatja be a nemzeti és nemzetiségi szempontból is emblematikus magyar, szlovák, horvát és szlovén rurális és urbánus tereket.

72 „W Terstu potkali sme i některé pobratimské putující Slawjany, z nichž jeden byl p. František Perko, kněz w Maxowě we Štyrsku muž weselý, národowec horliwý; druhý byl p. Slawík, hudebník, Čech, mladší bratr onoho slawného huslisty, jenž byl sokem sláwy Paganiniho, ale z nastuzeni w Pešti, bohužel! před několika lety zemřel, příčinou neswědomitosti maďarského lékaře, který od nemocného na wenkow odjel.” Uo., 53.

73 Hogy nem esetlegességről van szó, bizonyítja, hogy Kollár posztumusz műve kifejezetten a szlovok itáliai eredetét taglaló filológiai munka: Ján KOLLÁR, *Staroitalia slavjanská aneb objevy a důkazy živilů slavských v zeměpisu, v dějinách a v bájeslovi, zvláště v řeči a v literatuře nejdávnějších vlaských a sousedních kmenů, z kterých zřejmě, že mezi prvotními osadníky a obyvateli této krajiny i Slavjané nad jiné četnější byli.* Sepsal Jan Kollár, doktor filosofie, professor slav. starovědy na Cís. král. universitě vídenské, rytíř Řádu Františka Josefa, čestný úd společnosti Českého Museum, úd Společnosti náuk v Praze a v Krakově, čestný úd Společnosti pro dějiny a starožitnosti jihoslavjanské v Záhřebě, Srbské slovesnosti v Bělehradě, Společnosti pro dějiny a starožitnosti pomořanské ve Štětíně, Společnosti pro dějiny a starožitnosti ruské v Moskvě a Společnosti přátel dějin i starožitnosti v Odese (Ve Vídni: V Císařské královské dvorské a státní tiskárně, 1853).

Női közösségek és népnyelvű írásbeliség Közép-Itáliában és Magyarországon 1500 körül

Két esettanulmány

FALVAY Dávid

Eötvös Loránd Tudományegyetem, tanszékvezető egyetemi docens

ORCID: 0000-0003-2711-4983

Female communities and vernacular literacy in Central Italy and Hungary around 1500: Two case-studies

Abstract | As a result of its cultural-religious homogenizing effect in general, and the stricter regulation of the clausura for the nuns, the observant reform caused the intensification of the passive and literary activity for the reformed female communities, and consequently the production of a rather uniform book production in the areas of the Observant reform. Recently, there have been some important scholarly contributions that analysed the so-called Hungarian cloister literature in a comparative manner with the contemporary, and better documented German case. The goal of this article is to present some aspects of a larger research project that aims to investigate in a similarly comparative way the literary activity of the Hungarian and Umbrian observant female communities around 1500.

The observant communities of Perugia and Foligno and those of contemporary Budapest were living in a similar socio-cultural context, and produced comparable textual corpora in the two vernacular languages around 1500. This specific moment offers a unique possibility for a comparative analysis of these two vernacular literatures that in the Middle Ages had otherwise developed in two radically different ways. The two case-studies of the analysis are the vernacular variants of the *Meditationes vitae Christi*, and an episode from the life of St Claire.

Keywords | vernacular literacy, female communities, *Meditationes vitae Christi*, literature of Central Italy, Hungarian literature around 1500

A 15–16. század fordulóján a közép-itáliai Umbriában két olyan, egymással szoros kapcsolatban álló női közösségről tudósítanak forrásaink, ahol széles körű írásbeli tevékenység zajlott: számos kódex maradt fenn, amelyet az itteni apácák másoltak, illetve az ő számukra fordítottak vagy állítottak össze, sőt több esetben arra is utalás esik a két közösség kolostori krónikájában, hogy maguk a nők játszottak szerkesztői, fordítói vagy akár szerzői szerepet.² Közismert tény, hogy ugyanerre az időszakra, a kb. 1480 és 1530 közötti fél évszázadra esik a magyar nyelvű írásbeliség első olyan korszaka, amelyből számottevő mennyiségű népnyelvű kézirat áll a rendelkezésünkre. E kódexek jelentős része Magyarországon is női scriptorokhoz, feltehetően túlnyomórészt két, mai Budapest területén található kolostor, a Nyulak (Margit)-szigeti domonkos és az óbudai klarissza közösséghez köthető. Jelen tanulmány célja, hogy e két irodalmi tevékenység és az ezek eredményeképpen fennmaradt kéziratok anyag komparatív vizsgálatára tegyen kísérletet, hasonlóképpen ahhoz, ahogy azt a közelmúltban a délnémet apácaközösségek írásbelisége kapcsán megtették magyar kutatók.³ Jelen tanulmányban a magyar anyagból is elsősorban a ferences kötődésű kódexanyagot vizsgáljuk részletesen.

Mindkét szóban forgó itáliai közösség, a perugiai Santa Maria Monteluca és a folignói Santa Lucia, a megreformált vagy más szóval obszerváns ferences családhoz tartozott, amely mozgalom ekkorra már Nyugat-Európa-szerte a kezdeti értékekhez való visszatérés, az eredeti életeszmény és az eredeti regula szigorú betartása (*observantia*) köré próbálta szervezni a vallásos közösség életét. Ez a 14. század végén több központból kiinduló mozgalom, amelyet rendi vagy obszerváns reformnak nevezünk, talán a késő középkori Nyugat utolsó kísérlete volt a vallási és kulturális egység megőrzésére, illetve helyreállítására vagy megújítására, mielőtt a reformáció és az ellenreformáció véglegessé nem tette

1 Köszönöm Korondi Ágnes, valamint Bartók Zsófia, Konrád Eszter, Szemere Ditta, Monica Benedetta Umiker, Lázcs Sándor, Kiss Farkas Gábor és Daniele Solvi tanácsait, amelyekkel a kutatás különböző fázisaiban segítségemre voltak. Az elmúlt években több előadásomban is volt módom a kutatás bizonyos részeit bemutatni, és egyes részeredményeimet publikáltam is, lásd alább a 19. jegyzetet.

2 Az umbriai apácaközösségek tevékenysége népszerű kutatási téma Itáliában, főképpen a 2000-es évek óta számos konferenciakiadvány és gyűjteményes kötet foglalkozik a témával, amelyekben nem csupán a rendi és helytörténeti érdeklődés mutatkozik meg, és nem csupán olasz kutatók kutatják a témát, de a nemzetközi kutatás homlokterébe is bekerült ez a kérdés. Az olasz kiadványokban többek között André Vauchez, Jacques Dalarun és Cécile Caby is részt vett: Jacques DALARUN, Alfonso MARINI e Mario SENSI, a cura di, *Uno sguardo oltre: Donne, letterate e sante nel movimento dell'Osservanza* (Assisi: Ed. Porziuncola, 2007); Pietro MESSA, Angela Emanuela SCANDELLA e Mario SENSI, a cura di, *Cultura e desiderio di Dio: L'umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza* (Assisi: Porziuncola, 2009); Jacques DALARUN, „Il monastero di Santa Lucia come foyer intellettuale”, in *Uno sguardo oltre...*, 79–111; Jacques DALARUN et Fabio ZINELLI, „Le manuscrit des soeurs de Santa Lucia de Foligno”, *Studi medievali* 46 (2005): 117–167. A témát a fontosabb angol nyelvű összefoglaló kötetek is tárgyalják, lásd az egyes jegyzeteket alább.

3 Lázcs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi, 2016); Kiss Farkas Gábor, „Reading Nuns at the Insula Leporum (Hungary): Traces of Bilingualism in a Late Medieval Dominican Nunnery Illustrations”, in *Pursuing a New Order: Religious Education in Late Medieval Central and Eastern Central Europe*, ed. Pavlova RYCHTEROVÁ, 169–192 (Turnhout: Brepols, 2019). DOI: [10.1484/M.TMT-EB.5.116113](https://doi.org/10.1484/M.TMT-EB.5.116113)

a megosztottságot. A reformmozgalom nem csupán a ferences rendet, hanem a többi nagy koldulórendet is érintette, azonban a ferences család esetében a 15. század közepére szervezeti szinten is elkülönül egymástól a reformált obszerváns és a konventuális ág.

Az elmúlt évtizedekben nemzetközi szinten kifejezetten divatos kutatási témává vált mind az obszerváns reform, mind pedig a női írásbeliség vizsgálata,⁴ és szerencsés módon megélnékültek az olyan olasz–magyar kutatási projektek is, amelyek az obszerváns ferencességhez kapcsolódnak.⁵ Azonban a női obszerváns közösségek összehasonlító vizsgálatára a népnyelvű írásbeliség szempontjából mindeddig nem került sor, annak ellenére sem, hogy a délnémet komparatív kutatás igen komoly eredményeket hozott, pedig szervezeti szempontból Itália legalább olyan organikusán kapcsolódik a magyar ferencességhez, mint a német terület.

Ez a vizsgálat az olasz–magyar irodalmi komparatiztika szempontjából is kiemelkedő fontosságú, hiszen a két említett szövegtörzset jelenti kronológiai szempontból az első és sokáig az utolsó olyan momentumot, amikor e két olyannyira eltérő fejlődésű anyanyelvű irodalom, mint az olasz és a magyar összehasonlító vizsgálata megalapozott módon lefolytatható. Közismert tény, hogy míg a fennmaradt magyar kódexirodalom alig félszáz, 15–16. századi kéziratot jelent, és a legkorábbi teljes egészében magyar nyelven írt kódex, a *Jókai-kódex* is a 15. századra datálható (bár 14. századi szöveget őriz), addig az olasz nyelvű irodalom már az 1220-as évektől íródik, és olyan nagy mennyiségű középkori kézirat anyag áll a rendelkezésünkre – beleértve az olasz középkor legnagyobb klasszikusának, Dante Alighierinek számtalan kéziratban megőrzött munkáját⁶ is –, hogy csak a három nagy firenzei könyvtár 1350 előtti olasz nyelvű

-
- 4 A rendi vagy obszerváns reformról újabban született szerteágazó újabb nemzetközi szakirodalomból lásd: Bert ROEST, *Order and Disorder: The Poor Clares between Foundation and Reform*, *The Medieval Franciscans* 8 (Leiden: Brill, 2013) DOI: [10.1163/9789004244757](https://doi.org/10.1163/9789004244757); James D. MIXSON and Bert ROEST, eds., *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*, Brill's Companions to the Christian Tradition 59 (Boston: Brill, 2015) DOI: [10.1163/9789004297524](https://doi.org/10.1163/9789004297524); Michele LODONE, „Riforme e osservanze tra XIV e XVI secolo”, *Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge (MEFRM)* 130, no. 2 (2018): 267–278 DOI: [10.4000/mefrm.4190](https://doi.org/10.4000/mefrm.4190). Kifejezetten az apácairodalommal egy nagyszabású nemzetközi projekt foglalkozott, ám ez a kutatás nem korlátozódott a reform időszakára, és alapvetően nem komparatív jellegű. Virginia BLANTON, Veronica O'MARA and Patricia STOOPE, eds., *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Hull Dialogue* (Turnhout: Brepols, 2013); Virginia BLANTON, Veronica O'MARA and Patricia STOOPE, eds., *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Kansas City Dialogue* (Turnhout: Brepols, 2015) DOI: [10.1484/M.MWTC-EB.5.108474](https://doi.org/10.1484/M.MWTC-EB.5.108474); Virginia BLANTON, Veronica O'MARA and Patricia STOOPE, eds., *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue* (Turnhout: Brepols, 2018) DOI: [10.1484/M.MWTC-EB.5.12663](https://doi.org/10.1484/M.MWTC-EB.5.12663). A magyar terület csupán egy fontos tanulmánnyal jelent meg a három kötetben: Viktória Hedvig DEÁK, „The Legacy of St Margit: A Case-study of a Dominican Monastery in Hungary”, in *Nuns' Literacies in Medieval Europe...*, 229–249.
- 5 Francesca BARTOLACCI e Roberto LAMBERTINI, a cura di, *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto* (Roma: Viella, 2014). György GALAMB, a cura di, *Franciscan Observance between Italy and Central Europe: Proceedings of International Conference, 4–6 December 2014. L'Osservanza francescana fra Italia ed Europa Centrale Atti del Convegno internazionale, 4–6 dicembre 2014*, *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged* 15 (2017).
- 6 MÁTYUS Norbert, „Dante-filológia, avagy Dante szövegeinek hagyománya és kiadásai”, in MÁTYUS Norbert, „Gondold tovább ezt a kis kóstolót”: *Olasz–magyar filológia*, 39–55 (Budapest: Balassi, 2017).

kéziratainak katalógusa többszáz tételre rúg, és az 1350 és 1500 közötti kéziratos anyagot sok esetben még csak nem is katalogizálták modern kiadványokban,⁷ mondván, hogy kezelhetetlenül nagy mennyiségű kódexről van szó.

Ez a két radikálisan eltérő fejlődési ív azonban éppen az 1500 körüli időszakban összemérhetővé válik, pontosan azért, mert az obszerváns reform a női közösségek számára a klauzúra szigorúbb értelmezésével mindenhol a passzív és aktív írásbeliség (közösségi olvasás és másolói tevékenység) előtérbe kerülését hozta magával. A reform az eltérő irodalmi hagyományok ellenére az olasz és a magyar irodalom esetében is egy zárt, leginkább az adott közösség belső használatára szánt szövegtörzset eredményezett. Az apácák számára, illetve az apácák tevékenysége révén új fordítások, új kompilációk vagy éppen új szövegek keletkeztek Itáliában és Magyarországon, ráadásul e szövegek egy viszonylag egységes kulturális tér eredményeképpen tartalmilag is meglepő hasonlóságot mutatnak egymással.

Az olasz anyag vizsgálata abból a szempontból is hasznos lehet a magyar irodalomtörténet számára, hogy, mint látni fogjuk, szélesebb körű másodlagos forrásanyag áll rendelkezésünkre, ezért az olasz anyag analógiaként szolgálhat néhány magyarországi jelenségre, hasonlóan ahhoz, ahogyan azt a dél-német anyag esetében Lázs Sándor és Kiss Farkas Gábor felvetették. A német komparatív vizsgálat esetében a legfontosabb példa mindkét kutató esetében a nürnbergi Szent Katalin domonkos kolostor könyvtára volt, ám ahogy Lázs fogalmazott: „indokoltnak tetszik, hogy a jól dokumentált német fejlődést vizsgáljuk, s ennek alapján következtessünk a magyarországi fejleményekre [...]”. Hasonló érveket használ Kiss Farkas Gábor is, aki szintén a nürnbergi domonkos kolostor könyvtárát használja egyik párhuzamul a Nyulak szigeti könyvtárolomány elemzéséhez.⁸

Perugia és Foligno városa körülbelül egynapi járóföldre található egymástól és Assisitől is, tehát a ferencesség szívében járunk e két közösség vizsgálatakor, és valóban azt láthatjuk, hogy a női kolostorok megreformálásakor igen korai és központi szerepet játszott e két közösség. A két kolostor történetéről a mi szempontunkból talán a legfontosabb forrás a kolostori krónika (vagy reformkrónika): a reform kezdetétől, tehát Folignónál 1424-től indul a *Ricordanzénak* nevezett népnyelvű szöveg, míg Perugia esetében 1448-tól kezdve jegyzi le a közösség életének legfőbb történéseit az itt *Memori-*

7 Sandro BERTELLI, *I manoscritti della letteratura italiana delle origini: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze* (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2002); Sandro BERTELLI, *I manoscritti della letteratura italiana delle origini: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana* (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2011); Tommaso GRAMIGNI, *I manoscritti della letteratura italiana delle origini conservati nella Biblioteca Riccardiana di Firenze: Analisi paleografica e codicologica*, Tesi di Laurea Magistrale (Firenze: Università degli Studi di Firenze, 2003–2004).

8 „It is probable that the library in its original shape was comparable to other book collections of the Dominican nuns – not in its size, but at least in its character. Thus, the preponderance of vernacular books in the surviving corpus of the Insula Leporum might be more than a coincidence. For example, two-thirds of the books mentioned in the library catalogue of the famous convent of St Catherine in Nuremberg/Nürnberg are in German.” Kiss, „Reading Nuns...”, 177.

ale néven ismert szintén olasz nyelvű krónika.⁹ A két krónika rengeteg más információ mellett, főképpen az egyes apácák haláláról hírt adva, sokszor kitér arra is, hogy milyen kódexek másolása vagy éppen összeállítása fűződött az adott rendtag személyéhez, és olykor további, az egyes kéziratok azonosításához igen fontos adatokkal szolgál. Részben ez alapján, részben komoly kodikológiai, paleográfiai vizsgálatok eredményeképpen,¹⁰ részben pedig egy valamivel későbbi, 1600-ból fennmaradt teljes könyvlista segítségével pontos képet alkothatunk e két női közösség könyvkultúrájáról és az egyes kódexekről, hiszen ez a lista Monteluce esetében nem kevesebb, mint 175, míg a folignói Santa Lucia kolostornál 76 tételt sorol fel.¹¹

Főleg a perugiai Monteluce esetében nem csupán a könyvlistát rekonstruálták az olasz kutatók, de 32 konkrét, szinte kizárólag olasz nyelvű kódexet is, amelyek az apácák tevékenységéhez kapcsolódnak.¹² Ez az anyag pedig volumenét tekintve is összehasonlítható a magyar kódexirodalommal, amely nagyjából 35 kódexről tud a reform időszakából, igaz, abból csak 10 kötődik bizonyíthatóan a klarissza scriptoriumhoz, ám ez is volumenében alkalmas a komparatív vizsgálatra, főleg a korábbi és az azt követő időszakhoz képest. Az összevetés szempontjából az egyéb rendek tevékenysége is bevonható volna a vizsgálatba, ahogyan Lázs Sándor tette, amikor a délnémet domonkos közösség könyvállományát, írásbeliségét használta „nem tökéletes párhuzamként” az egész magyar kolostori irodalomhoz, amellet érvelve, hogy „[...] a szerzetesi reform rendek felett [...] állt.”¹³ Általánosságban legalább ennyire megalapozott komparatív anyagot jelenthet az umbriai ferences anyag is. Konkrét szövegszintű összehasonlítás-ként jelen tanulmányban azonban mind a magyar, mind az olasz anyagban a rendi re-

9 Ugo NICOLINI, a cura di, *Memoriale di Monteluce: cronaca del monastero delle clarisse di Perugia dal 1448 al 1838* (Santa Maria degli Angeli: Ed. Porziuncola, 1983); Angela Emanuela SCANDELLA, a cura di, *Ricordanze del monastero S. Lucia osc in Foligno* (Santa Maria degli Angeli: Ed. Porziuncola, 1987).

10 Patrizia BERTINI MALGARINI e Ugo VIGNUZZI, „Le capacità linguistiche delle clarisse dell’Osservanza: qualche anticipazione”, in *Cultura e desiderio...*, 35–44; Ignazio BALDELLI, „Codici e carte di Monteluce”, *Archivio Italiano per la storia della pietà* 1 (1951): 387–393; Ugolino NICOLINI, „I Minori Osservanti di Monteripido e lo »Scriptorium« delle Clarisse di Monteluce in Perugia nei secoli XV e XVI”, *Picenum Seraphicum* 8 (1971): 100–130; Monica Benedetta UMIKER e Chiara Emanuela GIUSTI, „Per i codici delle clarisse di Monteluce di Perugia: un manoscritto sconosciuto di sr. Battista Alfani. (sec. XV)”, *Bollettino della Deputazione di storia patria per l’Umbria* 108 (2011): fasc. II, 545–597. Továbbá, magyar szemszögből: Alma HUSZTHY, „Testo e contesto: un testimone peculiare dei Vangeli italiani nel Medioevo”, in *Esercizi di filologia*, a cura di Armando NUZZO e Ágnes LUDMANN, 13–85 (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013); Dávid FALVAY, „Gli osservanti e la letteratura devozionale volgare. La tradizione della »Vita Christi«”, in *Franciscan Observance...*, 187–200; Ditta SZEMERE, „The Observant Reform of the Fifteenth Century in Italian and Hungarian Mendicant Nunneries”, *Central European Annual of Medieval Studies* 25 (2020): 177–193.

11 Camilla COMPARE, „I libri delle clarisse osservanti nella Provincia seraphica S. Francisci di fine ’500”, *Franciscana, Bollettino della Società internazionale di studi francescani* 4 (2002): 169–372; a S. Maria di Monteluce kolostor könyvlistája: 212–239.

12 Monica Benedetta UMIKER, „Elenco manoscritti del monastero Santa Maria di Monteluce in Perugia (Appendice 1.)”, in *Cultura e desiderio...* 103–107.

13 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 142.

form idején íródott, ferences kötődésű kódexeket vizsgálunk, ahol lehetséges, kiegészítve a reform előtti példákkal is.¹⁴

E kódexanyag vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a témák, szerzők és műfajok szempontjából komoly egyezéseket mutatnak az olasz kéziratok a magyar kódexirodalommal. A Lázs által vizsgált műfajok gyakorlatilag mindegyike – például regulák, konstitúciók, bibliafordítások, legendák, prédikációk, traktátusok, passióel-mélkedések¹⁵ – megtalálható az olasz anyagban is, sőt sok szerző (pl. Szent Bernát, Szent Bonaventura, Nagy Szent Gergely) személye és, mint látni fogjuk, néhány konkrét mű is megegyezik a két népnyelvű kódexanyagban. Ráadásul több olyan szöveg-hagyomány kimutatható, ahol konkrét, szövegszintű párhuzamról beszélhetünk, vagyis ugyanaz, a latin eredetire visszavezethető, népnyelvű szöveg áll rendelkezésünkre olasz és magyar nyelven.

Noha e népnyelvű fordításoknak sem a szerzőik, sem a másolóik nem állnak közvetlen kapcsolatban egymással, mégis ugyanaz a kulturális keret határozza meg születésüket, ahogyan Lázs Sándor fogalmazott a német anyag kapcsán:

[...] magyar nyelvű kódexirodalom [...] ha mennyiségében nem is, de tartalmában azonos volt a XV. századi délnémet kolostori megújulás anyanyelvű irodalmával, hiszen a magyarországi apácakolostorok olvasmányai ugyanannak a reform- és szellemi áramlatnak a termékei voltak.¹⁶

Ez ugyanennyire igaz az itáliai kolostorokra is, és emiatt igen érdekes tanulságokkal járhat az olasz és a magyar anyag összevetése nem csupán vallástörténeti, de irodalom-, fordítás- és akár nyelvtörténeti szempontból is. Az alábbiakban arra teszek kísérletet két esettanulmány segítségével, hogy e lehetséges komparatív vizsgálatok néhány aspektusát felvillantam.

2. A Meditationes vitae Christi

Első esettanulmányom a *Meditationes vitae Christi* címmel ismert ferences szöveggel kapcsolatos, amely a késő középkor egyik legnépszerűbb műve volt, több száz latin és olasz kézírata ismert, és számos más népnyelvre is lefordították. A minden valószínűség szerint a 14. század legelején írt szöveget korábban Bonaventurának tulajdonították, a modern kiadások egy része Iohannes de Caulibus neve alatt jelent meg. Nemrég újabb javaslatok fogalmazódtak meg a szerzővel kapcsolatban, az egyik legvalószínűbb

14 Mint látni fogjuk, a három, reform idején íródott kódex közül a *Debreceni* és az *Lobkowicz-kódex* közvetlenül a ferences apácákhoz kötődik, míg az *Érdy-kódex* ugyan közismerten karthauzi, ám forrása az obszerváns ferences Temesvári Pelbárt, míg az elemzésbe párhuzamként bevont reform előtti ferences olasz és magyar példa, a *Fioretti* és a *Jókai-kódex* szintén közismert módon nagyon szoros párhuzamot mutat egymással. Lásd a jegyzeteket alább.

15 Uo., 139–143.

16 Uo., 66.

jelölt egy Jacopo da San Gimignano nevű toszkán spirituális ferences.¹⁷ A szerző személyén túl komoly viták vannak a tekintetben is, hogy a latin vagy az olasz szöveg (és azon belül is a különböző redakciók közül melyik) volt az eredeti,¹⁸ de jelen témánk szempontjából ez másodlagos. Nekünk itt azt érdemes leszögezni, hogy ennek a szöveghagyománynak több változata megtalálható az umbriai kódexekben, valamint egyes töredékei eljutottak a magyar kódexirodalomba is.¹⁹

Ami az umbriai olasz anyagot illeti, elsőként a ma a római Angelica Könyvtárban őrzött MS 2213 jelzetű 15–16. századi kézíratról kell szót ejtenünk, amelyről biztonságosan állíthatjuk, hogy a perugiai scriptoriumból került ki, és apácák másolták. Ugyanez mondható el a magyar anyagban a *Debreceni kódex*ről is, amely egyértelműen az óbudai klarissza műhely produktuma.²⁰ Amennyiben a két kódex általános jellegze-

-
- 17 Jacopo da San Gimignano nevét Tóth Péter vetette fel: Peter TÓTH and Dávid FALVAY, „New Light on the Date and Authorship of the »Meditationes vitae Christi«”, in *Devotional Culture in Late Medieval England and Europe: Diverse Imaginations on Christ’s Life*, eds. Stepha KELLY and Ryan PERRY, 17–105 (Turnhout: Brepols, 2014) DOI: [10.1484/M.MCS-EB.5.103036](https://doi.org/10.1484/M.MCS-EB.5.103036); Dávid FALVAY e Peter TÓTH, „L’autore e la trasmissione delle »Meditationes vitae Christi« in base a manoscritti volgari italiani”, *Archivum Franciscanum Historicum* 108 (2015): 403–430. Ezt az azonosítást a szakirodalom egy része mára elfogadta, és további adatokkal támasztotta alá: Donal COOPER, „Fra Jacopo in the Archives: San Gimignano as a Context for the *Meditations on the Life of Christ*”, in *The Meditationes Vitae Christi Reconsidered: New Perspectives on Text and Image*, eds. Holly FLORA and Péter TÓTH, 17–42 (Turnhout: Brepols, 2021). A legújabb irodalomban Iohannes de Caulibus szerzősége mellett hoz újabb érveket: Antonio MONTEFUSCO, *Arctissima pauperta: Le Meditationes Vitae Christi e la letteratura francescana* (Spoleto: CISAM, 2021). Valamint egy teljesen eltérő harmadik hipotézis mellett érvel Sarah McNAMER, „The Author of the Italian *Meditations on the Life of Christ*”, in *New Directions in Manuscript Studies and Reading Practices: Essays in Honour of Derek Pearsall’s 80th Birthday*, eds. Kathryn KERBY-FULTON, John J. THOMPSON and Sarah BAECHLE, 119–137 (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2014); Sarah McNAMER, „The Origins of the *Meditationes Vitae Christi*”, *Speculum* 84 (2009): 905–955 DOI: [10.1017/S0038713400208142](https://doi.org/10.1017/S0038713400208142).
- 18 A vita összefoglalásához: Sarah McNAMER, „The Debate on the Origins of the *Meditationes vitae Christi*: Recent Arguments and Prospects for Future Research”, *Archivum Franciscanum Historicum* 111 (2018): 65–112. Vö. Dávid FALVAY, „Le *Meditazioni sulla vita di Cristo* nel contesto del minoritismo del primo Trecento: Un contributo al dibattito”, *Franciscana: Bollettino della Società internazionale di studi francescani* 22 (2020): 139–187; Peter TÓTH, „The Earliest Reference to the *Meditationes Vitae Christi*: New Evidence for its Date, Authorship, and Language”, in FLORA and TÓTH, *The Meditationes Vitae Christi Reconsidered...*, 43–74.
- 19 Ezzel a párhuzammal már foglalkoztam korábbi tanulmányaimban: Dávid FALVAY, „Magyar szentek késő középkori, olasz nyelvű devocionális szövegekben: Fordítás, »volgarizzamento« és kulturális transzfer”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, szerk. GÁBOR Csilla et al., 261–272 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); Dávid FALVAY e Eszter KONRÁD, „Osservanza francescana e letteratura in volgare dall’Italia all’Ungheria: Ricerche e prospettive”, in BARTOLACCI e LAMBERTINI, *Osservanza...*, 161–186; Dávid FALVAY, „Gli ordini mendicanti e le relazioni letterari e culturali tra l’Italia e l’Europa Centrale nel ’400–’500: Un progetto di ricerca comparativa sulle comunità femminili”, in *Italia ed Europa centro-orientale tra Medioevo ed Età moderna: Economia, Società, Cultura*, a cura di Andrea FARA, 109–120 (Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2022), de az alábbiakban lényegesen kibővítve, továbbfejlesztve tárgyalom.
- 20 Bonaventura vagy a neki tulajdonított szövegek magyar recepciójáról lásd KATONA Lajos, „Adalékok codex-irodalmunk forrásaihoz: A *Debreceni Codex* két példája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11, 4. sz. (1901): 448–449. Újabbán: KORONDI Ágnes, „Bonaventura-fordítások a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban (kegyességi és szövegmodellek)”, in *A fordítás kultúrája – szövegek és gya-*

tességeit összevetjük, számos hasonlóságot fedezhetünk fel tartalmilag a két kéziratban: azon túl, hogy mindkettő apácák számára készült, megállapíthatjuk azt is, hogy mindkettő vegyes, különféle műfajú devóciós iratokat egybekötve tartalmazó kódex. Az általunk vizsgált mű szempontjából azonban komoly eltérés, hogy míg az umbriai kódex a *Meditationes*nek egy egyedi jegyeket mutató, ám egyértelműen teljes redakcióját tartalmazza,²¹ addig a *Debreceni kódex* csupán néhány részletet fordít le a *Meditationes* szöveghagyományából. Mindezek ellenére, a hasonló kronológiai, szociokulturális és kodikológiai kontextust figyelembe véve tanulságosnak ígérkezik a két, megegyező tartalmú szövegrészlet összevetése.

Külön is szeretném felhívni a figyelmet arra az érdekességre, amely további összehasonlító elemzésekre ad módot, hogy mind az umbriai, mind a magyar anyagban van párhuzamos előfordulása ennek az epizódnak. A magyar kódexirodalomban ez a szövegrészlet nem csupán a *Debreceni kódex*ben található meg, hanem az *Érdy-kódex*ben is olvasható egy kissé eltérő változata. Noha az utóbbi kódex nem a ferencesekhez, hanem a karthauziakhoz kötődik, mégis komoly ferences obszerváns vonatkozása van, hiszen e szövegrészlet közvetlen forrása (hasonlóan az itt található szövegek jelentős részéhez) a neves magyar ferences, Temesvári Pelbárt (†1504) egy latin nyelvű írása. Umbriában pedig ismerünk egy olyan művet, amelynek szerzője a mindkét apácakolostorban is gyóntatóként működő szintén obszerváns ferences, Gabriele da Perugia (†1513 k.), aki a *Libro di vita* címmel ismert hosszú népnyelvű traktátusába számos szöveghagyományt beépít a *Meditationes*ből is. Ráadásul a *Libro di vita* fennmaradt két kézírata a két scriptoriumból került ki.²²

Elsőként vizsgáljuk meg a két hagyományban a forrás megjelölését:

korlatok, szerk. GÁBOR Csilla és KORONDI Ágnes, 111–182 (Kolozsvár: Verbum – Láthatatlan Kollégium, 2010); KORONDI Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban: Misztika-recepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, 145–169 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2016). Továbbá: BERHIDAI Piusz, OFM, „Bonaventura-hagyomány Laskai Osvát prédikációiban”, in *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 5, 31–39 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2013).

- 21 Emiatt a „nem toszkán átdolgozások” (rifacimenti non toscani) kategóriába soroltam ezt a szöveget, amelyben több, különböző nyelvjárásban és egymástól eltérő módon dolgozzák át az eredeti szöveget, általában nem az eredeti latin, hanem az első toszkán fordítást alapul véve. DÁVID FALVAY, „The Italian Manuscripts of the *Meditationes Vitae Christi*”, in DÁVID FALVAY, *Vernacular Hagiography and Meditation Literature in Late Medieval Italy: Essays*, 100–123 (Budapest: Eötvös Kiadó, 2021) DOI: [10.21862/Stud.Ital.2022_1.FD.507.7](https://doi.org/10.21862/Stud.Ital.2022_1.FD.507.7).
- 22 Gabriele (Gabiello) Perugia személyéről és műveiről lásd GIULIANA PERINI, „Un libro di vita di Gabriele da Perugia composto tra il 1496/1503”, *Collectanea franciscana* 41 (1971): 60–86; DARIO BUSOLINI, „Gabriele da Perugia”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 100 (Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1998): 52–53; MONICA BENEDETTA UMIKER, „Un trattato sulla ‘Immacolata Conceptione della beatissima Vergine Maria’ di Fra Gabriele da Perugia”, *Frate Francesco* 74 (2008): 479–491; FALVAY, „Gli Osservanti...”; DITTA SZEMERE, „La riscoperta del Libro di vita di Gabriele da Perugia”, in *Italia nostra: studi filologici italo-ungheresi*, a cura di ÁGNES LUDMANN, 185–196 (Budapest: Eötvös Collegium, 2016). DITTA SZEMERE, „Le origini delle laude nel Libro di vita di Gabriele da Perugia”, in *Ricerche italianistiche dei dottorandi ungheresi: Atti di convegno*, a cura di DITTA SZEMERE et al., 115–127 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2023).

MVC Latin ²³	MVC Toszkán B (Testo maggiore B) ²⁴	MVC Umbriai Perugia (MS Angelica 2213) ²⁵	Debreceni kódex ²⁶	Érdy-kódex ²⁷	Temesvári Pelbárt: Stellarium, Liber VII, Pars I. art. 3. ²⁸
Vnde scire debes quod dum esset trium annorum fuit a parentibus oblata in templo, et ibi stetit usque ad decimum quartum annum. Quid autem ibi fecerit, scire possumus ex reuelationibus suis, factis cuidam sue deuote. Et creditur , quod fuit sancta Elizabeth , cuius festum solemniter celebramus.	Essendo la Vergine Maria picciolina di tre anni, si fu offerta dal padre e dalla madre nel tempio e ivi stette infino a li .xiiij. anni. Ma quello ch'ella vi fece possiamo sapere per reuelatione k'ella dimostrò ad una sua deuota, e credesi che fusse santa Elisabetta , di cui noi facciamo grande festa.	Essendo la vergine Maria de tre anni si fu offerta dal padre e dalla madre en lo tempio, e li stette fine a li xiii anni. E quello ke fece se po sapere per a reuelazione ch'ella fece ad una sua deuota Santa Elisabeth del trerço ordine, filiola del re d'Ongaria.	Tvgiad azért : hog mikoron o vona három eztendő . az o zileietvl az tempomba vitetec . es ot az tempomba len tizen neg eztendeig Mit kedig ot mivel legon tvdhatiok hog mikepen o neminemv aítatos anac megfielöntötet es hitetetic mikepen zent Bonauentura atianc mongia ki: ez irast zerzete es irta hog let legon zent erzebetöt azzon kinec o inepet nag thiztössegel zolgaliok.	Vala egy idoeben egy aytoyttatos zemeel' ky zentelen kery vala ew ymachagaban az zyz mariaat, hogy ewneky meg yelentenee, mynemew dolgo kon es mykeppen ymatta az wr istent ez vylagon eelteeben. Es mynemew yozagokert erdemlette ew nagy zent-seeghet. ²⁹	Erat namque quaedam devota persona quae devotione sedula orabat Virginem Mariam, ut sibi revelaret qualiter ipsa in sua vita Deum orabat et illi placere studebat atque gratiam summam coram eo acquirerat, quatenus imitando eam mereretur...

23 IOHANNES DE CAULIBUS, *Meditaciones vite Christi olim s. Bonaventurae attributae*, ed. M. Jordan STALLINGS, Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis 153 (Turnhout: Brepols, 1997), 15.

24 A Melléklet 1-ben mindkét 14. századi toszkán fordítást közlöm, itt csupán azt, amelyeknek az általunk vizsgált umbriai szöveghez közvetlen köze lehet. A két változat részleges és párhuzamos kiadása: Dávid FALVAY et al. a cura di, *Prove di edizione critica del Testo maggiore A e Testo maggiore B delle Meditationes vitae Christi in volgare* (Budapest: ELTE BTK Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék, 2021), 19. A másik toszkán változat teljes kiadása: Diego DOTTO, Dávid FALVAY e Antonio MONTEFUSCO, a cura di, *Le Meditationes Vitae Christi in volgare secondo il codice Paris, BnF, it. 115 Edizione, commentario e riproduzione del corredo iconografico* (Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2021) DOI: [10.30687/978-88-6969-509-4](https://doi.org/10.30687/978-88-6969-509-4).

25 Adamo ROSSI, a cura di, *Quattordici scritture italiane edite per cura dell'Ab. A. Rossi giusta un codice membranaceo da lui scoperto in Perugia I* (Perugia: Vagnini, 1859), 1.

26 Reményi ANDREA, kiad., *Debreceni kódex, 1519*, tan. MADAS Edit és REMÉNYI Andrea (Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997), 265–266 (pp. 569–570). Magáról a kódexről a legfrissebb összefoglalás: MADAS Edit, „Debreceni kódex”, in „*Latiatuc feleym...*”. *Magyar nyelvmélekek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), n. 40, 297.

27 VOLF György, kiad., *Érdy Codex, Nyelvmélektár 4–5* (Budapest: MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1876), 377. A kódexről MADAS Edit, „Érdy-kódex”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 2:387–388.; KERTÉSZ Balázs,

A két nyelvemlék-kódexünkbe is bekerült epizódnak van magyar vonatkozása, hiszen ebben a részletben éppen egy Árpád-házi Szent Erzsébethez kötődő szöveget idéz a *Meditationes* szerzője.³⁰ Érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy a *Debreceni kódex* egyszerre idézi Bonaventurát mint auktoritást és rá hivatkozva Szent Erzsébetet is. Ez két tanulsággal is jár számunkra: egyrészt azt mutatja, hogy a magyar szöveg szerzője biztosra vette, hogy a *Meditationes* szerzője Szent Bonaventura (ami nem meglepő, hiszen, mint említettük, az újkorig az ő neve alatt terjesztették). Másrészt viszont a Szent Erzsébetre való kissé bizonytalan hivatkozást (*creditor* – *hitetic*) szó szerint fordítja magyarra. A másik magyarországi szöveghagyományból hiányzik mindkét auktoritást, Pelbárt és az *Érdy-kódex* karthauzi szerzője nem említi sem Bonaventurát, sem Erzsébet nevét. Ennek oka Pelbárt forráshasználata lehetett, magyarán ő egy olyan szövegből merítette ezt – a számára exemplumként szolgáló – narrációt, amelyből szintén hiányoztak ezek az utalások. Magában a szövegben Pelbárt Johannes Herolt egy szövegét, valamint egy közelebből nem pontosított *Speculum Virginis* című szöveget idéz.³¹

Ha viszont az umbriai olasz nyelvű szöveghagyományozódást vesszük görcső alá, különös és némiképpen eltérő szövegfejlődést figyelhetünk meg:

„Magyar nyelvemlékek az Országos Széchényi Könyvtárban,” in „Latiatuc feylem ...”, 199–207. Lásd továbbá: BARTÓK Zsófia Ágnes, „A Karthauzi Névtelen művének műfaji környezete”, in *A könyv és olvasója: A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, szerk. FÁBIÁN Laura et al., 45–57 (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2018).

28 BARTÓK Zsófia, szerk., *Régi Magyar Exemplumadatbázis*, hozzáférés: 2023.01.09, <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbázis/0165a>.

29 Madas Edit modernizált átiratában: „Vala egy időben egy ájtatos személy, ki szünetlen kéri vala ő imádságában az Szűz Máriát, hogy őneki megjelené, minemű dolgokon és miképpen imáda az Űristent ez világon éltében, és minemű jószágokért érdemlette ő az nagy szentséget.” MADAS Edit, szerk., *A Néma Barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből* (Budapest: Magvető, 1985), 237–238.

30 Éppen ez a hivatkozás – illetve ennek téves értelmezése – volt az alapja a *Meditationes* téves datálásának, amely 1990 és 2014 között széles körben terjedt a nemzetközi szakirodalomban.

31 „partim accipio ex libro, qui dicitur Speculum Virginis Mariae, partim vero ex Promptuario Discipuli, Exemplo XXII. in hoc opere combinatum. Miraculum.” *Stellarium* 7, pars 1, art. 3, c. 4. BARTÓK, *Régi Magyar Exemplumadatbázis*, hozzáférés: 2023.01.09, <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbázis/0165a>. Pelbárt forráshasználatának kérdése további kutatásokat igényel ebben az esetben is, és általában is – Holik Flóris sem azonosítja pontosabban a *Speculum Virginist*. HOLIK Flóris, *Index miraculorum Marianorum* (Budapest: [s. n.], 1920). Köszönöm Bartók Zsófia megjegyzését ez ügyben.

MVC Latin	MVC Perugia (MS Angelica 2213)	<i>Libro di Vita</i> (MS Foligno) ³²
<i>Vnde scire debes quod dum esset trium annorum fuit a parentibus oblata in templo, et ibi stetit usque ad decimum quartum annum. Quid autem ibi fecerit, scire possumus ex reuelationibus suis, factis cuidam sue deuote. Et creditur, quod fuit sancta Elizabeth, cuius festum solemniter celebramus.</i>	Essendo la Vergene Maria de tre anni, si fu offerta dal patre e da la matre en lo tempio, e li stette fine ali xiiii anni. E quello ke fece se po sapere per a reuelazione ch'ella fece ad una sua deuota Santa Elisabeth del terço ordine, filiola del re d'Ongaria.	La benedetta donqua figliola Vergene Maria essendo de tre anni fo portata dal padre e dalla madre nel tempio e ad Dio la offeriero e presentaro. Et li rimase e stecte colle altre vergene ad seruire ad Dio e imparare littere. Et cusì stecte essa per insino ad .xiiij. anni.

A perugiai kéziratban, amely, mint láttuk, a *Meditationes* teljes, umbriai nyelvjárásban írt változatát tartalmazza, a forráshoz hasonlóan megtalálható a Szent Erzsébetre való hivatkozás, azonban már nem az eredeti, kissé bizonytalan utalást (*creditur*) veszi át, hanem Erzsébetet a késő középkori Itáliában legegységesebb attribútumaival, a magyar királylány mivoltával (*filiola del re d'Ongaria*) és a ferences harmadrendhez tartozásával (*del terço ordine*)³³ azonosítja és elkülöníti például a bibliai Erzsébettől.

A második umbriai szöveghagyomány, a *Libro di vita*, mint szövegrészlet, csak forrásként használja a *Meditationes*-t, így az sem meglepő, hogy ez a szövegrészlet is mutat eltéréseket, hozzátoldásokat – például a többi szűz társaságának (*colle altre vergene*) említését ebben a mondatban, vagy az olvasástanulást (*imparare littere*). Ugyanakkor úgy tűnik, a két olasz szöveg nem független egymástól, erről tanúskodik a szülők külön említése (*dal parte e da la matre*) mindkét szövegváltozatban, vagy az életkort jelölő „*essendo de tre anni*” formula szinte azonos alkalmazása, vagy az „*offrire*” (felajánl) ige használata a latin „*fuit oblata*” megfelelőjeként. Ezek az azonosságok arra is utalhatnak, hogy a *Libro di vita* az Angelica-kézirat vagy a toszkán *volgarizzamento* szövegét használta szabadon értelmezett forrásként, és nem a *Meditationes* latin változatát, ennek eldöntése azonban még mindenképpen további kutatásokat és hosszabb szövegrészletek összevetését igényli. A legfeltűnőbb különbség azonban a másik olasz és a latin változathoz képest, hogy a Gabriele da Perugia elhagyja a forrásmegjelölést: nemcsak nevet nem említ, de még a magyarországi Temesvári Pelbárt – *Érdy-kódex* szöveghagyományban megfigyelhető anonim forrásmegjelölést sem alkalmazza.³⁴

32 Köszönöm Szemere Dittának, hogy kiadatlan átirását a rendelkezésemre bocsátotta.

33 Ezekről a motívumokról lásd például Dávid FALVAY, „Il mito del re ungherese nella letteratura religiosa del Quattrocento”, *Nuova Corvina* 20 (2008): 54–62; Dávid FALVAY, „St. Elizabeth of Hungary in Italian Vernacular Literature: Vitae, Miracles, Revelations and the *Meditations on the Life of Christ*”, in *Promoting the Saints: Cults and Their Context from Late Antiquity until the Early Modern Period: Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday.*, eds. Ottó GECSE et al., 137–150 (Budapest–New York: CEU Press 2011) DOI: [10.7829/j.ctv10tq50b](https://doi.org/10.7829/j.ctv10tq50b).

34 Szemere Ditta, aki az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában 2024-ben megvédendő PhD-dolgozatában dolgozza fel e művet, kimutatta azonban, hogy a forrásjelölések elhagyása a *Libro di vita* általános jellegzetessége, az előzetes eredményekhez lásd SZEMERE, „La riscoperta...”; SZEMERE, „Le origini delle laude...”.

Megfigyelhettük e rövid részlet összehasonlító elemzésénél, hogy a 14. század eleje – mikor az eredeti latin szöveg íródott – és a 16. század eleje – mikor az általunk elemzett népnyelvű fordítások készültek – között eltelt időszakban a szöveghagyomány ugyan jelentős, és az adott nyelven belül is eltérő változásokon ment keresztül, ám felismerhetően ugyanaz maradt a két népnyelvű irodalomban. A két nyelv között eltérések magyarázataképpen talán azt a szakirodalomban korábban már megfogalmazott megállapítást lehet megkockáztatni, hogy a magyar kolostori irodalomban kevésbé van jelen a szabad fordítás, értelmezés jelensége, mint az olaszban, ahol a 13. századtól kezdve markánsan kimutatható a népnyelvre történő szabad fordítás, átdolgozás jelensége, ami olyannyira eltér a mai értelemben vett fordítástól, hogy még külön terminust is alkottak rá, az olasz *volgarizzamento* fogalmát.³⁵

3. Szent Klára csodás gyógyulása

A második esettanulmány, amelyet röviden bemutatok, még szervezesebben kapcsolódik a klarissza közösségek identitásához, lévén, hogy a rendalapító, Assisi Szent Klára hagiográfiájához tartozó epizódról van szó. E történetben Klára betegsége miatt nem tud részt venni a karácsonyi szertartáson, és emiatti elkeseredésében isteni *consolatio* éri. A magyar irodalomban ez a szöveg az 1514-ben, a nagy valószínűséggel az óbudai klarissza kolostor scriptoriumában másolt *Lobkowicz-kódex*ben olvasható exemplumként. Nagyjából ugyanebben az időszakban születik meg Perugiában egy umbriai népnyelven írt Klára-legenda, amelynek ráadásul a szerzőjét is név szerint ismerjük a Monteluce-közösség egyik legjobban dokumentált vezetője, Battista Alfani (1523) személyében,³⁶ amely legenda szintén tartalmazza ezt a történetet. Érdeemes összevetni a két párhuzamos szövegrészt:

35 Gianfranco FOLENA, *Volgarizzare e tradurre* (Torino: Einaudi, 1994); Lino LEONARDI, „»A volerla bene volgarizzare...«: teorie della traduzione biblica in Italia”, *Studi Medievali* 37, no. 1 (1996): 171–201; Alison CORNISH, *Vernacular Translation in Dante’s Italy: Illiterate Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

36 Battista Alfani volt a *Memoriale* egyik fő szerzője, több alkalommal volt a kolostor elöljárója, és több népnyelvű kézirat is köthető a nevéhez.

Leggenda umbra (Battista Alfani), 23. 1. ³⁷	Lobkowicz-kódex, n. 8. ³⁸
<p>Una volta, nella sollemnità della nattività del Signiore, venendo la hora della natività del parvolino Jesu, quando el mondo iubila et fa festa insieme con-ll-angioli sancti, andando tutte le-suore al mattutino, nella chiesa come erano usate, lasciorno con molta amaritudine la loro sanctissima madre così sola, agravata dalla infermità; et tanto stettono ad tornare che fu compiuto lo hofitio del mattutino e-delle messe, et che tutte furno comunicate.</p> <p>Et essendo le suore tutte partite, e-rimanendo sancta Chiara così sola nel suo letticiuolo alquanto schonso-lata, incominciò dolcemente ad pensare et chontemplare la-nattività di Jesu parvolino; et-dolendosi molto di non potere in tal notte corporalmente ritrovarsi insieme coll-altre suore a-udire le-messe e al-mattutino e all-altre devotione e-laude della sollemnità, et chomunicarsi insieme colle suore, come era usata, sospirando disse: «O-Signore Dio mio, echo che io sono lasciata sola ad-te in questo loco; et però, dolcissimo mio Yesu, mi raccomando alla tua maestà.»</p> <p>Et detto questo, subitamente tutto quel mirabile, melodioso et choncordato chanto...³⁹</p>	<p>Mikoron a xpusnak aýtatos íegese azent kalara az-zon nagí korsaba esset volna azent dímyen eghazaba anníra hogí nem mehet vala a tqb tízteletes azionokal az egypthazhoz a zolosmanak meg mondassara. de mikor eleue ýqt volna akarachon napía, melí napon aítatossal zoktat vala komoníkalmi ahwgok mikor mínd el mentek volna azent eghazhoz chak qmaga marada azent kalara mert fel sem kelhet vala,</p> <p>de mondhatatlan ígen kesereg vala ráita, hogí nem mehet vala illien nagí napon az eghazhoz. es nagí edes sírassal mondia vala:</p> <p>O en edes ístenem, íme eleue ýqt ate zíletesednek napía, de íaý ennekem mert nem díchírhetlek teged, es az edes maríat mínt egiébkor, de meg tekente az wr íesus...</p>

Természetesen, hasonlóan az előző esettanulmányhoz, egyik szöveg sem tekinthető modern értelemben véve eredeti alkotásnak, mindkettő alapvetően kompiláció-fordítás. A különböző kiadások nagyjából azonosították a forrásaikat is, és nem feltételez-

37 A szöveghagyomány részletes összevetését lásd a Melléklet 2-ben.

38 REMÉNYI Andrea, kiad., *Lobkowicz-kódex 1514: A nyelvműlek hasonmás és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999), 8. tétel, 181–183. Lásd továbbá KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea, „Lobkowicz-kódex”, in „*Latiatuc feleym...*”, n. 36, 288–289.

39 Egy alkalommal az Úr születésének ünnepekor, amikor elérkezett a kis Jézus születésének órája, mikor a világ ujjong, és együtt ünnepel a szent angyalokkal, és mikor az összes soror a matutíniumra ment szokásuk szerint a templomba, nagy keserűséggel otthagyták szentséges anyjukat, mivel súlyos betegség gyötörte; mivel úgyis azonnal vissza terveztek térni, amint véget ért a matutínium officiuma és a mise, és mind megáldoztak. Mikor mind elindultak, és Szent Klára így egyedül maradt kis ágyában, mivel eléggé vigasztalan volt, elkezdett édesen a Kis Jézus születése felől gondolkozni és szemlélődni, és mivel nagyon fájt neki, hogy nem tud azon a éjjelen testileg jelen lenni együtt a többi sororral, és misét, valamint matutíniumot, más imádságokat és ünnepélyes dicsőítéseket hallgatni, és áldozni a sororokkal együtt, szokása szerint, ezért így szólt sóhajtva: „Ó Uram, Istenem, íme, itt hagytak egyedül veled ezen a helyen; ezért, édes Jézusom, a te felségedbe ajánlom magamat.” Amint e szavakat kiejtette, azonnal csodálatos, dallamos harmonikus és csodálatos ének...

hetjük azt sem, hogy a két szövegnek, illetve szerzőinek, másolóinak bármiféle közvetlen köze lenne egymáshoz. Mégis az a tény, hogy majdnem pontosan ugyanabban az időben, hasonló szociokulturális miliőben készül el a két párhuzamos népnyelvű fordítás, érdemessé teszi a két szöveget arra, hogy komparatív módon vizsgáljuk. Fontos azt is megemlíteni, hogy az olasz legenda forrásaként a feltehetően Celányi Tamás által írt Klára-legendá mellett kimutatható Klára kanonizációs perének anyaga is. Ez annál is kézenfekvőbb, mivel maga a szentté avatási per eredeti, természetesen latin nyelvű szövege nem maradt ránk, csupán annak 15. század végi népnyelvű fordítása, – valamint a kanonizációhoz kapcsolódó egyéb dokumentumok.⁴⁰ Ami szempontunkból még lényegesebb, hogy a kanonizációs per népnyelvű fordítása ugyanannak a perugiai klarissza közösségnek, sőt minden valószínűség szerint magának Battista Alfannak köszönhető, aki a népnyelvű legendát is összeállította.

Lássuk tehát a párhuzamos szövegrészleteket a forrásukkal⁴¹ együtt:

Lobkowicz-kódex n. 8.	Leggenda umbra (Battista Alfani), 23,1.	Processo III,99-101	LegCI Cap. 19
Mikoron a xpűsnek aytatos iegese azent kalara azzon nagí korsaba esset volna azent dímyen eghazaba annira hogí nem mehet vala a tőb tizteletes azionokal az egyhazhoz a zolosmanak meg mondassara. de mikor eleue ýöt volna akarachon napia, melí napon aítatossal zoktat vala komoníkalni ahwgok	Una volta, nella solennità della nattività del Signore, venendo la hora della <i>nattività</i> del parvolino <i>Jesu</i> , quando el mondo iubila <i>et fa festa insieme con-ll-angoli sancti</i> , andando tutte le-suore al mattutino, nella chiesa come erano usate, lasciorno con molta amaritudine la loro sanctissima madre così sola, agravata	Narrava anchora la predicta madonna Chiara, come nella nocte de la Nattività del Signore proximamente passata, non potendo epsa per-la grave infirmità levare del lecto per intrare nella capella,	In illa nativitatís hora, quando parvulo nato mundus cum angelis iubilat, omnes dominae ad matutinum in oratorium pergunt,

40 A szöveg kiadása: Giovanni BOCCALI, a cura di, *Vita et Leggenda della seraphica vergine sancta Chiara distinta in capitoli, composta in volgare da sr. Battista Alfani clarissa del monastero di S. Maria d Monteluçe presso Perugia* (Assisi: Porziuncola, 2004). A szentté avatási per kiadása: Zeffirino LAZZERI, „Il processo di canonizzazione di S. Chiara d’Assisi”, *Archivum Franciscanum Historicum* 12 (1920): 403–507. A források legteljesebb és legújabb elemzése: Marco GUIDA, *Una leggenda in cerca d’autore: La Vita di santa Chiara d’Assisi* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 2010).

41 A Lobkowicz-kódex kiadása az *Actus* és a *Speculum vitae*-t jelöli. Hivatkozva KATONA Lajos, „Újabb adalékok kódexeink forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 16, 2. sz. (1906): 190–201, 201. Azonban a *Speculum vitae* szövege, egy-két apróbb kihagyással, de szó szerint az *Actus* követi, amit a Melléklet 2-ben közlünk, és ami a *Jókai-kódex* szövegváltozatának közvetlen forrásának látszik: *Speculum vitae Beati Francisci et sociorum eius*, München, Bayerische Staatsbibliothek V.ss.c. 232, 140b. Hozzáférés: 2023.01.09, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10208986?page=282>.

	dalla infermità; et tanto stettono ad tornare che fu compiuto lo hofitio del mattutino e-delle messe, et che tutte furno comunicate.		
mikor mind el mentek volna azent eghazhoz chak omaga marada azent kalara mert fel sem kelhet vala, de mondhatatlan igen kesereg vala raíta, hogi nem mehet vala illien nagí napon az eghazhoz.	Et essendo le suore tutte partite, e-ri-manendo sancta Chiara cosi sola nel suo letticiuolo alquanto schonsolata, incompiò dolciemente ad pensare et chontemplare la-natività di Jesu parvolino; et-dolendosi molto di non potere in tal notte corporalmente ritrovarsi insieme coll-altre suore a-udire le-messe e al-mattutino e all-altre devotione e-laude della sollemnità, et chomunicarsi insieme colle suore, come era usata,	le sore andaro tucte al matutino al modo usato, lassando lei sola.	et matrem infirmitatibus pressam, solam relinquunt. Cumque de parvulo Iesu cogitare coepisset, et multum doleret quod suis laudibus interesse non posset,

Ebből az összevetésből arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar és az umbriai szöveg – noha tartalmában természetesen nagyjából megegyezik – megfogalmazásában eltér a két forrásként vizsgált szövegtől és egymástól is. Ennek az első látásra hasonló jelenségnek (a forrástól való eltérésnek) azonban véleményem szerint alapvetően más oka van a két hagyományban: a magyar szövegek esetében – hasonlóan az előző esettanulmányban az *Érdy-kódex* esetében megfogalmazott feltételezéshez – itt is azzal kell számolnunk, hogy a fordítás eredeti forrása egy másik, az eddigi kutatás által ki nem mutatott latin nyelvű redakció, esetleg exemplumgyűjtemény lehetett. Ezzel szemben az umbriai Klára-legenda kapcsán bátran feltételezhetjük a szerző egyéni kompilációját, hozzátoldásait, értelmezéseit, mivel Battista Alfani szövege kapcsán erről nem csupán a szakirodalom, de elsődleges forrásunk, a perugiai klarissza kolostor krónikája is tudósít, ahogy a *Memoriale* is egyértelműen szinte szerzői, de legalábbis kompilatori tevékenységet tulajdonít neki, mondván „*édessanyánk, Szent Klára legendáját több könyvből szedte és állította össze, és osztotta fejezetekre*”.⁴²

42 „La leggenda della nostra madre sancta Chiara la retrasse de più libri aseptolla e compusela distinta in capitoli [...]”. NICOLINI, *Memoriale...*, 107–108.

Ráadásul ez az epizód arra is lehetőséget nyújt, hogy az olasz (umbriai) és magyar népnyelvű fordításokat ne csak szinkron, hanem diakrón vizsgálatnak is alá vessük, hiszen ennek az epizódnak mindkét nyelven létezik korábbi – és szintén nagyjából egykorú, a 14. század végére datálható, tehát a reformot megelőző – változata is: a magyar irodalomban a *Jókai-kódex*ben, míg az olaszban a híres *Fioretti*ben is olvasható ez a csoda. A korábbi kutatás kimutatta mindkét 14. századi fordítás közvetlen forrását, és azt az *Actus beati Francisci et sociorum eius* című szövegben találta meg, így az összehasonlításba a forrásszöveget is be tudjuk vonni:

Jókai-kódex, 73:10–25⁴³	Fioretti, cap. XXXV.⁴⁴	Actus cap. 42.
Clara allattyaban es vr iesus cristunak neuben ayojtatos men. Mýkoron nehezen betegle- nek. Zent Demyen egyházanal. Egyebekuel nem mechettuala yltený zolgalatonak adasara.	Essendo una volta santa Chiara gravemente inferma, sicché ella non potea punto andare a dire l'ufficio in chiesa con l'altre monache,	Quum devotissima Christi sponsa Clara re et nomine, graviter infirmata corpore. apud Sanctum Damianum moram contrahebat, ad solvendas horas canonicas cum aliis ire ad ecclesias non poterat.
De wttuan Aldot vr iesus cristus zewletetý napyanak ydnepe- re kynek zewletetý napyara az apacza lyanok zoktauala mýsere mený es vratt uenny,	vegnendo la solennità della natività di Cristo, tutte l'altre andarono al mattutino;	Adveniente vero sollemnitatem Domini nostri Jesu Christi benedicti, ad cuius matutinum sorores accedere et in missa nativitatibus communicare devote,
Egy euel bodog clara, mend az ydnere menuen ewnewnmaga az betegségben megnehezeden meg marada. Es vala nagy zomorosagban. Azert hogy nem lehettuala tarsy kewzt ýly ayojtatos ydnepebe.	ed ella si rimase nel letto, malcontenta ch'ella insieme con l'altre non potea andare ad avere quella consolazione ispirituale.	<i>beata Clara omnibus ad sollemnitatem euntibus, sola remansit in loco, infirmitate gravata, cum non parva desolatione, eo quod non poterat interesse ad tam devota sollemnia.</i>
De vr iesus cristus akara meg vÿgaztálný...	Ma Gesù Cristo suo sposo, non volendola lasciare così sconsolata...	<i>Sed dominus noster...</i>

43 *Jókai-kódex: XIV-XV. század: A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*, P. BALÁZS János, kiad. (Budapest: Akadémiai, 1981), 73:10–25, 166. Lásd továbbá SZÖRÉNYI László, „A Jókai-kódex kérdése a Szent Ferenc legendára vonatkozó újabb források fényében”, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, 273–281 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1996); KERTÉSZ Balázs, „Jókai-kódex”, in „*Latiatus feleym...*”, n. 26, 254–255.

44 Egyszer, mikor Szent Klára súlyosan beteg volt, annyira, hogy nem tudott elmenni, hogy officiumot mondjon a templomban a többi apácával. Mikor elérkezett Krisztus születésének ünnepe, és a többiek mind elmentek a matutínusra; és ő pedig ott maradt az ágyban szomorúan, mivel hogy nem tudott a többiekkel elmenni, hogy lelki vigasztalást nyerjen. De mivel Jézus Krisztus, az ő jegyese nem akarta őt így vigasztalanul hagyni...

Ennél az összevetésnél is azt figyelhetjük meg, hogy míg az olasz szöveg szabadabban kezeli a latin forrást – ami nem meglepő, mivel a *Fioretti* a vallásos olasz *volgarizzamento*-irodalom egyik legismertebb példája,⁴⁵ így fontos jellegzetessége az egyéni átdolgozás –, addig a *Jókai-kódex* hűen követi a latin szöveget.

Amennyiben most a 14. századi és a 16. századi eleji két-két szöveghagyományt vetjük össze,⁴⁶ arra következtethetünk, hogy azok nem ugyanannak a szövegnek az újrafordításai, hanem két 14. századi (*Fioretti* – *Jókai-kódex*) és a két 16. század eleji (*Leggenda umbra* – *Lobkowicz-kódex*) olasz és magyar szöveg eltérő szöveghagyományt követ. A leglátványosabb eltérés az epizód második felében található: a 14. századi szöveghagyományból (*Actus* – *Fioretti* – *Jókai-kódex*) hiányzik az egyes E1 szövegrész, míg a 16. század eleji hagyomány mindegyik szövegтанújában (*Processo* – *LegCl* – *Leggenda umbra* – *Lobkowicz-kódex*) olvasható E1 elem a narráció e pontján, de eltérő tartalommal:

Lobkowicz-kódex	Leggenda umbra	LegCl	Processo
„O en edes ístenem, íme eleue ȳot ate ziletessednek napia, de iaȳ ennekem mert nem díchírhettek teged, es az edes mariat mint egiebkor”	„O-Signore Dio mio, echo che io sono lasciata sola ad-te in questo loco et però, dolcissimo mio Yesu, mi raccomando alla tua maestà.»”	Domine Deus, ecce sola relicta sum tibi in loco isto.	«O Signore Dio, eccho che so lassata sola ad-te in-questo loco.»

Itt azt láthatjuk, hogy a magyar szöveg kezeli szabadabban, értelmezőbb módon a forrásszöveget, míg az umbriai legenda szó szerint átveszi a *Processo* szövegét (igaz, utána hozzátesz egy eredeti félmondatot). Ez első ránézésre ellentétes folyamatra utal, mint amit a korábbi esetekben megfigyelhettünk, és amire a szakirodalom alapján következtetni lehetne – miszerint az olasz *volgarizzamento* kezeli szabadabban és önállóbban a forrásokat, míg a magyar kódexirodalom hűségesebben követi azokat. Ám ez az ellentmondás csupán látszólagos, hiszen az umbriai legenda esetében maga a forrás is része a saját szöveghagyománynak, amennyiben, mint fentebb már említettük, a kanonizációs per népnyelvű fordítását ugyanaz a személy, Battista Alfani végezte, aki a legendát is összeállította, itt tehát valójában „önidézetéről” van szó. Érdekes volna megfigyelni, hogy az eredeti latint mennyire hűen fordította Alfani, de ezt a forrásszöveg hiánya miatt nem lehetséges egyértelműen megállapítani. Mindenesetre Marco Guida párhuzamos szöveghelyek elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a *Processo* szövege minden valószínűség szerint az elveszett peranyag pontos fordítása.⁴⁷

45 Lásd például Daniele SOLVI, *Uomini celesti e angeli terrestri: Una lettura francescana dei Fioretti* (Milano: Biblioteca Franciscana, 2015).

46 Melléklet 2.

47 A kanonizációt elrendelő pápai levél (*Gloriosus Deus*), valamint néhány kisebb részlet a peranyagból fennmaradt latin eredetiben és Alfani fordításában is. Guida ezek összevetése alapján (pp. 112–116) jut arra a következtetésre, hogy „la traduzione dell’Alfani è perfetta, ad litteram, e rispetta l’integralità del

4. Konklúzió

A két esettanulmány vizsgálata során számos érdekes párhuzamra és értelemszerűen jó néhány eltérésre is felfigyelhettünk. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a különbségek ellenére van értelme a komparatív vizsgálatnak, hiszen egyértelműen kiviláglanak a szövegpárhuzamok. Ahogy a bevezetőben már megfogalmaztam, a két középkori népnyelvű irodalom gyökeresen eltérő fejlődési pályájához képest megdöbbenő, hogy szövegszinten milyen mennyiségű és mennyire hasonló – vagy legalábbis párhuzamosan összehasonlítható – eredményekre vezet az összevetés,⁴⁸ aminek a legfőbb oka véleményem szerint az obszerváns reform által meghatározott egységes kulturális tér, amely paradox módon talán még erősebben fejtette ki hatását a női közösségek esetében.

Azonban azt is érdemes aláhúzni, hogy a két vizsgált szöveghagyomány összevetése eltérő eredményekre vezetett. Az első esetben, a *Meditationes* szöveghagyományánál elmondhatjuk, hogy nagyjából hasonló a „filológiai távolság” az eredetitől, így a két hagyomány szövegtanúit nem csupán kronológiailag, de filológiai értelemben is olvashatjuk párhuzamosan. A Klára-legenda esetében az umbriai hagyomány sok szempontból elsődleges forrásokat őriz, amelyek inkább a magyar szövegek forrásainak vizsgálatához járulhatnak hozzá, mint a szűkebb értelemben vett komparatív elemzéshez, bár az a tény, hogy ugyanabban az időben, hasonló kontextusban íródott a két szöveg, mindenképpen indokolja az összehasonlítást.

Szeretném ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az umbriai obszerváns klarissza közösségek írásbeliségének vizsgálata még számos további tanulsággal járhat, és a jelen tanulmányt csupán témafelvetésnek szántam. Egyrészt szövegszinten is még jó néhány olyan párhuzamos hagyomány van az umbriai anyagban és a magyar kódexirodalomban, amit hasonló módon fel lehetne dolgozni, például a bibliafordítások, a Ferenc-hagiográfia vagy a különböző *indulgentia*-szövegek. Továbbá e szövegek elemzése arra is kiváló alkalmat nyújthat, hogy kifejezetten nyelvészeti szempontból vizsgáljuk meg a két nyelv írásbeli használatát: felmerülhetnek itt többek között a fordítástechnikai kérdések, a függő beszéd – egyenes beszéd problémája, az igeneves szerkezetek vizsgálata, a latinizmusok, a dialektális rétegek és a liturgikusan rögzült kifejezések áthallása, azon túl is, amit én a fentiekben csupán felvillantottam.

Meg kell jegyeznünk, hogy az umbriai közösségek összehasonlíthatatlanul jobban dokumentáltak (gondolok itt elsősorban a kolostori krónikákra és a teljes könyvlistára), mint magyar kortársaik, és így segítségünkre lehetnek abban, hogy részleges analógi-

testo latino [...]” („Alfani fordítása tökéletes, *ad litteram*, és megőrzi a latin szöveg integritását [...]). GUIDA, *Una leggenda...*, 115.

48 Messze meghaladja e tanulmány kereteit és a szerző kompetenciát, de talán érdemes belegondolni abba, hogy alig fél évszázaddal később Balassi Bálint esetében az itáliai „párhuzam” már egyértelműen más síkon, olasz modellek és források direkt vagy indirekt átvételében, tehát nem ugyanazon szinten jelenik meg, mint az általunk vizsgált esetben. Balassi olasz párhuzamairól, forrásairól a teljesség igényével legutóbb: SZEGEDI Eszter, „Előszó”, in SZEGEDI Eszter, Balassi Szép magyar komédiája és olasz forrása, *Castelletti Amarilli című pástorjátéka* (Budapest: ELTE Eötvös József Kiadó, 2018), 5–7.

aként használjuk őket a magyarországi közösségek egyes jellegzetességeinek megértéséhez, hasonlóképpen, ahogyan Lázs Sándor használta a nürnbergi domonkos apácákra vonatkozó forrásokat, noha ő is elismerte, hogy „a párhuzam nem tökéletes”.⁴⁹ Sok más szempont mellett felmerülhet e téren a kolostorok szerepe a városi térben, az apácák társadalmi helyzete, családi háttere, műveltsége, általában az írásbeliség kérdése. Sőt az olasz anyag bepillantást enged sok esetben az egyes kódexek konkrét másolási folyamatába, a feladatok felosztásába, néhány esetben pedig direkt információkkal szolgál a kódexek magán- és közösségi használatáról és még számos olyan aspektusról, amelyeket az olasz közösségek kapcsán a szakirodalom részben már feldolgozott, ám párhuzamként hozzáegíthetnek minket olyan kérdések megválaszolásához, amelyeket a szegényesebb magyar forrásanyag nem mindig tesz lehetővé.⁵⁰ Így az egyik apáca műveltségéről és tevékenységéről ezt olvashatjuk „tiszteletre méltó és művelt asszony, aki több könyvet fordított népnyelvre, és írt le saját kezével”, egy másik apáca esetében pedig a latin nyelvtudás mellett még a görögöt is megemlíti.⁵¹ Jó néhány más esetben a konkrét műveket is felsorolják, amelyeket egy-egy apáca másolt, például egy bizonyos Felicità di Bertoldo Vanoli da Perugia neve mellett azt olvassuk, hogy ő

[...] írta le saját kezével Cassianus *Collationes*-ét, Szent Gergely *Homíliáit* és *Dialógusát*, Bernát traktátusát a Miséről, valamint Folignói Angéla és Messinai Eustochia (Eustochia Calafato) életét, és több más rövidebb művet.⁵²

Vagy éppen a folignói *Ricordanzében* azt olvashatjuk Caterina Guarnieriről, aki a város jegyzőjének lánya, hogy ő írta le a Szent Mechtild *Liber Spiritualis Gratiae* és a kortárs Francesco Suriano *Trattato di Terra Santa e dell'Oriente* című műveit.⁵³ Néhány konkrét, beazonosítható kódex esetében a krónika szövege egyértelműen kitér a másoláson túl a közösségi használatra is, például:

49 Lázs, *Apácaműveltség...*, 142.

50 Az umbriai párhuzam például annak a sokak számára talán meglepő jelenségnek a megértéséhez is hozzájárulhat, hogy miképpen mutathatóak ki női kezek – többek között Ráskay Lea kézírása – a Nyulak szigeti apácák okleveleinek népnyelvű regesztái között. Lásd erről a kérdésről HAADER Lea és ZÁGORHDI CZIGÁNY Balázs „Középkori magyar nyelvű feljegyzések szigeti okleveleken” című előadását a 2022. novemberi 17–19-én megrendezett, *Árpád-házi Szent Margit és kora: 750 éves örökség* című konferencián.

51 Eufemia di Battista da Città di Castello (1465: „donna venerabile e dotta in scientia, la quale più libri haveva vulgariçati et scripti de sua mano [...]”). NICOLINI, *Memoriale...*, 28.

52 „Scripse de sua mano lo libro delle Collatione de Iohanni Cassiano, le Omelie de sancto Gregorio e lo suo Dialogho, lo tractato de sancto Bernardo sopra Missus est, la Vita della beata Angela da Fuligno, la Vita della beata Eustochia de Messina et più altre operette.” NICOLINI, *Memoriale...*, 100.

53 „Epsa matre scripse el libro de sancta Melchiade e quello de Ierusalem [...]” Ricordanze. A megfogalmazás itt inkább másolói tevékenységre utal, de nincs kizárva az apáca aktívabb részvétele sem a művekben, például a kortárs ferences Francesco Suriano művének egyes részei párbeszéd formában íródtak, ahol egy apáca kérdéseire válaszol az utazó ferences barát. Erről lásd Hegedűs Anna készülő doktori disszertációját az ELTÉ-n. Előzetes eredményekhez lásd HEGEDŰS Anna, „Ferences élet a Szentföldön Francesco Suriano *Il trattato di Terra Santa e dell'Oriente* című műve alapján.” *Acta Pintériana* 5 (2019): 127–142. DOI: [10.29285/actapinteriana.2019.5.127](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2019.5.127).

Ez a nő nagyon tevékeny volt, olvasásban és írásban művelt, ő írt egy breviáriumot és két Regulát népnyelven, magyarán azt a mi Regulánkat [...] amit az étkezés alatti olvasásra használnak.⁵⁴

Zárásképpen fontosnak tartom azt is leszögezni, hogy az umbriai közösségek esetében kifejezetten a reformált klarissza kolostorok életéről alkothatunk nagyon részletes képet, míg a közelmúltban igen revelatív párhuzamként használt délnémet példa, ahogy fentebb már utaltunk rá, leginkább domonkos párhuzam elemzésén alapult. Lázs Sándor fogalmazott úgy a német domonkos párhuzam kapcsán, hogy „sajnos más klarissza és premontrei apácák élete és kolostori iskolázottsága német nyelvterületen is kevésbé feldolgozott, így nincs arra mód, hogy olyan részletes összehasonlítást teessünk a magyar fejleményekkel, mint a másik két rend esetében.”⁵⁵ Noha a fentebb már idézett megállapítást a rendi reform rendek fölötti jellegéről alapvetően elfogadom, mégis fontos megjegyezni, hogy a magyarországi kolostori irodalomban a két legfontosabb scriptorium közül a Nyulak szigeti domonkosról áll rendelkezésünkre több információ, s a korábbi komparatív anyag is, valamint a nemzetközi publikációkban való jelenlét is inkább erre a közösségre koncentrált,⁵⁶ és kevésbé a fennmaradt kódexek száma alapján legalább ennyire fontos óbudai klarissza kolostor műhelyére. Az umbriai ferences párhuzam valamilyen mértékben talán ennek jobb megértéséhez is hozzájárulhat.

54 Maria di Bartolomeo da Perugia (1508) „Questa fu donna molto sufficiente, docta de lectere et de scribere; scripse uno breviario et doi Regule vulgare, cioè la Regula nostra [...] la quale se usa leggere ad la mensa [...]”. NICOLINI, *Memoriale...*, 94.

55 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 67.

56 KISS, „Reading Nuns...”; DEÁK, „The Legacy...”, A magyar nyelvű legújabb irodalomból, a teljesség igénye nélkül: HAADER Lea, „A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely”, *Magyar Nyelvőr* 128 (2004): 196–205. HAADER Lea, „A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról”, in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. : Száz éve született Nyíri Antal*, szerk. BÜKY László, FORGÁCS Tamás és SINKOVICS Balázs, 51–60 (Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2008); LÁZS Sándor, „A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége”, in „*Latiatic feleym...*, 123–141.

MELLÉKLET 1. A *Meditationes Vitae Christi* szövegváltozatai

Az egyes forrásszövegek pontos hivatkozásait a tanulmányban adom meg.

MVC Latin	MVC Toszkán 1 (Testo maggiore A, II/3)	MVC Toszkán 2 (Testo maggiore B)	MVC Umbriai 1 Perugia (MS Angelica 2213)	MVC Umbriai 2 <i>Libro di Vita</i> (MS Foligno)	Debreceni kódex	Érdy-kódex	Temesvári Pelbárt: <i>Stellarium</i>
Vnde scire debes quod dum esset trium annorum fuit a parentibus oblata in templo, et ibi stetit usque ad decimum quartum annum. Quid autem ibi fecerit, scire possumus ex reuelationibus suis, factis cui- dam sue deuote. Et creditur , quod fuit sancta Elizabeth , cuius festum solemniter celebramus.	Unde déi sapere che essendo ella d'anni 3, fu dal padre e da la madre offerta al templo e quine stecte infine a li anni 14. Et quello ch'ella facesse stando in del templo, possiallo sapere per le re- uelatione suoie facte ad alcuna sua deuota, e quella crediamo e credesi che ffusse sancta Elyzabeth , la cui festa sollen- nemente cele- briamo.	Essendo la Vergi- ne Maria piccio- lina di tre anni, si fu offerta dal padre e dalla madre nel tempio e iui stette infino a li .xiiij. a anni. Ma quello ch'ella vi fece possiamo sapere per reue- latione k'ella dimostrò ad una sua devo- ta, e credesi che fusse santa Elisabetta , di cui noi facciamo grande festa.	Essendo la verge- ne Maria de tre anni si fu offerta dal padre e da la matre en lo tempio, e li stette fine a li xiii anni. E quello ke fece se po sapere per a reuelazione ch'ella fece ad una sua deuota Santa Elisabeth del terzo orde- ne, fiola del re d'Ongaria.	La benedetta donqua figliola Vergene Maria essendo de tre anni fo portata dal padre e dalla madre nel tempio e ad Dio la offe- riero e presenta- ro. Et li rimase e stecte colle altre vergene ad servire ad Dio e imparare littere. Et cusi stecte essa per insino ad .xiiij. anni.	Tvgiad azért hog mikoron o vona három esztendő: az o zileietvl az temp- lomba vitetec: es ot az tempomba len tizen neg esztendeig Mitt kedig ot mivelt legon tvd- hatioi hog mike- pen o neminmv aitatos anac megielöntötet es hitetic mikepen zent Bona- uentura atianc mongia ki : ez irast zerzete es irta hog let legon zent erzebetöt azzon kinec o ínepet nag thiz- tösssegel zolga- liok.	Vala egy idoeben egy aytoytatos zemeel ky zen- telen kery vala ew ymachagaban az zyz mariaat, hogy ewneky megg yelentenee, mynemew dolgokon es mykeppen ymattia az wr istent ez vylagon eelteeben. Es mynemew yozagokert erdemlette ew nagy zentseeghet.	Erat namque quaedam devota persona quae deuotione sedula orabat Virginem Mariam, ut sibi revelaret qualiter ipsa in sua vita Deum orabat et illi placere studebat atque gratiam summam coram eo acqui- rebat, quatenus imitando eam mereretur...

MELLÉKLET 2. Szent Klára csodás gyógyulása

Jókai-kódex	Fioretti	Actus	Speculum vitae b. Francisci	Lobkowitz- kódex	Leggenda umbra (Battista Alfani)	Processo	LegCl
Clara allattyan es vr iesus cristumak neuben ayöytatos men. Mýkron nehezen beteglenek . Zent Demyen egyházanal. Egyebekuel nem mechettuala y/tený zoigalatonak adasara.	Essendo una volta santa Chiara gravemente inferma, sicché ella non potea punto andare a dire l'ufficio in chiesa con l'altre monache,	Quum devotissima Christi sponsa Clara re et nomine, graviter infirmata corpore, apud Sanctum Damianum moram contrahebat, ad solvendas horas canonicas cum aliis ire ad ecclesiam non poterat.	Quum devotissima Christi sponsa Clara re et nomine Clara graviter infirmaret apud sanctum Damianum ad solvendas horas canonicas cum aliis ad ecclesiam ire non poterat.	Mikoron a xpusunak aytatos iegesse azent kalara azzon nagi korsaba esset volna azent dimyén eghazaba annira hogi nem mehet vala a tqb tizteletes azionokal az egyházhoz a zołosmanak meg mondassara.	Una volta, nella sollemnità della nattività del Signore, venendo la hora della nattività de'l parvolino <i>Jesu</i> , quando el mondo iubila <i>et</i> <i>fa festa insieme</i> <i>con l'angioli</i> sancti, andando tutte le-suore al mattutino, nella chiesa come erano usate, lasciorno con molta amaritudine la loro sanctissima madre così sola, agravata dalla infermità; et tanto stettono ad tornare che fu compiuto lo hoftio del	Narrava anchora la predicta madonna Chiara, come nella nocte de la Natività del Signore proximamente passata, non potendo epsa per-la grave infermità levare del lecto per intrare nella capella,	<i>In illa nativitatís hora, quando parvulo nato mundus cum angelis iubilat, omnes dominae ad matutinum in oratorium pergunt,</i>

Jókai-kódex	Fioretti	Actus	Speculum vitae b. Francisci	Lobkowitz- kódex	Leggenda umbra (Battista Alfani)	Processo	LegCl
De ywttuan Aldot vr jesus cristus zewletetý napyanak ydnepere kynek zewletetý napyara az apacza lyanok zoktauala mýsere mený es wratt uenny,	vegnendo la solenmità della natività di Cristo, tutte l'altre andarono al mattutino;	Adveniente vero sollemnitate Do- mini nostri Jesu Christi benedicti, ad cuius matu- tinum sorores accedere et in missa nativitatis communicare devote,	Adveniente vero sollemnitatis nativitatis domini nostri Jesu Christi benedicti ad cuius matutinas sorores solebant accedere, et in missa nativitatis communicare devote.	de mikor eleue ýyt volna akarachon napia, mell napon aítatossal zoktat vala komonikalni ahwgok mikor	Et essendo le suore tutte parti- tute al matutino al modo usato, lassando lei sola. sancta Chiara così sola nel suo letticiuolo alquanto schon- solata, incomin- ciò dolcemente ad pensare et chontemplare la natività di Jesu parvolino;	le sore andaro tucte al matutino al modo usato, lassando lei sola.	et matrem infrmitatibus pressam, solam relinquunt.
Egý euel bodog clara, mend az ydnere menuen ewnewmaga az begesgeben megnehezeden meg marada. Es vala nagy zomo- rosagban. Azert hogý nem lehatt- uala tarsy kewzt ýly ayóytatos ydnepbe.	ed ella si rimase nel letto, mal contenta ch'ella insieme con l'altre non potea andare ad avere quella consolazi- one ispirituale.	beata Clara om- nibus ad sollem- nitatem euntibus, in loco, infrim- mitate gravata, cum non parva desolatione, eo quod non poterat interesse ad tam devota sollemnia.	Beata Clara om- nibus as solenni- tatem euntibus sola remansit in lecto in infrim- mitate gravata cum non parva desolatione eo quod non poterat interesse ad tam devota sollemnia	mínd el mentek volna azent eghazhoz chak omaga marada azent kalara mert fel sem kelhet vala, de mondhatlan igen kesereg vala raita, hogý nem mehet vala fillien magi napon az eghazhoz.	et-dolendosi molto di non potere in tal notte corporalmente ritrovarsi insieme coll'altre suore a-udire le-messe e al-mattutino e all'altre devotio- ne e-laude della sollemnità, et chomunicarsi in- sieme colle suore, come era usata,	Cumque de parvulo Iesu cog- itare coepisset, et multum doleret quod suis laudi- bus interesse non posset,	

Jókaí-kódex	Fioretti	Actus	Speculum vitae b. Francisci	Lobkowitz- kódex	Leggenda umbra (Battista Alfani)	Processo	LegCl
De vr iesus cristus akara meg vÿgaztalny...	Ma Gesù Cristo suo sposo, non volendola lasciare così sconsolata,	<i>Sed dominus noster...</i>		es nagí edes sirassal mondia vala: O en edes istenem, ime eleue ýot ate zifetednek napia, de íay ennekem mert nem díchírheth- lek teged, es az edes mariat mínt egtebkor, de meg tekenite az vr iesus...	sospirando disse: «O-Signore Dio mio, echo che io sono lasciata sola ad-te in questo loco; et però, dolcissimo mio Yesu, mi raccomando alla tua maestà.»	Allora epsa madonna sospirando disse: «O Signore Dio, echo che so lassata sola ad-te in-questo loco».	<i>suspirans ait: Domine Deus, eccc sola relicta sum tibi in loco isto.</i>
De vr iesus cristus akara meg vÿgaztalny...	Ma Gesù Cristo suo sposo, non volendola lasciare così sconsolata,	<i>Sed dominus noster...</i>	Sed dominus noster...	Et detto questo, subitamente tutto quel mirabile, melodioso et choncordato chanto...	Allora <i>subitamente</i> incominciò ad udire...	<i>Allora subitamente incominciò ad udire...</i>	<i>Et ecce repente mirabilis ille concentus...</i>

Verseghy Ferenc a teremtésről

ZSOLDOS Endre

Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs

ORCID 0000-0002-0066-2034

VERSEGHY Ferenc on creation

Abstract | There are several poems in 18th century Hungarian literature with substantial astronomical content, both in Latin and in Hungarian. One of the most interesting of the Hungarian language verses is the one written by VERSEGHY Ferenc entitled *On the Creation*. It is a description of the starry world: one can read first about the magnificence of the Sun, then the construction of the Solar System, the distribution of the stars, and finally a philosophical discussion on the essence of force. Following NEWTON, VERSEGHY rejected the existence of any kind of ether. Finally, he highlighted the topic of the next canto. However, neither that second canto, nor any of the rest of the promised six was ever written.

The source of the poem is *Horus*, the controversial work of Christian Ernst WÜNSCH, professor of mathematics and physics at the university of Frankfurt (Oder). Though in the Hungarian scholarly literature this connection is denied following the earlier work of CSÁSZÁR Elemér, the similarities between the poem and *Horus* are too great to explain by coincidence. Moreover, in a recently published manuscript VERSEGHY himself admitted using *Horus*. Though the poet had troubles with the censor's office, his choice of *Horus* for astronomical information is defensible. Its astronomical content is correct, and it even contains an unusual theory for the origin of the planets, which we find later in *The Botanic Garden* of ERASMUS DARWIN.

Keywords | VERSEGHY Ferenc, Christian Ernst WÜNSCH, 18th-century poetry, astronomy, history of astronomy

AGyőrben Streibig Gergely által kiadott, 1782-re szóló kalendárium¹ toldaléka – *Históriai le-írás* címmel – csillagászatnak látszó ismereteket nyújt az olvasónak. A kor csillagászati tudásához képest feltétlenül, de még a csíziohoz képest is feltűnően hibás a szöveg, helyenként kifejezetten ostobaság. Az az állítás, hogy a Föld van a világ közepén, ebben az időben már eléggé idejétmúlt kijelentés:

A' Teremtő Nagy ŪR ISTEN, az ő nagy böltsessége szerént az egeknek közepébe helyeztette ezt a' Földet, itt az ő hatalma tartja függve, ezeknek a' Tsillagoknak ereje által-járja ezt táplálja, hogy mindenféle áldásokat hozzon, elég példa erre a' Nap, mellynek a' hasznát érezzük, látjuk minden napon a' földön.²

Ez a vélekedés azonban nem teljesen szokatlan még a 18. század végén sem. Ami viszont utána következik, azt mutatja, hogy bárki is volt a toldalék³ szerzője, semmit sem értett nemcsak az újkori, de a régebbi csillagászatból sem.⁴ Az alábbi idézet jól példázza a teljes zűrzavart:

A' Nap negyedik Plánéta, tüzes és rettenetes meleg, tündöklő, szép, kívánatos, száraz, világos bújdosó-tsillag, az ő világosságával, tüzes erős erejével világosságot ad minden tsillagoknak nap kelettől, nap-nyúgotig, a' tsillagos-égnek éppen közepiben vagyon, jár, forog, és a' tsillagokat iszonyú forgásával forgatja, a' közel valókat gyorsabban, a' távol valókat későbbben, az ő forgása kétféle egyik napi, másik esztendei; napi mellyel tengelye körül forog nap-keletről nap-nyúgotra, és ezzel az ő leg-sebesebb forgásával tsinál nappalt és éjjelt, nappalt ha a' földhöz fordul, éjjelt ha a' földtől el-fordúl; esztendei forgása midön a tizenkét égbéli jegyeket járja-el mindenikben bizonyos ideig mulatván esztendőt tsinál: ha délre a' Bakba mégyen telet tsinál, ha innen a' Kosba tavaszt, ha a' Rákba nyarat, ha a' Mértékbe mégyen őszt tsinál, száz hatvan hatszor nagyobb e' földnél.⁵

* Köszönöm Doncsecz Etelka és Hovánszki Mária segítőkész megjegyzéseit.

1 *Házi és uti új kalendariom, Kristus URunk Születése után 1782-dik Esztendőre, (melly 365. napokból álló Közöséges Esztendő.) A' Polusnak 48. gradusig való magassága szerént, Magyar-Országra, Erdélyre, és rész szerént az ő szomszéd Tartományira alkalmaztatott Dubranowski Stanislaus Mathematicus által. Hozzája adattak A' Kegyes Olvasóknak az ő kedveért ebben az Esztendőben-is valami időt töltő világi materia, kik az illetén dolgokat kedvellik az olvasásra* (Győr: Streibig Gergely, 1781).

2 Uo., F8^v.

3 SZELESTEI N. László, „Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980* (1982): 475–515. A kalendáriumoknak három része volt: a naptárrész, a pronosztikon és a toldalék.

4 A szöveg nyilván nem a címben idézett Stanislaus Dubranowski munkája. SZELESTEI, „Kalendáriumok...”, 480.

5 *Házi és uti új kalendariom...*, F9^r–F9^v.

Az állítás, miszerint a Nap a negyedik planéta, még a középkori világleírásból maradt vissza. A bolygók sorrendjét akkoriban így gondolták el: Hold, Merkúr, Vénusz, Nap, Mars, Jupiter, Szaturnusz – a Nap középső helyét ebben a felsorolásban kell érteni, nem pedig úgy, mintha a kopernikuszi világméretet idézné fel a szerző. A „tsillagok” itt a bolygók, állócsillagokról nincs szó. A Nap látszó mozgásainak említése helyes, a folytatás azonban már kevésbé: „napi mellyel tengelye körül forog nap-keletről nap-nyúgotra, és ezzel az ő leg-sebesebb forgásával tsinál nappalt és éjjelt, nappalt ha a földhöz fordúl, éjjelt ha a földtől el-fordúl”. A Nap valóban a tengelye körül forog, azonban ez nem 1, hanem 27 nap alatt történik meg. Az pedig, hogy a Nap feltételezett egy napi tengely körüli (és nem a Föld körüli!) forgása mi módon okozná a nappalok és éjjelek változását a Földön, teljesen értelmetlen. A helyes leírás az lenne, hogy a Nap nem a saját tengelye, hanem a Föld körüli forgásával (ma keringésnek mondanánk) okozza a napok és éjszakák változását: amikor látjuk, akkor nappal van, amikor a Föld másik oldalát világítja meg, akkor éjszaka.

Nem ez az egyetlen gond a szöveggel, ugyanis saját kalendáriumi részének is ellentmond. Kicsivel később azt olvashatjuk, hogy:

A' Hóld hetedik Plánéta, hideg, nedves tsillag, a' Naptól veszi világosságát, minden hónapnak első négy napjaiban a' Nap sугárinak világosságába borittatik-bé, és új hóldnak neveztetik, midön a' Naphoz közel mégyen sugáritól egészen borittatik-bé hóld tölte léssen; távozván töle, lassan, lassan elfogy, míg ismét újra bizonyos napra a' Nap sугáriba kerül, meg-újjúl, voltaképpen ezt le-nem irhatni, tsudálhatni és ditsérhetni ebben a' Teremtőnek az ő nagy böltsességét.⁶

Teljesen légből kapott állítás, hogy „minden hónapnak első négy napjaiban a' Nap sугárinak világosságába borittatik-bé, és új hóldnak neveztetik”. A kalendáriumi rész januári táblázatában rögtön észrevehetjük, hogy például januárban 13-án lesz az újhold, ami eléggé távol esik az első négy naptól. Szerencsére a todalék nem minden évben volt ennyire hibás. Ám ez is mutatja, hogy a csillagászat magyar nyelven való ismertetése fontos és időszerű feladat volt.

A helyzet javítására készültek fordítások, és megjelent az első magyar nyelvű, már korszerűnek tekinthető fizikakönyv is. 1776-ban került az olvasók kezébe Johann Georg Sulzer eredetileg 1745-ben kiadott művének⁷ magyar fordítása, *A' természet' munkáiból vétetett erköltsi elmékedések*, Sofalvi József fordításában.⁸ Ennek csillagászati fejezete teljesen korrekt, a kor tudományos színvonalának megfelelő Naprendszer-leírást tartal-

6 Uo., 10^r.

7 Johann Georg SULZER, *Versuch einiger Moralischen Betrachtungen über die Werke der Natur* (Berlin: Ambrosius Haude, 1745).

8 Johann Georg SULZER, *A' természet' munkáiból vétetett erköltsi elmékedések*, ford. SOFALVI József (Kolozsvár: Reformatum Koll., 1776).

maz. Egy évvel később jelent meg Molnár János könyve, mely az „első igazi fizikakönyv magyarul”.⁹ Ebből is a kornak megfelelő szintű ismeretekhez jutottak az olvasók.¹⁰

A 18. század végén még nem vált teljesen külön a szépirodalom és a tudományos irodalom.¹¹ Így nem annyira meglepő, hogy a kor költői közül többen is versebe foglalták a világ alkotmányát. A közelmúltban foglalkoztam Pálóczi Horváth Ádám hosszas csillagászati tartalmú költeményével,¹² most elsősorban Verseghy Ferenc *A' Teremtésről* című versét fogom vizsgálni: feltérképezve, hogy az mennyire felelt meg a kor csillagászatai ismereteinek, kimutatva, hogy mi volt a forrása.

Verseghy versének forrása(i)

A vers a *Magyar Museum*ban jelent meg 1790-ben.¹³ A szerző hat éneket tervezett, azonban ezekből csak az első készült el. Kéziratban fennmaradt egy írása,¹⁴ melynek befejező része pont azzal a témával foglalkozik, mely, mint látni fogjuk, azonos a vers 378–382. soraiban megjelölt témával, és a két szöveg forrása is azonos.

Kortársai egy része a verset nagyra értékelte. Baróti Szabó Dávid egy költeménnyel üdvözölte.¹⁵ Mások veszedelmesnek tartották, mint például Riethaller Mátyás. A Helytörténeti társasághoz írt levelében kiemeli – többek közt – Verseghy művének veszélyességét:

-
- 9 M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 446.
 - 10 Zemplén Jolán véleménye szerint az „első magyar nyelvű fizikakönyvvel nem kellett szégyenkeznie [ti. a szerzőnek], mint ahogy nekünk sem kell”. Uo., 458–459.
 - 11 MARGÓCSY István, „Verseghy Ferenc esztétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981), 545–560.
 - 12 ZSOLDOS Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége”, in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, 507–519 (Budapest: reciti, 2020). ZSOLDOS Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022), 31–48; DOI: [10.56232/itk.2022.1.02](https://doi.org/10.56232/itk.2022.1.02).
 - 13 VERSEGI Ferenc, „A' teremtésről: Költemény hat énekből”, *Magyar Museum* 2, I. negyed (1790): 20–39. Lásd még VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei I. kötet. Szövegek*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi magyar költők tára: XVIII. század 18, 232–243 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021). A továbbiakban RMKT XVIII/18.
 - 14 ZVARA Edina, „Görög Demeter könyvtárának kéziratai: Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes és Verseghy Ferenc írásai”, in *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. DÓBÉK Ágnes, 141–169 (Budapest: reciti, 2020). Verseghy kéziratainak címe: „A' Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a' Planétáknak a' napból, a' Holdaknak pedig a' Planétákból, mint annyi Vulkánus gyüleményekből való származásáról”. Lásd ZVARA, „Görög Demeter...”, 159–166.
 - 15 MARGÓCSY István, „»A józan és a természeti tudományok doktora«: Verseghy Ferenc és a tanító költészet műfaja”, in *In Memoriam Verseghy Ferenc 6*, szerk., SZURMAY Ernő, 21–36 (Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Verseghy Ferenc Könyvtár, 2003). Újrakiadva MARGÓCSY István, „...a férfikor nyaránban.”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, 90–109 (Pozsony: Kalligram, 2013). A továbbiakban ez utóbbi kiadásra hivatkozom. Baróti Szabó verse a *Magyar Museum*ban jelent meg: BARÓTI SZABÓ Dávid, „Versegi társunkhoz”, *Magyar Museum* 2, III. negyed (1792): 264–265.

„A VIII. költemény – szerzője Versegi Ferenc – sok olyasmit tartalmaz, amit az egészséges és keresztény gondolkozás nem viselhet el.”¹⁶

Később már nem volt annyira kedvelt, Császár Elemér például nem is tekintette költeménynek:

Mindez természetesen nem költészet, akármilyen jól peregnék is a hexameterei, s az a pár költői körülírás, mely a napokat „öntüzzükkel fénylő csillagok”-nak, a bolygókat „fénytelen, úszó gömbölyegek”-nek nevezi, még nem teszi költeménnyé.¹⁷

Ugyanakkor úgy véli, bár a versben semmi eredetiség nincsen, Verseghy mégis minden dicséretet megérdemel azért, hogy az akkori modern tudományt magyarul terjeszteni akarta:

Nem szükséges külön kiemelnünk, hogy magyarázataiban nincs eredetiség. A múlt század végén nálunk még a szaktudósoknak sem igen voltak eredeti gondolataik, annál kevésbé várható ez a humanista tudományoknak élő Verseghytől, hanem megilleti az érdem elismerése, hogy az akkori elfogult világban a tudomány legújabb vívmányait megértette, és mert vállalkozni terjesztésükre.¹⁸

Császárnak ebben teljes mértékben igaza van. Verseghy nem volt se fizikus, se csillagász (ebben az időben már volt professzionális csillagász Magyarországon),¹⁹ így nagy felfedezéseket nem is lehetett elvárni tőle. Viszont ha a bevezetésben ismertett kalendárium tévedésözönére gondolunk, akkor csak a legnagyobb elismeréssel tekinthetünk versére – még akkor is, ha nem volt benne sok eredetiség.

Ha Verseghy nem volt eredeti, akkor valamilyen forrásművet kellett használnia, feltehetően idegen nyelvűt. Margócsy István kísérelte meg, hogy egy lehetséges forrást megnevezzen. Úgy vélte, hogy a jezsuita Benedictus Stay²⁰ műve lehetett Verseghy ihletője, mivel

olyannyira hasonló felépítésűek, hogy erős a gyanú, hogy Verseghy legalábbis ismerhette őket. Mindegyik tanköltemény hat énekben foglalja össze tanulságait mindegyik azon

16 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, szerk., *Megbíraltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, Nemzeti könyvtár, (Budapest: Gondolat, 1985), 112–113.

17 CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei* (Budapest: A Magy. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának Kiadása, 1903), 70.

18 Uo.

19 KELÉNYI B. Ottó, *A magyar csillagászat története*, A Konkoly-alapítványú Budapest-Svábhegyi M. Kir. Asztrofizikai Observatórium csillagászati értekezései 1. kötet, 2. füzet (Budapest: Stephaneum Ny. 1930), 9–16.

20 Benedictus Stay-ról lásd Vladimir VRATOVIĆ, „Benedikt Stay Benedictus Stay (1714–1801)”, in *Hrvatski latinisti II. Piscii 17–19. stoljeća*, szerk., Rafo BOGIŠIĆ, 351–354 (Zagreb: Zora Matica Hrvatska, 1970).

tárgyaknak tulajdonít elsőbbséget, melyeknek Verseghy, s mindegyik oly retorikával él, mely rendkívül erős párhuzamokat tud felmutatni.²¹

Margócsy a *Philosophiae versibus* valamelyik kiadására gondolt lehetséges forrásként.²² Vannak azonban problémák ezzel a javaslatlall. Az eredeti változat, amely hat könyvből (énekből) áll, és a formát sugallhatta volna, kartézianus fizikát tartalmaz, mely ellentétes Verseghy versének tartalmával. Tartalmilag már hasonló az 1755 után megjelent newtonianus változat, ez viszont 10 könyvből áll, tehát az alaki hasonlóság megszűnt.²³ Verseghy természetesen ismerhette ezt a költeményt, és hathatott is rá, de ennél közelebbi forrást kellene találni – ha komolyan vesszük Verseghy állítását, hogy „úgy bántam akármelly idegen gondolattal, mintha sajátom lett volna”.²⁴

A' *Teremtésben* vannak olyan szokatlan csillagászati állítások, melyek ritkán fordulnak elő az irodalomban, így vélhetőleg könnyebb meglelni eredetüket. Az egyik ilyen szerint a szabad szemmel látható csillagok hét rendbe vannak osztva. A csillagászok Ptolemaiosz (i. sz. 2. század) óta hat nagyságrendbe osztották a csillagokat,²⁵ a legfényesebbek voltak az első magnitúdós, a leghalványabbak a hatodik magnitúdós csillagok.²⁶ Ezek azonban a szabad szemmel látható csillagok voltak. Amikor Galileo az ég felé fordította távcsövét, rengeteg addig nem észlelt csillagot figyelhetett meg, és világossá vált számára, hogy a hat osztály nem elég a csillagok fényességének leírására:

És bizony, a hat magnitúdós csillagok alatt, a távcsövel olyan nagy sokaságát fogod látni más, szabad szemmel észlelhetetleneknek, hogy az szinte hihetetlen. Ugyanis még hatnál is több további magnitúdó osztályt láthatsz. Ezek legfényesebbjei, a hetedrendűek, vagyis amelyeket nem látható első rendűeknek nevezhetünk, a távcső jóvoltából nagyobbak és fényesebbnek tünnek, mint szabad szemmel a másodrendű csillagok.²⁷

21 MARGÓCSY, „»A józan és a...«”, 102–106.

22 Uo., 103, 20. l.j.

23 Yasmin Annabel HASKELL, *Loyola's Bees: Ideology and Industry in Jesuit Latin Didactic Poetry* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 178–244. DOI: [10.5871/bacad/9780197262849.001.0001](https://doi.org/10.5871/bacad/9780197262849.001.0001).

24 [VERSEGHY Ferenc], *Mi a Poézis? és ki az igaz poéta? egy rövid elmélkedés, Mellyben a' Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya és tárgya, a' Magyar Rythmisták' hangeggyeztetésének helytelenségével' egygyütt előállittatnak. Megtöldva: Horátziusnak Pízóhoz és ennek Fiaihoz írt Levelével melly Költőmesterségnek is neveztetik, és egynéhány Költeményes Enyelgésekkel* (Budán: Landerer Katalin, 1793), oldalszám nélkül.

25 Gerd GRASSHOFF, *The History of Ptolemy's Star Catalogue*, Studies in the History of Mathematics and Physical Sciences 14 (New York–Berlin–Heidelberg–London–Paris–Tokyo–Hong Kong: Springer-Verlag, 1990). DOI: [10.1007/978-1-4612-4468-4](https://doi.org/10.1007/978-1-4612-4468-4).

26 A csillagászatban ugyanez a magnitúdóskála van ma is használatban, noha minden szempontból ellenkezik az SI rendszerrel.

27 Galileo GALILEI, „Sidereus Nuncius”, ford. CSABA György Gábor, in BENKŐ József és MIZSER Attila, szerk. *Meteor Csillagászati Évkönyv 2009*, 237–274 (Budapest: Magyar Csillagászati Egység, 2008), 253. A fordítást egy helyen javítottam. Az eredeti szöveg: Galileo GALILEI, *Sidereus Nuncius* (Venetiis: Apud Thomam Baglionum, 1610), D5^r. „Verum infra Stellas magnitudinis sextae, adeo numerosum gregem aliarum, naturalem intuitum fugientium, per Perspicillum intueberis, vt vix credibile sit, plures enim quam sex aliae magnitudinum differentiae videas licet. quarum maiores, quas magnitudinis septimae,

Galileo óta többen is említették, hogy nem 1 és 6 magnitúdó közé oszthatók csak a csillagok, hanem vannak halványabbak is, de Verseghy szövegében az az érdekes, hogy ő a szabad szemmel láthatók közül nevezte a leghalványabbakat hetedik magnitúdósnak. Ez mindenképpen szokatlan, bár kétségtelenül nem egyedülálló gyakorlat. Van azonban egy magyarországi – igaz, latin nyelvű – tankönyv, amelyben nagyjából ugyanezt találjuk. Ennek szerzője a korában igen népszerű tankönyvíró, Horváth Keresztély János.²⁸ Nála olvashatjuk:

Quaenam sit vera magnitudo fixarum, omnino incertum est. Aliae quidem apparent majores, minores aliae; unde etiam hoc ex capite in septem classes dividi solent, ita nimirum, ut quae luce praecellunt, vocentur stellae *primae magnitudinis*, deinde *secundae*, quae paullo minori splendore fulgent, & ita porro usque as septimum numerum...²⁹

[Ugyan mekkora az állócsillagok valódi nagysága? – ez teljesen bizonytalan. Egyesek nagyobbak, mások kisebbnek tűnnek, és ebből a szempontból adódóan hét osztályba szokták sorolni (őket), így nem meglepő, hogy a fényességben kiemelkedők első magnitúdós csillagoknak neveztetnek, majd másodiknak (ti. magnitúdósnak) azok, melyek egy kevéssel halványabb fényel ragyognak, és így tovább a hetedikig:...]]

A könyv megtalálható volt Verseghy könyvtárában,³⁰ így ezt idézhette Horváthtól. Ugyancsak e tankönyv alapján írta vélhetőleg a „Nem-de, haszon nélkül halmozni valókra valókat, nem szabad a' Böltstnek?”³¹ sorokat is. Horváth a könyve elején tárgyalta a helyes filozofálás módszerét Newtonra támaszkodva.³² Ez azonban nem túl sok hasonlóság, és Horváth nem említi a csillagok elhelyezkedésének modelljét, mely elég sok soron át olvasható a költeményben.

seu primae inuisibilium appellare possumus, Perspicilli beneficio maiores, & clariore apparent, quam magnitudinis secundae Sydera acie naturali visa.”

28 M. ZEMPLÉN, *A magyarországi...*, 254–259.

29 Joan. Bapt. HORVÁTH, *Physica generalis* (Tyrnaviae: Typis Tyrnaviensibus, 1776), 413.

30 DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Irodalomtörténeti füzetek 113 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 31. „133. »Horváth Joan. Bap. Physica Generalis et Particularis. Tymaviae. 1776 in 8 Tom. 2. semigall.« Joannes Bapt. Horváth: Physica generalis, quam in usum auditorum philosophiae conscripsit. Tyrnaviae 1776. Sághy Ferenc (?) jegyzékétől eltérően, különválasztva, külön sorszámmal vesszük föl a két fizika-könyvet, mert többnyire egymástól függetlenül jelentették meg a korabeli kiadók. A második munka 134. szám alatt.” Egyrészt azonban nem biztos, hogy a vers írásakor is megvolt a könyv Verseghynek. Lásd DONCSEZ Etelka, „Verseghy Ferenc könyvtárai”, in DÓBÉK, *Könyvek magántulajdonban...*, 173–187, másrészt viszont olvashatta más példányát. Mivel nem Horváth műve a vers forrása, így ez kevésbé lényeges kérdés.

31 RMKT XVIII/18, 241, 326–327. sor.

32 HORVÁTH, *Physica Generalis*, 10. „Causae rerum naturalium non plures admitti debent, quam quae & verae sint, & earum phaenomenis explicandis sufficient.” Vö. Isaac NEWTON, *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Londini: Joseph Streater, 402. „Causas rerum naturalium non plures admitti debere, quam quae & verae sint & earum Phaenomenis explicandis sufficienti.” Magyarul SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete* (Budapest: Gondolat, 1978), 226. „Ne tulajdonítsunk több okot egy természeti jelenségnek, mint amennyi igaz is és elégséges is a magyarázatukhoz.”

A megoldást a már említett, Zvara Edina által kiadott kézirat³³ szolgáltatta. Ez a szöveg Verseghy reakciója volt egy, a Mátra egykori vulkanikusságáról szóló rövid írásra.³⁴ A költő a vulkánok ismertetése után a kézirat befejező részében csillagászati témát kezdett el tárgyalni, mely akár *A' teremtésről* el nem készült második énekének prózában írt változata is lehet. És ami fontos: a szöveg végén Verseghy megnevezte forrását is: „Lásd ezekről: Bestimmung des Menschen durch Gott.”³⁵

Ez a „Bestimmung” pedig nem más, mint Christian Ernst Wunsch (1744–1828) nevezetes *Horusának* utolsó fejezete.³⁶

Verseghy és a Horus

A *Horus* Verseghy Millot-fordításához csatolt értekezések kapcsán került előtérbe. Riethaller Mátyás feljelentésében egyértelműen a *Horust* nevezte meg az *Értekezések* forrásaként:

Ez a szerző munkáját *Horus oder Astrologischer [!] Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie auch über Jesu [!] und seine Jünger – Ein Lesebuch für den Gelehrten – im Verlage des Vernunfthauses* [Horus avagy asztrológiai végmegállapítás János Jelenések könyvéről és a Messiásról szóló jövendöléseiről, valamint Jézusról és tanítványairól. Olvasókönyv tudósok számára a Bölcsesség Házának kiadásában] (Ebenezer, 1784) címen adta ki; olyan mű ez, amelynél veszedelmesebbet Európa a XVIII. században nem látott, amelyben nem a tudósok, hanem éppen a nép előtt akarja a kinyilatkoztatott vallást, az Írást, amelyben a nép eddig mint Isten szavában hitt, kétségesnek, emberi kitalációnak, álomnak, képzelgésnek, a régi csillagjósok megfigyeléseiből vett értelmetlenségnek, babonának feltüntetni.³⁷

Riethaller és mások (például Alexovics Vazul) hasonló állítását Császár Elemér kétségbe vonta,³⁸ és a szakirodalom ma is elfogadja ezt a visszautasítást.³⁹

33 ZVARA, „Görög Demeter...”, 159–166.

34 „A' Mátra nevezet alatt...”, *Magyar Hirmondó* (1792. aug. 14.): 242–243.

35 ZVARA, „Görög Demeter...”, 166.

36 Christian Ernst WUNSCH, *Horus oder Astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie auch über Jesum und seine Jünger: Mit einem Anhang von Europens neuern Aufklärung und von der Bestimmung des Menschen durch Gott* (Ebenezer: Im Verlage des Vernunfthauses, 1783). Az említett könyvrészlet: „Gedanken von der Bestimmung des Menschen durch Gott”. Uo., 390–472. A címben *astrognostisches* szerepel, nem pedig *astrologisches*, ahogy az a magyar szakirodalomban elterjedt.

37 MÁLYUSZNÉ, *Megbíráltak...*, 97.

38 CSÁSZÁR, *Verseghy...*, 91. „Abban ugyan téved [ti. Alexovics], mikor azt állítja, hogy Horusból, tiltott könyvből, vette.” Egy korábbi cikkében ennél enyhébben fogalmazott, Császár Elemér, „Verseghy és a cenzori hivatal. I.”, *Századok* 34 (1900): 38–55. Itt még megengedte, hogy noha Verseghy más írókat használt, azok vehették a *Horusból* állításait: „Verseghy, sőt Klobusiczky is kimutatták, hogy nem Horusból, hanem más »probatus« írókból vannak merítve az értekezések, bár tagadhatatlan, hogy ezek a jóváhagyott írók is jobbra Horust dolgozták át.” Uo., 50.

39 BALÁZS Péter, „»Az első istenek a félélemből származtak«: Verseghy Ferenc valláskritikai értekezéseiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 122–137, 125. „Császár tehát helyesen ismeri fel, hogy Verseghy Wunschot [!] nem használta...”

Ezzel ellentétben Verseghy ismerte és használta is a *Horust*, ahogy azt az idézett kézirat egyértelműen bizonyítja. A Helytartótanácshoz írt, 1792. december 15-ére keltezett levelében ezt ő maga ismerte el.⁴⁰ Például:

A kérvényező továbbá saját maga törvényes tisztázása érdekében alázatosan a következőket ajánlja Hercegi Felsőség és a Tekintetes Magyar Királyi Helytartótanács figyelmébe: [...] 3) Magukat a rejtélyeket és más ókori szövegelemleket és találmányokat, melyeket a **Horusból** véve illesztett be...⁴¹

Ez illusztrálható is egy csillagászati példával. A *VII. Értekezés* – „A’ hieroglifumokról és az Orvoslásról a’ régi nemzeteknél” – 3. §-ának címe „Az égi jelek a’ jeltartóban”.⁴² Ez tehát a zodiákus (állatöv) csillagképeiről szól, Verseghy azt írta le, hogyan kapták neveiket. Mindez megtalálható a *Horusban* is, és teljesen egyértelmű, hogy ez utóbbi volt a paragrafus forrása. Néhány csillagkép példaként:

Verseghy	Wünsch
A’ tavaszí éj-nap-egyenlőségnek ideje körül, mikor a’ hóld meg újjúlt, a’ juhok ellettek, és erre nézve az a’ tsillagzat, mellynél az újjúlás meg-történt, <i>báránynak</i> nevezetett, mely a’ kalendáriumokban végtére <i>kossá</i> változott. ⁴³	Also bezeichnete man die Sterngrupe, bei welcher der Mond heliakisch untergieng, indem die Schaafelammten, mit einem Lamme, welches aber hernach in einen Widder verwandelt wurde. ⁴⁴
Az ötödik hónapnak jelképül, mivel abban legnagyobb hőség vólt, az <i>oroszlány</i> , úgymint egy hevesebb természetű állat; ⁴⁵	Wochen verloh sich der Mond wieder an dem östlichen Horizonte in den Sonnenstralen: und man malte die Grupe der Sterne, bei welcher er igt zum letztenmale erschien, wie einen Löwen, weil die Hitze um diese Zeit sehr groß war, und weil man den Löwen für ein sehr hitziges Thier ansah. ⁴⁶
A’ nyóltzadiknak, mikor az <i>őszi</i> hideglelések uralkodni kezdettek, a’ <i>skorpió</i> ; ⁴⁷	Hernach verlosch der Mond kurz vor Sonnenaufgange, als die gefährlichen Herbstfieber grassirten: folglich mußte die Sterngrupe, in welcher er diesesmal sein Licht verloh, einen giftigen Skorpion vorstellen. ⁴⁸

40 VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, kiad. DONCSECZ Etelka, ford. RÉDEY János és BALOGH Piroska, Magyar írók levelezése (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 52–60, 564–577.

41 Uo., 566. Kiemelés az eredetiben.

42 VERSEGHY Ferenc: „A’ magyar fordítónak értekezései a’ leg-régibb nemzetekről”, in Claude-François-Xavier MILLOT [Abbás MILLÓT], *A’ világnak közönséges történetei: Első kötet: A’ régi nemzetek*, 183–288 (Pesten és Budán: Weingand Ján. Mih. Könyvárusnál, 1790), 260–263. Modern kiadása: VARGHA Balázs és JULOW Viktor, szerk., *Verseghy Ferenc, Földi János, Fazekas Mihály válogatott művei*, Magyar remekírók, 265–326 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989).

43 VERSEGHY, „A’ magyar...”, 260.

44 WÜNSCH, *Horus...*, 13.

45 VERSEGHY, „A’ magyar...”, 261.

46 WÜNSCH, *Horus...*, 14.

47 VERSEGHY, „A’ magyar...”, 261.

48 WÜNSCH, *Horus...*, 14.

Ezek után semmi kétségünk nem maradhat afelől, hogy állításával megegyezően és Császár Elemér véleménye ellenére Verseghy ismerte és használta is Wünsch művét.

Mint láttuk, a vulkánokról szóló kéziratban is hivatkozott a *Horus* utolsó fejezetére a költő. És ugyanígy, *A' Teremtésről* fő forrása is ez a mű. Először néhány idézettel bizonyítom állításomat, majd rátérek tartalmának ismertetésére, ugyanis több olyan része van, melyek megérdemlik a további diszkussziót.

A' Teremtésről vs. Horus

Az alábbi táblázat mutatja az egyezéseket Verseghy és Wünsch művei között:

Verseghy	Wünsch
<p>Vesd bár egybe Venust Márssal 's Merkúrral, az Égnek majd olly nagy gomolyit mint a' Föld; adgyad ezekhez jég-koszorújával Száturnust, mellynek ezerszer több értéke vagyon, mint a' mi Gömbölyegünknek; tedd hozzá több, mint más-fél-ezer annyi, vagyonnal a' Földet haladó, 's hajdan villámba-borított zúrzavarok' fejedelme gyanánt féltt Tsillagot; ennek négy nagy Hóldgyaival kaptsold öt Inassait öszve a' gyűrűs gomolyagnak; utólb Földünket-is odvas hóldgyával gondold oda: mindezek öszve-nyomódván, sok lessz, hat-század' részével hogy-ha fel-érnek tűz-gomolyunk' iszonyú testének. Gyáva kitsinység! Eggyet hat-százból ha ki-vetsz, alig érzed: azon-képp' hogy-ha Világunknak le-szeded valamennyi homályos testeit, a' Naphoz képpest kis kárnak alíthatd.⁴⁹</p>	<p>Wenn wir unsern Erdball eine million mal zusammen setzen und eine neue Kugel daraus machen könnten: so würde diese Kugel an Größe beinah unserer Sonne gleich kommen. Saturn ist auf tausendmal, und Jupiter über anderthalb tausendmal größer als unser Erdball. Saturn hat fünf, und Jupiter vier Monden, davon jeder viel mal größer ist als der Mond, welcher sich um unsern Erdball schwingt. Mars ist ebenfalls beinah so groß, als der Wandelstern, den wir bewohnen, und Venus auch, nur Merkur ist auf siebzehen mal kleiner. Wollte man aber alle diese Weltkörper, die alle unserer Erde ähnlich, und höchstwahrscheinlich auch von Menschen bewohnt sind, mit ihren Monden zusammen schmelzen, und eine einzige Kugel daraus gießen: so würde diese doch immer noch ohngefähr sechs hundert mal kleiner seyn, als der Sonnenkörper. Daher sind alle Planeten unsers Weltsystems mit ihren Trabanten zusammen genommen, gegen die Sonne beinah für nichts zu achten: denn von sechs hunderten kann man Eins verlieren, ohne daß man an der Summe merklichen Verlust spühret.⁵⁰</p>

49 RMKT XVIII/18, 233, 35–49. sor.

50 WÜNSCH, *Horus...*, 390.

Verseghy	Wünsch
<p>Harmintz Föld-gomolyat rakván egymásra, fel-érhetsz a' Hóld' úttához: de tehetsz illy ritka tetőre még hetvent, hogy el-érj a' Nap' karimája' leg-alsó pontyából leg-főbb tetejére. Napunknak ölébenn el-függhetne tehát Földünk; és Hóldgya, körültte háromszor messzebb járván, ki nem ütne amannak pártázattyához. Mit mondgyak széle' köréről? Itt, mérész A n z o n ! nem könnyen jutna vitorlád kívántt partyához, meg akarván járni talántán e' roppantt gomolyag' környékeit. Által-evezted gömbölyegünk' öt-ezer-négy-száz mértt-földnyi karéjját, míg öt nyár el-múlt: de amannak, bár ha napon-ként tíz nagy mértt-földet ki-repülsz-is, meg nem eveznéd száz esztendőnél hamarább tsuda-nagy környékét.⁵¹</p>	<p>Könnte man dreißig Erdkugeln auf einander thürmen, so würde man damit bis an die Mondbahn reichen: aber in der Sonne müßte man hundert Erdkugeln auf einander thürmen, um damit von einem Rande derselben bis zum andern zu gelangen. Mithin könnte die Erdkugel ganz füglich in der Sonne stehen, und ihren Mond, ohne am Rande damit anzustoßen, um sich schwingen, wenn auch dieser gleich dreimal weiter von der Erde entfernt wäre, als er wirklich entfernt ist. Wir halten unsern Wandelstern mit Recht für sehr groß; denn sein Umfang beträgt fünf tausend vierhundert geographische Meilen: aber gegen die Sonne gerechnet ist er fast für nichts zu achten. Reichte seine Oberfläche bis an die Mondbahn: so würde seine Peripherie noch dreißig mal größer seyn, und folglich hundert zwei und sechzig tausend Meilen betragen. Wäre er aber gar so groß, wie die Sonne: so betrüge sein Umfang fünf hundert vierzig tausend große Meilen. Wenn also ein Mensch auf der Sonne täglich zehen Meilen reisen könnte: so würde er doch hundert und zwanzig Jahre brauchen, um sie zu umwandern!⁵²</p>
<p>Mert, míg a' Naptól kétszer tizen-egy-ezer a' Föld, 's a' gyűrűs gomolyag tízszer több, addig az egyik ön' tűzivel ragyogó, valamint ő-tőlle, hason-képp' más Tsillagtól-is, kétszerte-kilentszzer-ezernyi-milliom olly iszonyú közzel messzebbre ki-fekszik; mellyet az Ég-nézők egy föld-fentőre, 's ezen-ként nyóltz-száz és hatvan német mértt-földre betsülnek.⁵³</p>	<p>Die astronomische Elle ist ziemlich groß, und heißt Halbmesser der Erde. Sie hält acht hundert und sechzig große Meilen, und wird bloß gebraucht, wann die Astronomen die Welten und ihre Entfernungen von einander ausmessen. Nun ist unsere Sonne ohngefähr zwei und zwanzig tausend solche halbe Erdmesser von uns entfernt. Saturn stehet zehen mal weiter von ihr ab, und schwingt sich mithin in einem Abstände von ohngefähr zwei hundert und zwanzig tausend Halbmessern der Erde, oder beinah zwei hundert millionen geographischen Meilen um die Sonne. Dieß ist ohnstreitig eine große Distanz in unsern Augen: aber die Rücksicht auf die Entfernung ber nächsten Sonnensterne ist sie dennoch für gar nicht zu achten. Der nächste Sonnenstern ist wenigstens achtzig tausend mal weiter als der Erdball von unserer Sonne entfernt.⁵⁴</p>

51 RMKT XVIII/18, 234, 59–72. sor.

52 WÜNSCH, *Horus...*, 390–391.

53 RMKT XVIII/18, 234–235, 88–94. sor.

54 WÜNSCH, *Horus...*, 391–392.

Verseghy	Wünsch
<p>E' Napokat nagysági szerént hét rendre fel-osztyák szint' ezek a' Nézók: és e' hét rendet az Égen jó szem üveg nélkül tisztán láthattya ragyogni. Ám-de tovább halavány kárpit húzódik elejbe, melly sok ezert el-zár. A' Nép tejes útnak itéli. Ezt a' néző-tsók több mint százsorta továbbra el-vetik a' szem elől, 's száznál több Égi világot, mellyek előbb a' kárpit alatt el-rejtve valának, öszve-szorúlt sok szikra gyanánt terjesztnek előnkbe. A' tsóvel messzebbre ki-vitt tejes útnak alatta ismét új tüzeket, sőt új tejes-útnak, és így vég és szám nélkül látnánk a' bõltos üregbenn újabb és újabb Napokat, ha szemünknek azon-képp' vég nélkül jobb-jobb üveget készíteni tudnánk.⁵⁵</p>	<p>Leute, deren Gesicht scharf in die Ferne trägt, übersehen sechs, ja zuweilen gar sieben solche Himmelstufen, davon jede, wie gesagt, beinahe achtzehntausend Millionen Halbmesser der Erde hoch ist. Man pflegt nämlich alle Sonnen- oder Fix-Sterne in Ansehung ihrer scheinbaren Größe in sechs verschiedene Klassen einzuteilen, indem zu der ersten Klasse die Sterne der ersten Größe, zu der zweiten, die Sterne der zweiten Größe, zu der dritten, die Sterne der dritten Größe, und so weiter, gerechnet werden. Nun stehen die Sterne der zweiten Größe über den Sternen der ersten Größe eben so hoch, wie die Sterne der ersten Größe über uns, oder über unserer Sonne. Auf gleiche Art stehen auch die dritte Größe, von der zweiten eben so weit ab, wie die zweite von der ersten, und so weiter. Mithin kann man mit bloßen Augen auf sechs mal achtzehntausend Millionen Halbmesser der Erde weit in den unendlichen Himmelsraum hinab sehen, und in dieser schauervollen Tiefe rings herum noch unzählige Sonnen deutlich erkennen. Weiter hinab, oder, welches gleich viel ist, weiter hinauf, verliert sich unsere natürliche Sehekraft, und ziehet unsern Augen an den Stellen, wo sich vielleicht noch unzählige viele Sternstufen von angeführter Höhe über einander thürmen, einen blassen Schleier vor. Fernröhre ziehen diesen Schleier weg, und hängen ihn hundert und mehr mal weiter hinter, so, daß man durch sie über hundert mal mehr Sterne sehen kann, als ohne sie. Daher stellen sie unsern Augen die Sterne der Milchstraße größtentheils einzeln, wie seine, aber enge gesäete, Lichtfunken dar. Gleichwohl darf man nicht wähen, daß diese kleinsten Sternchen, die uns die besten Sehröhre kaum darstellen, die letzten oder entferntesten wären: denn man erblickt eben durch diese Sehröhre weit über gedachten kleinsten Sternchen draußen wiederum neue milchweiße Stellen, die ohnfehlbar enebfalls Milchstraßen sind, und aus unendlich vielen Sonnen bestehen, die man aber wegen ihrer undenklichen Entfernung auch durch die besten Sehröhre freilich nicht einzeln sehen kann. Könnten wir Gläser zu Sehröhren schleifen, die noch tausend mal mehr deutlich vergrößerten, als die besten Dollondischen, so würden wir zwar tausend mal weiter damit in den Himmel hinab sehen, und mithin, tausend mal mehr Weltkörper erblicken, als wir gegenwärtig durch gedachte Sehröhre sehen: aber ein Ende der Weltkörper und Milchstraßen würden wir doch nicht finden, weil sich der Weltraum zweifelsohne unendlich weit erstreckt, und auch unendlich weit mit Sonnen und andern Weltkörpern versehen ist.⁵⁶</p>

55 RMKT XVIII/18, 235, 95–108. sor.

56 WÜNSCH, *Horus...*, 392–393.

Verseghy	Wünsch
<p> Ám-de lehet még-is nagyot ábrázolni kitsinyben, 's ezzel gyenge fejünk' az Egek' titkára segélytni. – Eggy égő fákylát helyhez egy térre; körülte egy-néhány kisedke porok sok-féle körökben járjanak, úgy, hogy az, a' mellynek kerek-úttya leginkább távozik, egy lábnál messzebb soha tölle ne járjon. Illyen fákyla körül rakj öt mértt-földre tizen-két újjat, szinte tizen-hat-ezer lábokra betsülvén egy-egy mértt-földet, 's két-két új fákyla között-is éppen öt-öt mértt-földnyi közet, 's a' morzsa poroknak minden fákyla körül hagyván egy lábnyi köreetskét. A' közepett-égő a' Napnak képe. Tizen-két bólt-formán függő pajtási jelentik az első rendnek Tsillagait: 's a' fényt-hordó Gőz-testeket (önnön üstökök ad nékik nevet) a' kisedke porotskák. E' rendtől öt mértt-földdel killyebbre hasonló szám 's rend-tartással negyven-nyöltz fákyla-világot rakhatsz; mellynek az Ég', másod' rend-béli tűzellő Tsillagait képzik. Killyebb száz-nyöltzat azon-képp' helyhezetsz. Százon fellyül el-férne kilentzven, 's kettő a' negyedik rendbenn. Az utánna-jövendőn három-száz állhat. Még killyebb a hatodikra négy-száz és harmintz kettőt; 's el-végre kilentzvent, nyöltzon 's öt-százon fellyül az utóbra fel-oszthatsz; a' mint ezt a' Mérsékelés' Tudománnya jelenti. Vondd az-után e' fákyákat sommába; 's ezentül fel-vehetended igaz számát amaz Égi Tűzeknek, mellyek üveg nélkül néző szemekbe le-tűnnek. Sőt hihető, hogy az említett mértékre szorított rendek-is alkalmas képzési az égi folyóban fénybe-borúlt Tsillag-rendeknek: tsak-hogy ezek közt milliion izekkel, sőt még többszörte, temérdekb válasz-ürességek vagynak, 's hogy száma az égi rendeknek sokszorta nagyobb, 's messzebbre ki-terjed, hogy-sem gyenge szemünk, vagy az ész, ki-vehesse határit.⁵⁷ </p>	<p> Man Stelle sich vor, hier in dieser Stube brenne ein Licht, welches unsere Sonne vorstellen mag. Um dieses Licht mögen etliche Stäubchen, die wir indessen mit Planeten und Kometen vergleichen wollen, in verschiedenen Kreissen herum wirbeln. Man setze überdieß das äußerste Stäubchen schwinge sich in der Entfernung eines Fusses um das Licht herum; die übrigen mögen immer in kleinern und kleinern Abständen um dasselbe herum wirbeln. Rechnet man sechzehnen tausend Fuß auf eine Meile: so muß man fünf Meilen weit von hier sechs andere solche Lichter mit wirbelnden Stäubchen im Kreisse um dieses mittlere dergestalt herum setzen, daß je zwei und zwei auch fünf Meilen von einander abstehen, folglich alle einerlei Entfernung von einander haben, und alle eben so weit von dem mittlern abstehen. Man setze ferner in einem Abstände von fünf Meilen auch über und unter dieses mittlere Licht andere solche Lichter mit wirbelnden Stäubchen, und zwar so viele, bis deren zwölf nach allen Gegenden um das mittlere herum stehen, und nicht nur alle von einander selbst, sondern auch sämtlich von dem mittlern, fünf Meilen abstehen. So hat man ein Bild im Kleinen von dem Stande derjenigen Weltsystemen, die zunächst um unser Sonnenreich stehen, und gleichsam die erste Himmelsstufe ausmachen. Das mittlere Licht mit seinen wirbelnden Stäubchen stellt unsere Sonne mit ihren Planeten un Kometen vor, indem die zwölf übrigen umherstehenden Lichter mit ihren Stäubchen die Sonnensterne der ersten Größe und ihre Planeten nebst Kometen bedeuten. Also ist hier die Erde, im Verhältniß gegen die Sonnen und ihre Abstände von einander, nur ein Sonnenstäubchen, welches in unsern Augen fast gänzlich verschwindet. Fünf Meilen über diesen zwölf Lichtern draussen setze man abermals in eben den Entfernungen solche Lichter nach allen Gegenden hin. Geometrie Lehret uns, daß deren acht und vierzig dahin gehen. Diese mögen die Sonnensterne der zweiten Größe mit ihren Planeten und Kometen vorstellen. Abermals fünf Meilen weiter setze man aufs neue dergleichen Lichter in eben den Entfernungen von einander um jene nach allen Gegenden herum. Nach geometrischen Grundsätzen gehen deren hundert und achte dahin. Diese bedeuten die Sonnensterne der dritten Größe mit ihren Planeten und Kometen. Auf die vierte Stufe wird man </p>

57 RMKT XVIII/18, 235–236, 121–156. sor.

Verseghy	Wünsch
	<p>nach obiger Weise hundert zwei und neunzig, auf die fünfte drei hundert, auf die sechste vier hundert zwei und dreißig, und auf die siebente fünf hundert acht und neunzig solche Lichter in gleichen Abständen setzen können. Die ganze Summe derselben beträgt ein Tausend sieben hundert; und ohngefähr so viel Sonnensterne gehören in der That zu den sieben Größen, die man mit großen Augen sehen kann, woraus abzunehmen ist, daß der Schöpfer sie wirklich in angeführter Ordnung stufenweise in den Himmel hingestellt habe, nur daß diese Stufen ohnfehlbar unendlich fortgehen, und folglich nicht nur unsern Sinnen, sondern auch unsern Verstand in Ansehung ihrer Menge, sowohl als in Rücksicht auf die Größe des Himmelsraums, den sie einnehmen, unendlich übersteigen. Wie sehr mag sich nun erst unser Erdball, der gegen eine einzige solche Sonne für nichts zu achten ist, in Vergleichung mit unendlich vielen solchen Sonnen und Weltsystemen verlieren?⁵⁸</p>
<p>Mert ezek a' testek sem az Ég' bolygára szegezve, sem valamely más gyámoltól támasztva, szemenként más-más ösvényben szabadon járkálnak az Égenn; és még-is bizonyos renchez, törvényhez, időhöz szabják úttyaikat, 's szerrel, noha szerte forognak. Ezt mi egyéb tenné, ha nem a' köz testi nehézség? A' minden testben lévő terh, mellyet Erőnek, 's meg választásúl Vonszónak mondani szoktunk? Két szomszéd Napok egymáshoz törekedtetik egymást, 's mint a' sík táblán a' tisztúlt kénes-ezüstnek tsepei, egybe tolódnának, ha-tsak újjolag őket két részről killyebb álló, 's ugyan illyen erővel fel-készült Tűz-gömbölyegek meg' vissza (miképpen a' ki-feszült lántznak gyűrűji) hogy öszve ne folyják, nem tartóztatnák. Igaz ez valamennyi Napokról. Eggyenlő-képpen, 's minden részekre vonattván mindenik a' környül-álló Nap-társai által, függve marad közöttök, mint a' sok mágnes-atzértől környül-vett vas-tó. A' sok között egy sem utolsó. Mert az utólb gomolyag, nem lévén nékie killyebb vissza-vonó zabolája, hanyatt-homlokkal az ötét váltiglan vonszó belsőbb szomszédnak ölébe dölne. 'S ezen zavarék ismét az előtte-valóval, nem lévén ki-felé más ösztöne, egybe-tolódnék. 'S így valamennyi Napok mind egy köz-pontra verődvén, azt a' régi zavart állitnák lábra megintlen, mellyből lassanként, 's tsuda-mesterséggel eredtek.⁵⁹</p>	<p>Da diese Sonnen alle nirgends angeheftet sind, sondern in dem unendlichen Raume bes Himmels mit ihren wirbelnden Planeten frei schweben, so fragt sich's: Was hält sie? Warum fallen sie nicht? Dieß ist, sagt man, die anziehende Kraft, oder die allgemeine Schwere, die sie an ihren Stellen erhält, und vor dem Falle schützt! Hier stehet eine Sonne, und weiter hin stehet auch eine. Beide ziehen einander an, und würden zusammen fahren, wofern sie nicht von zween andern, die zu beiden Seiten derselben weiter draußen stehen, und ebenfalls anziehende Kraft gegen diese äußern, wieder zurücke gezogen würden. Diese würden aber nun von den beiden ersten angezogen werden, und gegen sie fallen müssen, wofern sie nicht abermals von andern, die noch weiter draußen stehen, zurücke gehalten würden, und so weiter. Was ich da von zween Seiten sage, das gilt auch von allen andern Seiten, weil die Sonnensterne nach allen Seiten um einander herum stehen. Also können eigentlich keine die Letzen seyn. Wofern einige die Letzen wären: so würden sie bloß von der Vorletzten einwärts angezogen, und müßten gegen dieselben fallen, weil weiter hinaus nichts wäre, welches eine anziehende Kraft besäße, um sie damit zurücke zu halten. Nun wären die nächst innern die Letzen: daher müßten diese auch einwärts fallen, und so müßten sie sich nach und nach alle in einen Klumpen gegen einen gemeinschaftlichen Mittelpunkt zusammen ziehen, welches jedoch, so viel man weiß, keines wegcs geschieht.⁶⁰</p>

58 WÜNSCH, *Horus...*, 394–396.

59 RMKT XVIII/18, 236–237, 163–189. sor.

60 WÜNSCH, *Horus...*, 396–397.

Verseghy	Wünsch
<p>Ezt az Erőt, mellynek munkálódását az Égnek testeiben szint' úgy, valamint a' Földre kiszélyedtt alkotmányokbann, az Egészben szinte hason-képp' a' mint részeibenn, a' nagy 's a' morzsa tagokbann egy formán láttuk, belső természete képpen nem tudjuk, mi legyen? Titok ő, mint léte valóság. A' mit íránta tudunk, tsak ez egy: hogy mivi hatalma olly renddel láttattya magát lankadni, mi-képpen a' Testek' távól-léttének négyzeti nőnek.⁶¹</p>	<p>Worinne diese anziehende Kraft bestehe, oder was ihr Wesen sey, weiß man nicht. So viel weiß man bloß, daß ihre Wirkung in eben dem Verhältnisse abnimt, in welchem das Quadrat des Abstandes der Körper, die einander anziehen, wächst.⁶²</p>
<p>Voltak ugyan Bóltsek, kik, eme' közt testi nehézség' forrását lelketlen okok közt lelmi reménylven, egy bizonyos finom, 's az Egek' bólyára ki-áradtt, lágy, szaporán mozogó, váltiglan vissza-pötződő 's minden testbe ható folyadékot szültek eszekkel, a' melly szüntelenül, és szélyyel-szerzte, feszülven, a' Napokat, valamint egymáshoz küssze, azon-képp' egymástól mind-úntalanul helyeikre taszította. Éthernek nevezék. Elmés tsuda-szernek itélnéd, hogy-ha sok egymás közt vívó díszével elődbe állna. Nem-is nyernek soha semmit véle Szülőji. Mert ismét kérhdetd tóllök: Mi feszitti az Éthert? Új folyadék-e talán? És ezt? Új Éther-e meg-meg? 'S végtelen illy kérdések után el-végre tsak annyit tudsz ez Erő bel-vólta felől, mint annak-előtte. Még többet mondok: valamint a' testi tehernek, úgy általlyában az Erőnek tudni mivóltát, nem dolgunk. Titok ő minden-képp' vékony eszünknek. Vagynak míveletek: láttuk, sőt mérjük-is őket: tudgyuk azon-fellyül, hogy ezek mindenkor okokból származnak. 'S az imilly okokat mondgattyuk Erőknek, a' nélkül, hogy, mik legyenek? ki lehetne tanúlnunk.⁶³</p>	<p>Es hat zwar Gelehrte gegeben, die geglaubt haben, der Himmelsraum wäre mit einer gewissen höchst seinen, flüßigen, und ausserordentlich elastischen Materie, mit Aether angefüllt, welcher nicht nur die Sonnen vermittelst seiner Spannung auseinander und gegen einander Spanne, um sie so in ihrer gehörigen Lage zu erhalten, sondern auch den Stein, den wir in die Höhe werfen, wieder auf der Erdboden herab drücke. Allein, was haben sie durch diese ohne allen Grund angenommene Hypothese gewonnen? Nichts. Man fragt nun: Worinne bestehet aber das Wesen der Spannung oder der elastischen Kraft des Aethers? Muß man etwa einen noch feinem Aether annehmen, um jenen damit spannen zu lassen? Woher würde nun dieser zweite seine Spannung empfangen? So würde man unendlich viele solche flüßige Materien annehmen müssen, und am Ende wäre man wieder, wo man zu Anfange war, nämlich da, daß man nicht weiß, worinne das Wesen der anziehenden Kraft, oder der allgemeinen Schwere bestehet, so, wie man das Wesen der Kräfte überhaupt gar nicht zu erforschen im Stande ist.⁶⁴</p>
<p>Nem vólnék első hogyha azt Istennek alajtnám. Ő tart-fel mindent: ő hordozgattya hatalmas karjaibann a' Földet, Eget, Zsellérelvvel együtt: benne vagyon, mozog, él minden: nem nézi henyélve emberi Mester-ként meg-tett munkáját: öröktől fogva terem, 's fog-is úntalanul alkotni örökké.⁶⁵</p>	<p>Sollte man sie nicht Gott nennen dürfen? Wider die Schrift wäre ja dieser Ausdruck nicht, und wider die Vernunft wohl auch nicht? Gott erhält alle Dinge; er trägt alle Dinge mit seiner allmächtigen Hand; in ihm leben und wirken wir, und so weiter, sind Worte der Schrift, welche ohnstreitig so viel sagen wollen, als daß er die Kraft sey, welche in the Welt alles wirket. Solche Schriftstellen sind sehr vernünftig: denn die Vernunft sagt wohl einem Jeden, daß Gott nicht bloß die Welt geschaffen habe, und nun ein müßiger Zuschauer derselben sey, sondern izt noch Alles in Allem wirke, indem er offenbar die allmächtige Triebfeder seiner ungreiflichen Weltmaschine selbst ist.⁶⁶</p>

61 RMKT XVIII/18, 237, 190–198. sor.

62 WÜNSCH, *Horus...*, 397.

63 RMKT XVIII/18, 237–238, 199–220. sor.

64 WÜNSCH, *Horus...*, 397.

65 RMKT XVIII/18, 238, 221–226. sor.

66 WÜNSCH, *Horus...*, 398.

A vers további részében Verseghy nem követte a *Horus* szövegét. A csillagászat és fizika helyett inkább az erő, pontosabban a nehézségi erő mibenléte foglalkoztatta. Ő Istennel azonosította ezt az erőt, elutasítva azt az elképzelést, hogy ez valamilyen magával született tulajdonsága lenne a testeknek.⁶⁷

A 337–351. sorok kissé zavarosak. Miután az előző szakaszban Istennel azonosnak tekintette az erőt, melynek hatását a testek elszenvedik, ebből arra a következtetésre jutott, hogy emiatt Istent rossz atyának gondolhatná valaki, és hogy a jó és rossz relatív fogalmak.

A költemény végén utalt a még megírandó részekre, a nagy elődök segítségét kérve:

... oh! Galiléi, Kopernik,
Nagy Nevtón! legyetek tehetős segedelmeim akkor,
majd ha meg-írandom: mint ábrázolta Napunkat
A' nagy Erő az Egek' szörnyű térjére ki-széllyedt
Zűrzaros szerből. Mint vontaki annak-utánna
Fényetlen Gomolyink' nyáját a' Napnak öléből,
És a' fényt-hányó gőzőkből össze-akasztaltt
Tsillagokat, Népünk' vázit: mint meg-meg' az odvas
Hóldakat annyokból.⁶⁸

Ez a befejezés átvezet minket a kézirat említett részéhez, ahol a bolygók keletkezéséről írt Verseghy, szintén a *Horus* alapján. (A fentiekhez hasonló összehasonlítást itt is lehetne tenni, de mivel Verseghy maga írta, hogy a *Horus* a forrása, és ez valóban így is van, ezt ezen a ponton fölöslegesnek tartom.)

Csillagászat

A vers tartalmaz néhány érdekes csillagászati részt, melyeket érdemes alaposabban megnézni, ügyelve arra, hogy mennyire tükrözik a korabeli ismereteket. A szabad szemmel látható hét magnitúdóról már fentebb írtam. A következő megemlíthető téma a Nap és a bolygók tulajdonságainak összehasonlítása, mely majdnem pontosan követi Wunsch prózáját. Érdekes módon az Uránusz bolygót a *Horus* szerzője kihagyta, és így Verseghy is, pedig azt már 1781-ben felfedezte William Herschel,⁶⁹ és ez a tény Németországban és Magyarországon is ismert volt.⁷⁰

67 Vö. VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 38–39.

68 RMKT XVIII/18, 242–243, 374–283. sor.

69 William HERSCHEL, „Account of a Comet”, *Philosophical Transactions* 71 (1781): 492–501. DOI: [10.1098/rstl.1781.0056](https://doi.org/10.1098/rstl.1781.0056). Herschel eleinte azt hitte, hogy egy új üstököst fedezett fel.

70 Az új bolygóról írt Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám is. Georgius Aloysius SZERDAHELY, „Historiae Uraniae Musae, quam inter Deos, deasque Planetarias recens detexit Herschelius”, in *Ephemerides Astronomicae Anni 1788 ad Meridianum Vindobonensem*, ed. Maximilian HELL et Franciscus

Ezután következnek a világ modellezése, ahol Verseyhy egyetlen komoly hibáját találjuk. A csillagokról pozíciójukon és látszó fényességükön kívül ebben az időben mást nem lehetett tudni. Így az sem volt világos, hogy a csillagok egyformák-e, vagy vannak közöttük különbségek. A kézenfekvő feltételezés az volt, hogy egyformák, és így fényességük arányos távolságukkal, azaz minél fényesebb egy csillag, annál közelebb van hozzánk (mint a 19. században kiderült, ez egy téves elgondolás volt). Az eredeti kérdésfeltevés még Keplertől származik: feltételezte, hogy az első magnitúdós csillagok a Naptól és egymástól is egyforma távolságra vannak – egy R sugarú gömbhéjon találhatók, és egymás közti távolságuk is R. Úgy vélte, hogy 12 ilyen csillag van (és mivel szerette a szabályos mértani testeket, az ikozaéderre hivatkozott, melynek húsz oldala és tizenkét csúcsa van).⁷¹ A második magnitúdós csillagok kétszer ilyen messze vannak (2·R), a harmadik magnitúdósok háromszor stb. A csillagok száma pedig a távolsággal négyzetesen nő (mivel a rendelkezésre álló felszín is úgy nő). Az egyes héjakon található csillagok számát egyszerűen leírhatjuk a $12 \cdot R^2$ képlettel – és pont ez az, amit Verseyhy (illetve Wunsch) meg is tett. R-t egységnyinek véve kiszámolta az egyes magnitúdókhoz tartozó csillagok számát. A hatodik héjig a szám helyes, de a hetediknél már nem: ő 598 csillagról beszélt, holott csak 588 lehetne ($12 \cdot 49 = 588$). Ez a hiba Wünschtől ered, és ő elkövetett egy újabb számolási hibát is, melyet Verseyhy nem vett át tőle. Wunsch itt már hét osztályba sorolta a szabad szemmel látható csillagokat (tehát Verseyhy ezt tőle is vehette), és a fenti képlet által (hibásan) kiszámolt mennyiségeket összeadta, így megkapva a csillagok számát – de ezt is elszámolta (1700 csillagról beszélt, valójában 1680, de ha az elszámolt hetedik magnitúdót vesszük figyelembe, akkor is csak 1690).

Verseyhy viszont elkövetett egy olyan hibát, ami eredhetett abbéli igyekezetéből, hogy minél jobban leegyszerűsítse a bonyolultnak vélt modellt.⁷² Ez ugyanis háromdimenziós: a központi csillag köré – síkban – hat csillag helyezhető el egymástól és a központtól egyenlő távolságra – és még hármat-hármat lehet hasonlóan e sík alá és fölé tenni, így jön ki a tizenkét objektum. Verseyhy az egészet síkban képzelte el: „Ily-

de Paula TRIESNECKER, 273–286 (Viennae: Trattner, 1787); PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, „Leg-rövidebb nyári éjtszaka”, in PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. TÓTH Barna, Régi magyar költők tára: XVIII. század 16, 425–496 (Budapest–Debrecen: Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015). Noha Horváth Ádám munkája csak 1791-ben jelent meg, a műhöz írt bevezetőben, a „Némellyelőre szükséges JEGYZÉSEK”-ben 1787-re tette a költemény nagy részének megírását. Lásd uo., 427. Érdemes megjegyezni, hogy a bolygó neve Uranus (Uránusz) lett Johann Elert Bode javaslat alapján, nem pedig Urania, ahogy Hell Miksa vagy Szerdahely szerette volna.

71 Johannes KEPLER, *Epitome astronomiae copernicanae* (Lentiis ad Danubium [Linz]: Plancus, 1618), 36. „Si Regio fixarum vndique similiter esset consita stellis, etiam in vicini a nostri mundi mobilis, sic ut situs mundi Solisque nostri nullam haberet peculiarem circumscriptionem prae situ fixae alicujus: tunc apparent nobis paucae aliquae fixae ingentes, nec ultra duodecim (quot angulos habet Icosaedron) possent esse omnes ejusdem à nobis distantiae, et magnitudinis: succedentes his haud multo plures haberent jam distantiam duplicatam proximarum; aliae superiores triplicatam, et sic cansequentes semper multipliciorem.”

72 Ilyen hibába Fazekas Mihály is beleesett a *Debreczeni Magyar Kalendárium* egyes csillagászati cikkeiben. ZSOLDOS Endre, „Fazekas Mihály: csillagászat és kortan”, *Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020): 204–226; DOI: [10.37415/studia/2020/59/8579](https://doi.org/10.37415/studia/2020/59/8579).

lyen fáklya körül rakj öt mértt-földre tizen-két Újjat”. De a Nap köré egymástól egyenlő távolságra elhelyezett tizenkét csillag távolsága a Naptól már nem lesz ugyanakkora, mint az egymás közti.⁷³

Ez az elrendezés azonban nem áll meg a hetedik magnitúdós csillagnál, hanem folytatódik tovább: „s hogy száma az égi Rendeknek sokszorta nagyobb, 's messzebbre ki-terjed, Hogy-sem gyenge szemünk, vagy az ész, ki vehesse határit.” Mi több, utolsó sincs köztük („A' sok közt egy sem utolsó”), így a gravitáció hatására nem esik egybe az egész alkotmány, mert mindig van egy újabb és újabb csillag, amelynek hatása az egyensúlyt biztosítja.

Ahogy említettem, a vers végén Verseghy megígérte, hogy a folytatásban a Nap és a bolygók keletkezéséről is szót ejt majd: „ha meg-írandom: mint ábrázolta Napunkat A' nagy Erő az Egek' szörnyű téjére ki-széllyedtt Zúrzavaros szerből...” Bár ezt nem tette meg, de ez a kéziratban maradt írás mutatja, hogy miről tervezett szólni a második énekben.⁷⁴

Az itt leírt elmélet elég érdekes ahhoz, hogy részletesebben ismertessem. Ez is a *Horusból* származik, ahogy ezt Verseghy nem is habozott elismerni a kézirat végén. Wunsch még négy elem (föld, víz, levegő és tűz) létezését, és az égéshez a flogiszton jelenlétét tételezte fel. Noha ezek ma már idejétmúlt nézetek, akkoriban még nem voltak egyértelműen azok.⁷⁵

Négy kiinduló állítása van: (1) a Nap valódi tűz, a napfoltok nem üregek,⁷⁶ hanem felhőszerű képződmények. (2) A bolygók és holdjaik összömege kb. a Nap tömegének egy hatszázada. Érdemes megemlíteni, hogy itt már szerepel az Uránusz is a bolygók között. (3) A legfőbb eleme a flogiszton, az összes többi elem sokkal kisebb mennyiségben található benne, mint a bolygókban. (4) A tűz pozitív (sztatikus) elektromos töltéssel rendelkezik.

A Nap és a bolygók keletkezése a következőképpen zajlott le tehát Verseghy (azaz Wunsch) szerint. A kezdeti káosz-részecskék a nehézkedés hatására egy pontban gyűltek össze (ez nyilván a Nap), egymáshoz dörzsölődve, növelve a pozitív töltésüket. Egyes részeik állandóan kidobódtak a Naptól, mint egy vulkánból, majd visszaestek a felszínére (menet közben a polaritásuk megváltozott, de hogy miért, az nincs részletez-

73 Ha 12 pontot helyezünk el egy kör kerületén egymástól egyenlő távolságra, akkor a középponttól való távolságuk más lesz. Ebben az esetben minden szomszédos két pont és a középpont egy egyenlő szárú (de nem egyenlő oldalú) háromszöget alkot, melynek a kör közepénél levő szöge 30°. Az egyenlő oldalú háromszögnek viszont mindhárom szöge 60°-os, ami akkor lesz így, ha hat egymástól egyenlő távolságra levő pontot veszünk fel a kör kerületén. Lásd George G. SZPIRO, *Kepler's Conjecture: How Some of the Greatest Minds in History Helped Solve One of the Oldest Math Problems in the World* (Hoboken: John Wiley & Sons, 2003), 1–32.

74 ZVARA, „Görög Demeter...”, 163–166.

75 Robert SIEGFRIED, *From Elements to Atoms: A History of Chemical Composition*, Transactions of the American Philosophical Society 92 (Philadelphia: American Philosophical Society, 2002), part 4, 1–278. DOI: [10.2307/4144909](https://doi.org/10.2307/4144909). Magyarul lásd például BALÁZS Lóránt, *A kémia története*, 193–206 (Budapest: Gondolat, 1974²).

76 Utalás Alexander Wilson ezidőben ismert elméletére, mely szerint a napfoltok mélyedések a Nap felszínén. Alexander WILSON, „Observations on the Solar Spots”, *Philosophical Transactions* 64 (1774): 1–30. DOI: [10.1098/rstl.1774.0001](https://doi.org/10.1098/rstl.1774.0001).

ve). Amikor pedig elég nagy részek elég nagy (érintő irányú) sebességgel repültek ki a Napból, ezekből keletkeztek a bolygók. Egyes bolygók anyaga alkalmas volt még az égésre, és ezek hasonló módon holdakat dobáltak ki magukból.⁷⁷ Ez egy nagyon tetszetős, jól átgondolt elmélet. Igazán sajnálatos, hogy kéziratban maradt.

Az itt ismertetett elképzelés nem tartozik a csillagászatörténet legismertebb elméletei közé. A Nap vulkánjairól, az ezekből származó napfoltokról és bolygókról azonban olvashatunk máshol is. A napfoltokat már Athanasius Kircher a Nap vulkánjaiból kidobódott gőzöknek, gázoknak tekintette.⁷⁸ Erasmus Darwin (1731–1802)⁷⁹ hosszú tanulmányában szintén találkozunk a bolygók ily módon való keletkezésének leírásával, erről az első két énekben olvashatunk. Az elsőben megtudjuk, hogy

“–Let there be light!” proclaim’d the Almighty Lord,
Astonish’d Chaos heard the potent word; –
Through all his realms the kindling Ether runs,
And the mass starts into a million suns;
Earths round each sun with quick explosions burst,
And second planets issue from the first;
Bend, as they journey with projectile force,
In bright ellipses their reluctant course;⁸⁰

Az e sorokhoz írt jegyzetben William Herschel 1784-ben megjelent cikkére hivatkozik,⁸¹ amely azonban nem lehet az elképzelés forrása, mivel Wünsch könyve után jelent meg. A jegyzetben Darwin megválaszolja a lehetséges ellenvetéseket, és itt jól felismerhetően ugyanarról az elméletről van szó, melyet Wünsch művében megtalálunk.⁸²

77 A forrás: WÜNSCH, *Horus...*, 407–411. Itt már Wünsch, és így Verseggy is, figyelembe veszi az Uránuszt. Ennek az elméletnek egy kezdetlegesebb leírása megtalálható Wünsch korábbi könyvében, Christian Ernst WÜNSCH, *Kosmologische Unterhaltungen für die Jugend*, 3 Bände (Leipzig: Johann Gottl. Breitkopf, 1778–1780), 2:526–529.

78 Athanasius KIRCHER, *Itinerarium extaticum* (Romae: Vitalis Mascardi, 1656), 152–153.

79 Darwinról egy rövid összefoglaló: Desmond KING-HELE, „Erasmus Darwin: Master of Interdisciplinary Science”, *Interdisciplinary Science Reviews* 2, No. 10 (1985): 170–191. DOI: [10.1179/isr.1985.10.2.170](https://doi.org/10.1179/isr.1985.10.2.170).

80 Erasmus DARWIN, *The Botanic Garden* (London: J. Johnson, 1791), 9–10.

81 Feltehetően erre: William HERSCHEL, „Account of Some Observations Tending to Investigate the Construction of the Heavens”, *Philosophical Transaction* 74 (1784): 437–451. DOI: [10.1098/rstl.1784.0034](https://doi.org/10.1098/rstl.1784.0034).

82 DARWIN, *The Botanic...*, 9–10. „It may be objected, that if the stars had been projected from a Chaos by explosions, that they must have returned again into it from the known laws of gravitation; this however would not happen, if the whole of Chaos, like grains of gunpowder, was exploded at the same time, and dispersed through infinite space at once, or in quick succession, in every possible direction. The same objection may be stated against the possibility of the planets having been thrown from the sun by explosions; and the secondary planets from the primary ones; which will be spoken of more at large in the second Canto, but if the planets are supposed to have been projected from their suns, and the secondary from the primary ones, at the beginning of their course; they might be so influenced or diverted by the attractions of the suns, or sun, in their vicinity, as to prevent their tendency to return into the body, from which they were projected.

Darwin a második énekben visszatért ahhoz az elképzeléshez, mely szerint a Föld a Nap kráteréből egy robbanás (kitörés) által keletkezett:

When high in ether, with explosion dire,
From the deep craters of his realms of fire,
The whirling Sun this ponderous planet hurl'd,
And gave the astonish'd void another world.⁸³

Darwin egy újabb lábjegyzetben és egy külön, hosszabb jegyzetben diszkutálta a megfigyeléseket, melyek ezt az elméletet alátámasztani, de legalábbis valószínűsíteni voltak hivatottak.⁸⁴ Wünschhoz hasonlóan ő is hallgat a forrásáról, amely azonban különbözhetett a németétől. Darwin ugyanis elfogadta Wilson elméletét a napfoltokról, míg Wunsch (és így Verseyhy is) ezt elutasította.⁸⁵

Az elmélethez az ötletet talán Buffon Naprendszer-keletkezési elmélete adhatta. Eszerint a bolygók a Nap anyagából származnak, és akkor váltak el központi csillagunktól, amikor egy nagy üstökös azt érintőlegesen súrolta.⁸⁶ Arra nem találtam példát, hogy Wunsch előtt bárki is a Nap vulkánjaiból kirepülő anyagnak tekintette volna a bolygókat (ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem lehetett), utána viszont Darwinon kívül mások is emlegették. Meglepő helyen és meglepő szerzőtől bukkant elő az 1780-as évek végén az elmélet: Orford grófja említette az *Annals of Agriculture, and*

If these innumerable and immense suns thus rising out of Chaos are supposed to have thrown out their attendant planets by new explosions, as they ascended; and those their respective satellites, filling in a moment the immensity of space with light and motion, a grander idea cannot be conceived by the mind of man." Lényeges különbség azonban, hogy míg Wunsch úgy gondolta, hogy a kidobódott bolygók a nagy tangenciális sebesség miatt nem estek vissza, ezt Darwin a többi nap vonzásának tudta be.

83 Uo., 60.

84 Uo., Additional Notes, 29–31.

85 A napfizika mai álláspontja szerint Wilsonnak volt igaza. Rainer ARLT, José M. VAQUERO, „Historical Sunspot Records”, *Living Reviews in Solar Physics* 17, 1. sz., article id. 1 (2020): 46. „The fact that sunspots constitute depressions in the visible surface of the Sun was convincingly demonstrated by Alexander Wilson.” DOI: [10.1007/s41116-020-0023-y](https://doi.org/10.1007/s41116-020-0023-y).

86 Georges-Louis Leclerc de BUFFON, *Histoire Naturelle, Générale et Particulière, avec la Description du Cabinet du Roi*, Tom. 38 (Paris: de l'Imprimerie Royale, 1749–1789), 1:135–136. Magyarul Katona Mihály foglalta össze: KATONA Mihály, *Közönséges természeti Föld-leírás* (Pesten: Trattner János Tamás, 1824), 511–512. „Buffon azzal tartja, hogy egy üstökös tsillag ütődött görbésen a' napba 's a' tört el egynehány darabokat a' napból; a' mellyek öszvesen mint egy 650-ed részét tették a' napnak; a' mely daraboknak olyan erányzású mozgást adott, a' mellyel maga jött; és mivel azok a' mellett a' nap hozzá huzó ereje miá, annak közép pontja felé vissza akartak esni: így támadott egy öszvetett mozgás a' nap közép pontya körül, a' mely most is megvan; minthogy pedig a' napba ütközés görbésen esett: innen minden darabnak a' tengelye körül is forogni kellett. Mind ezen darabok folyó és tüzes állapotban voltak: és innen vették a formájokat; a' millyen formát kell felvenni szükségesképpen minden folyó testnek, ha az a' tengelye körül forgatódik. Lassan lassan a' tűzesség kissebbedett, és a' masszajok kezdett megkeményedni. A' sok ki gőzölgések, a' mellyek a' tüzes materiából felmentek, körülöltök le rakódtak és azzá lettek, a' mit mi levegőnek es viznek nevezünk. A' Planéták meghülese után pedig, a' viz részetskék megsűrűdtek; az ő Természeti nehézségek szerént a' felső színekre le estek és jó forma magosságra bé fedték azokat.”

Other Useful Arts tizenegyedik kötetében.⁸⁷ A cikkben futólag megemlített bolygókezelés erősen hasonlít Wünschére, így vagy tőle származik, vagy van egy – egyelőre – számomra ismeretlen közös forrás.⁸⁸

Ha most emlékeztünkbe idézzük a bevezetésben olvasható részleteket a Streibig-féle kalendáriumból, akkor azt mondhatjuk, hogy minden esetleges hibájuk és tévedésük ellenére mind Verseggy, mind Horváth Ádám művei igen hasznos szerepet töltek, illetve tölthettek volna be a századvég csillagászati ismereteinek terjesztésében. Míg azonban a *Magyar Museum* néhány száz példányban fogyott, addig a kalendáriumnak többeszes olvasótábora volt.⁸⁹ Verseggy maga is szerkesztett egy kalendáriumot,⁹⁰ melynek előjáró beszédében a szokásos asztrológiai babonák ellen szólt, és teljesen friss csillagászati ismereteket is közölt, például az újonnan felfedezett (kis)bolygókat, a Cereset és a Pallast is név szerint említette. A főszövegben viszont, ennek ellenére, megmaradtak a babonás jóslatok, és a bevezetésben említett Uránusz sem szerepel a bolygók között (a Nap viszont igen!).

Noha Wünsch könyve volt tiltva, és használatát felrótták Verseggynek,⁹¹ a költő választása csillagászati szempontból egyáltalán nem kifogásolható. Sőt, minden tekintetben igazolja a költő védekezését, hogy „a tiltott vagy túrt könyvekből az önmagukban ártalmatlan tényeket, melyek talán a műveltség szempontjából hasznosak is lehetnek, még ha ezekben a könyvekben eredetieknek is számítanak, nem szabad kitörölni”.⁹²

87 EARL OF ORFORD, „Conjectures on the System of the Universe”, *Annals of Agriculture, and Other Useful Arts* 11, No. 61 (1789): 41–49. Orford grófját George Walpole-nak (1730–1791) hívták a cikk írása idején. Lásd Horace Walpole levelét Upper Ossory grófnőjéhez (Anne FitzPatrick, kb. 1734–1804): „I did hear of Lord Orford’s letters on astronomy in a book of agriculture, but I have had too many deplorable proofs of his lunacy to be curious after more.” Mrs. Paget TOYNBEE, ed., *The Letters of Horace Walpole Fourth Earl of Orford: 1787–1791*, vol. 16 (Oxford: At the Clarendon Press, 1903–1906), 14:240.

88 ORFORD, „Conjectures...”, 45. „On examining the sun’s disk, frequent spots are perceived on its surface, occasioned by internal explosions, the cavities produced thereby are so deep, that the opaque body of the sun for a time become visible. It seems evident therefore, from whence, and by what means, the planets, which have all of them the same rotative motions as the sun’s, were formed, and by what impulsive power these have acquired their projectile force, which whirls them round their orbits, with such unabating velocity, shot out by volcanoes from the sun to different distances, according to their different diameters, and perhaps at different times.”

89 A *Magyar Museum* második kötetének első számából 800 darabot nyomtattak. Lásd DEBRECZENI Attila, kiad., *Első folyóirataink*: Magyar Museum, Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 11, 2 kötet. (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 2:33–63. A kalendáriumok pedig több ezres olvasótáborral számolhattak, SZELESTEI, „Kalendáriumok...”, 512.

90 *Száz esztendőre szőlő újjal fordított, kijobbított, és megöregbített kalendáriom, 1805dik esztendőttől fogva 1905dikig, mellyben a’ bújdosó csillagokról való értekezésenn, a’ húsvétnek és pünkösödnek tábláinn, a’ holdnak mutatójánn és két mulatságos történetenn kívül, feltalállyák a’ Gazdák az úgy nevezett Földművelők’ Reguláit is, sok egyéb hasznos tanításokkal egygyütt, a’ külömbféle kalendáriumokról és üdőszámlálásokról, a’ mennydörgések alatt való magunk’ viseléséről, a’ mezei gazdaságról, az egészségnek fenntartásáról, a’ természetnek külömbféle mértékletiről, és az üdö’ változásainak előre való gyanításáról* (Pest: Eggenberger József, 1805).

91 Riethaller Mátyás véleménye szerint „olyan mű ez, amelynél veszedelmesebbet Európa a XVIII. században nem látott.” MÁLYUSZNÉ, *Megbíráltak...*, 97.

92 VERSEGGY, *Levelezése...*, 565.

A „történetileg hű” és a „művészileg igaz”

A múlt tanulságának rétegei Kemény Zsigmond történelemszemléletében

GYAPAY László

Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0009-0001-5865-4029

The “historically faithful” and the “artistically true”. The layers of lessons from the past in KEMÉNY Zsigmond’s approach to history

Abstract | In the first half of the 1850s, KEMÉNY Zsigmond published a volume of critical essays, in which he discussed the problems of historiography and the historical novel and elaborated on the relationship between the two. He defined the concepts of the *historically faithful* and the *artistically true* as the aim of these two types of historical representation. This paper tries to clarify the content of these two concepts and their relationship to each other and examines the role such writings can play in orienting man in the universe. Regarding history itself, KEMÉNY claims that on one hand it is a meaningful whole, while on the other, it is incomplete and fragmented and can be characterized by causal relationships and elements that cannot be systematized. The paper comes to the conclusion that, in addition to depicting the fragmentation that can be experienced observing the past, the historian must reveal the causal chains that are accessible to rational analysis. In contrast, with the tools of art, the writer of the historical novel has to present the part of the past chosen as the subject of the work as a completed whole. In this, poetic justice obviously follows from the logic of the events as well as from the psychological dynamics of the characters, which establishes or strengthens the belief in the moral order of the world. Consequently, these two approaches to the past complement each other, as historiography provides points of orientation in practical life by presenting partial interrelations, while the historical novel is meant to promote the formation of a philosophical perspective.

Keywords | KEMÉNY Zsigmond, literary criticism, historical novel, artistic truth, historiography, historical faithfulness

Kemény Zsigmond azon szerzők közé tartozik, akiket nemcsak mélyen megérintett a székszis, hanem árnyaltan reflektáltak is erre az érintettségre. 1852-ben arról ír, hogy az

arasznyi élet oly keskeny, oly szűk, hogy az emberek, kik ösvényein tolonganak, jóformán magokra és a tárgyakra sem ismerhetnek. Bizonyos kábulattal a változó benyomások miatt, bizonyos optikai csalódással, melyet a láthatár fénye és köde vet a szem elébe, hirtelen bevégezzük pályánkat anélkül, hogy számolhatnánk felőle. [...] Szóval senki sem ismeri korát eléggé, senki sem tájékozhatja magát saját hatáskörében eléggé. [...] És a historikus az adathiányok s az elfogultság bő mértéke mellett is gyakran lát oly igazságokat tisztán, melyek iránt egész nemzedékek lángelméi homályban voltak.¹

Az ön- és világismeret nagyfokú korlátozottsága láthatóan nem eredményezi nála azt, hogy a történelem tanulmányozását eredménytelennek és ezért hiábavalónak gondolja még akkor sem, ha éppen itt nem közvetlenül a jelenben hasznosítható tanulságról beszél. Írásomban arra keresek választ, hogy a világosan artikulált ismeretelméleti kétségek mellett Kemény milyen tudást remélt szerezni a múlt vizsgálatából.

Két eltérő megközelítésmódot látott a múlt tanulságainak megfogalmazására: a történet- és regényírást. Ilyen jellegű munkáin kívül 1852–1854 között megjelentetett egy kötetnyi irodalomra és történettudományra reflektáló művet is. Ezek az esszék, kritikák és könyvismertetések, melyeket egyszerre jellemez a téma alapvetően gyakorlati megközelítése és a filozófiai távlat, azt követően születtek, hogy szerzőjük már jelentős alkotásokat hozott létre mindkét területen. Érthető tehát, hogy az irodalom és a történetírás viszonya az egyik fontos kérdés, mely folyamatosan felmerül ezekben a szövegekben. Pontosabban az áll Kemény érdeklődése középpontjában, hogy a két különböző természetű megközelítés esetén milyen előfeltevésekből indulhat ki az író és a történész, valamint milyen eredmény reményében milyen elvárásokkal, konvenciókkal és előzetes olvasói tudással kell számolni az egyiknek és/vagy a másiknak. Jellemző ezekre a munkáira, hogy határozott történelmi elvárásokkal, de túlnyomórészt regényírói érdekeltséggel fordul a múlt tanulmányozásának és értelmezésének kérdései felé. Ebben az összefüggésben annak vizsgálata visz közelebb a feltett kérdés megválaszolásához, hogy pontosan mit fed, és milyen kapcsolatban van egymással a Kemény által többször használt és a címben kiemelt két, kulcsszerepet játszó és egymással sokszor szembeállított fogalom: a „történetileg hű” és a „művészileg igaz”,² melyek a historiográfia és a történelmi regényírás fő célkitűzését vannak hivatva megszabni.

1 KEMÉNY Zsigmond, „Élet és irodalom”, in KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, szerk., tan., jegyz. TÓTH Gyula, Kemény Zsigmond művei, 123–189 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 169.

2 Lásd KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 155–156, 163–163, 167; KEMÉNY Zsigmond, „Eszmék a regény és dráma körül”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 191–212, 195–196; KEMÉNY Zsigmond, „Szellemi tér”, in KEMÉNY, *Élet*

A múlt irodalmi és történelmi feldolgozója számára ugyanaz a forrásanyag áll rendelkezésre. Ebből következik, hogy a „történetileg hű” és a „művészileg igaz” elérése a források kezelésének eltérő módját feltételezi. E módszertani kérdésként felfogott problémának a tárgyalása során Kemény következetesen szem előtt tartja, hogy a két – mondjuk így – diszciplinának milyen egymástól lényegesen eltérő célt tulajdonít.

Az irodalommal szemben támasztott végső világnézeti elvárását azzal jellemzi, hogy egyetért a követeléssel, miszerint az irodalmi alkotások által

az erkölcsi világrendről érzéseink s eszméink ne rendítenek meg, vagy más szóval, hogy a költői igazságtétel egy mű bevezetésével engeszteljen minket ki, s állítsa vissza keblünkben az összhangzást, melyet az írónak az életet visszatükröző költészet céljai és az érdekesség fölfokozása miatt szükség volt a darab folyama alatt megbontani; ezek oly szépműtani törvények, melyek a költészet mindazon neveire alkalmazandók, mik az embert és az emberi viszonyokat választják mű-anyagul.³

E sorokból gondolatmenetem szempontjából azt kell kiemelni, hogy Kemény aggály nélkül tételezi egy olyan konszenzus létét, miszerint mind az alkotó, mind a befogadó végső soron morálisan harmonikusnak gondolja a világrendet, noha a megtapasztalható élet, melynek visszatükrözését az emberrel foglalkozó művészet céljai között tartja számon, ezt a hitet nem látszik visszaigazolni, hiszen éppen a mindennapi viszonyok és történések ábrázolásával véli időlegesen megingathatónak saját előfeltevését. Bár az élettapasztalathoz levonható diszharmonikus világnézeti alaptétel és a megkívánt harmonikus művészi üzenet között logikai ellentmondás feszül, a történelmi tárgyú irodalmi művel kapcsolatos elvárás – főleg a regényről és a színműről értekezik Kemény – mégis az, hogy a műfaj kínálta lehetőségekkel élve meggyőzően olyannak láttassa a történelmet (és a világot), hogy az a morális harmóniába vetett hitet megtartsa, sőt megerősítse.⁴

Míg a történelmi tárgyú szépirodalom inkább a világnézeti tájékozódást, addig a történetírás inkább a világban való gyakorlati eligazodást látszik segíteni. Ezt támasztja alá Keménynek *A mohácsi veszedelem okairól* című, fiatalkori tanulmánya, ahol a nemzeti önismeretet, melyet a „gyakorlati élet szerencsésének” feltételeként említ, a történelmi összefüggések számbavétele nélkül lehetetlennek tartja, mondván, hogy a „jelen [...] – mint a régi szkíták titkos írása, a két testvér pálcadarab egybetétele által – csak a múlt hozzájáruló kiegészítései közt ad olvasható betűket.”⁵ Persze – tovább szöve a metaforát – a két pálca által kiadott betűk sikeres olvasása sem vezet Kemény vilá-

és irodalom, 225–261, 251, 253; KEMÉNY Zsigmond, „Anglia története II. Jakab trónralépte után: Angolul írta Macaulay: Magyarul kiadta Csengery Antal”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 307–336, 315.

3 KEMÉNY Zsigmond, „Színművészetünk ügyében”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 283–306, 291.

4 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 221–239; DÁVIDHÁZI Péter, „A Vanitatum Vanitas és a magyar kritika”, in „A mag kikél”: *Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, 139–158 (Budapest–Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1990), 139.

5 KEMÉNY Zsigmond, „A mohácsi veszedelem okairól”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 5–40, 6.

gában biztos és megnyugtató eredményre, a helyzetet még szövegértelmezési problémák is nehezítik, ugyanis a törvény betűiről 1842-ben azt veti papírra, hogy „[a]bban ki-ki, ha olvasni tud, megegyezik, hogy a huszonöt betűt nevének szólítsa, de hogy ezen varázsjelek által a lélek, az eszme mindenkinek megjelenjék, ez a mágiánál bajosabb mesterség volna.”⁶

A történelemből kiolvasott tanulságok és igazolhatóságuk pedig – úgy tűnik – többször hatnak az irodalomtól elvárt kiengesztelődés ellen, mint mellett. 1851-ben, mikor a bukott forradalmat követő helyzetet elemezve korábbi világtörténeti példákból elvont törvényszerűségeket állapít meg, hogy azok segítségével hazája jövőjének esélyeit latolgassa, Csokonait idézve⁷ meglehetősen szkeptikus végeredményre jut:

vajon amely megállapodások efölött [értsd: a kialakuló európai hatalmi rend] most létesülendek, provizóriumnak tekinthetők-e, mert még csak a dolgok kezdetének végén vagyunk, vagy pedig definitívumnak, mert már a dolgok végének kezdetéhez értünk?

Nagy kérdés az, „melyet ha mélyen vizsgálók,

Még több mélységeknek mélyére találók.”

Ödipuszi talány ez, melyet aki fölfejt, elrémül, aki föl nem fejt, eltéved.⁸

1848 júliusában, mikor a bécsi kormánynak próbál az olasz kérdés ügyében publicisztikája révén tanácsot adni, cikke végén a történelem értelmezésének eltérő lehetőségeire utalva bizonytalanítja el saját érvelését:

[o]kaim, mellyeket felhozék, egyenesen azon szellemből, melly egy nép történezsze által manifestáltatik, vannak meritve. Hogy azonban illy argumentumokra csalhatlanul lehessen építeni: ezt senki sem állithatja, ki bármi keveset gondolkodott azon végtelen szétágózásáról a nézeteknek, mellyek szerint egy históriai tény fölfogatni és megbíráltatni szokott.⁹

Ezekből a logikailag nem mindig összesimuló állításokból arra lehet következtetni, hogy a történelem tanulmányozása révén bizonytalan érvényű munkahipotézisek fogalmazhatóak meg, melyeknek hiánya a világban való eligazodás során mégis több veszteséggel jár, mint amennyi veszélyt bizonyíthatatlanságuk miatt okoz(hat)nak. Ez

6 KEMÉNY Zsigmond, „A kodifikáció és históriai oskola”, in KEMÉNY Zsigmond, *Korkívánatok: Publicisztikai írások*, kiad., tan., jegyz. RIGÓ László, Kemény Zsigmond művei, 18–31 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 25.

7 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „Halotti versek [a’ Lélek’ halhatatlanságáról]”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, 5 köt., Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975–2002), 5:257.

8 KEMÉNY Zsigmond, „Még egy szó a forradalom után” in KEMÉNY Zsigmond, *Változatok a történelemre*, szerk., tan., jegyz. TÓTH Gyula, Kemény Zsigmond művei, 377–559 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 379.

9 KEMÉNY Zsigmond, „[Cikk cím nélkül]”, *Pesti Hirlap*, 1848. júl. 26. [117. szám], 691.

zel összhangban a munkahipotézisekhez, a teóriákhoz való viszonyulását általános szinten 1842-ben így fogalmazza meg: a „követelés, hogy le kell mondani a teóriáról, mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.”¹⁰ A munkahipotézisek szükségességébe vetett meggyőződés és a tökéletlenségükről való tapasztalat eredményezi azt Keménynél, hogy adott érvelésének megfelelően hol az egyik, hol a másik oldalra helyezi a hangsúlyt, miközben a színvonalas teóriák megalkotását az igazság keresésének végtelenbe nyúló, szükséges és hasznos folyamatának tekinti. A minőségi szintet meg nem ütő életfilozófiákat Kemény többnyire hosszabb elemzés nélkül ironiával intézi el, miként a *Gyulai Pál* című regény egyik mellékszereplőjének, Pierrónak esetében láthatjuk, aki

először állhatatosan hiszi, hogy a lorettói szűz minden bonyodalmon segíthet, másodszor pedig meg van győződve, hogy kit a végzet kötéltre szánt, az nem fog vízbe fulladni: következőleg neki a csodákról való hit reményt, a végzetszerűség tana pedig mindig rezignációt nyújt. Kell-e ennél több?¹¹

A színvonalas elmélet elbizonytalanítása vagy akár megcáfolása ugyanakkor elismerést érdemlő szellemi teljesítménynek számít. Ennek jegyében az igen nagyra becsült angol történész, Macaulay főműve részleges magyar fordításának¹² recenziójában Kemény rendkívül elismerően méltatja a munkát:

[a]z annyit szenvedett és annyiszor csalódott Európában nincs párt, mely ne tanulhasson belőle arról, mit elfelejteni és amiben okulni kell. [...] Ha a tett embere voltál, e lapokat olvasván, megdöbbsz, s boldog vagy, hogyha az érzést, mely idegeiden átrezeg, nem kell lélekvádna nevezned. [...] Ha pedig csak az elmélet, ha csak a politikai absztrakciók embere voltál, s tetted a gondolkozásból állott, ezen legidvesebb és legveszélyesebb tettekből, [...] még ekkor is, [...] azt gyanítom, hogy Macaulay művének nevezetesebb pontjainál bizonyos fájó érzés fog szívedre ködként borulni, mely saját kedvenc eszméidnek megingásait mutatja, s arra int, hogy doktrínáidra is ráfér valami abból, mit bölcs Salamon *vanitatum vanitas*-nak mond. [...] S isten látja: annyira voltunk csalhatatlanok, hogy lehetünk nehányan már kételkedők is! [...] Kétkedjünk bizvást! Csak egyben nem, ti, hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természete a jót eszközölni.¹³

Az látszik körvonalazódnia, hogy Kemény lételméleti szempontból az emberi tudaton kívüli világot rendezettnek, valamint a gondviselés felügyelete alatt állónak és morálisan a harmónia irányába haladónak tekinti. Az ember érzékelő és értelmező képessé-

10 KEMÉNY Zsigmond, „Szemelvényi eljárásunk felől”, in KEMÉNY, *Korkivánatok...*, 181–197, 183.

11 KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, szerk., tan., jegyz. TÓTH Gyula, bev. BARTA János, 2 köt. Kemény Zsigmond művei (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 1:279.

12 [Thomas Babington] MACAULAY, *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*, ford. CSENGERY Antal, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1853).

13 KEMÉNY, „Anglia története...”, 311.

gei azonban ezt a rendet csak nagyon töredékesen és elkerülhetetlen bizonytalansági faktoroktól kísérvé képesek megismerni. Ennek szellemében egy korabeli társadalmi és politikai folyamatokat elemző, 1854-es cikksorozatában megjegyzi, hogy „a gondviselés nem az emberek félelmei és reményei szerint halad”. Fejtegetései végén pedig világosan jelzi – mint erre már az olasz kérdés kapcsán is láttunk példát – saját spekulációinak ismeretelméleti státuszát:

Úgy hívők, hogy a keleti kérdés folyama alatt Angliának érdekében fekszik a gyármunkások ügyében is némi reformokat eszközölni, s ezért mondtuk cikkeink kezdetén azon *sejtelmünket* ki: miszerint a jelen parlamenti szak nem fejezethetik be idevonatkozó viták és határozatok nélkül. *S hitünket a később megjelent trónbeszéd igazolá.*¹⁴

A tévedés felelősségét és kockázatát vállalva kell tehát gondos, részleteket mérlegelő tanulmányozás után ismeretelméletileg reflektált következtetéseket levonni a múlt történéseiből azért, hogy a cselekvési kényszerben lévő ember számára olyan munkahipotézisek születhessenek, melyek az etikus tevékenység megalapozására kínálnak lehetőséget.

A jelenbeli tájékozódást a múlt értelmezési kísérlete nélkül kivitelezhetetlennek tartó Kemény Macaulay művének kapcsán felvázolja kora történetírásának előzményeit. Áttekintéséből kiderül, hogy számára a történeti teljesítmények megítélésekor az a döntő szempont, hogy a historiográfus milyen hipotézist alkot a történelem menetéről, és azt milyen következetességgel érvényesíti munkája során. A historiográfia történetében jelentős fordulatnak tekinti azok eljárását, akik „a tényeket az okok és következmények láncolatán át eredetökig” nyomozzák, és ezen az elven „a népek sorsának az egyetemiséggeli összefüggését s ezen összefüggésben a vezérfonalat” keresik.¹⁵ Határozottan kárhoztatja azonban azokat, akiknél eközben a „véletlen, az önkényes, a szélsőből eredett, mint a rendszerhez nem tartozó anyag” száműzöttetik.¹⁶ Saját korának kiemelkedő történéseit, különösen Rankét, Augustin Thierryt és Macaulay-t éppen azért dicséri, mert „a bölcselmi fonalat nem ejtették ugyan ki kezökből, de óvakodtak a történeteket és azok indokait az új eszmék, nézellek Prokrusztész-ágyába csigázni be.”¹⁷ Macaulay-t igen elismerően úgy jellemzi mint, aki „megmutatta az események folyamában az egyetemet és végzetszerűt, de aki egyszersmind csodálatos tapintattal [...] kijelelni tudta az egyéninek, a történetesnek, a szabad akaratból eredettnek hatását és horderejét is.”¹⁸ A történelem törvény- és véletlenszerű elemeinek megállapításához illetve a kettő arányának meghatározásához Kemény nem törekszik általános szabályokat megfogalmazni, hanem láthatóan a történész judíciumára és az adott események

14 KEMÉNY Zsigmond, „Állandó kérdések”, [hat közlemény]: *Pesti Napló*, 1854. feb. 1. [1169. szám], 1; 1854. feb. 8. [1174. szám], 1; 1854. feb. 11. [1177. szám], 1; 1854. febr. 14. [1179. szám], 1; 1854. feb. 16. [1181. szám], 1; 1854. feb. 17. [1182. szám], 1: 6:1. (Kiemelések tőlem. – Gy. L.)

15 KEMÉNY, „Anglia története...”, 313.

16 Uo., 314.

17 Uo., 314–315.

18 Uo., 310.

sokrétű analizésére (talán erre utal *tapintat* szavával) bízza a kérdés meggyőző elrendezését, de a két tényező érvényesítését a történetírás nélkülözhetetlen kellékének tekinti.

Ennek jegyében Kemény úgy látja, hogy a regények, melyek a történelmi szereplők középpontba állítása révén a nem szisztematizálható mozzanatokot is beépítik a múlt eseményeinek ábrázolásába, nagyon megtermékenyítően hatottak a történetírásra, ugyanis

hatalmasan munkáltak arra, hogy a történetírók, midőn az egyetemet adják, szigorúan felkeressék abban az egyéni befolyást is, s midőn jellemzik az általánost, fölismerhető képét hozzák a nevezetes embereknek is szemünk elébe. [...] E modor – ha a historikus nem a művészileg szép vagy művészileg igazat, de a történetileg hűt tartja szabályul – nemcsak nagy közönséget, de nagy becsét is szerez a történelemnek.¹⁹

A „történetileg hű” és a „művészileg igaz”, (illetve a szinonimaként használt a „művészileg szép”) fogalmának megalkotásával Kemény a történész és a regényíró célképzetét emblematikusan fogalmazza meg. A két eljárás mód egyik fontos megkülönböztetője éppen az, hogy a történelmi személyiségek jellemének alakulását mennyire szakadásmentesen folyamatosnak rajzolja meg a történet-, illetve a regényíró. Kemény saját regényírói tapasztalata az, hogy „a história jellemei többnyire nem eléggé motiváltak”, és ennek fő oka, hogy az életben a cselekedetek lényegi indítékainak többsége rejtve marad, akár a vizsgáló, akár maga a cselekvő számára is. Ennek megfelelően a történelmi személyiségek tetteinek

indoka szintén hozzátételeken vagy – mi még rosszabb – ostensibilitásokon [értsd: látzólagosságokon] épül. [...] Továbbá a história ezek közül is kénytelen csak a dokumentált, a hitelesen kisütött okokat fogadni el; a többiek mint pletykákat komoly bírói arccal visszautasítja. [...] Ezekből összesen az következik, hogy egy jellem az életben motivált, a históriában nagyjára motiválnak látszik; de ha a művészet által megint az életbe varázsolatik vissza, mihelyt csak a történelmi motívumok szerint cselekednék, minden ember motiválatlan jellemnek fogná tartani.²⁰

A jellemeket ábrázoló történész tehát, egyebek mellett, azt a hibát követheti el, „hogy képzelőerejének vagy hiúságának – melyet a hatásszomj zaklat – túlsúlya miatt könnyen eszményítheti s költői pótlásokkal kerekítheti ki jellemeit, mígnem végre azt, mit históriának akart készíteni, félig-meddig regénnyé teszi.”²¹ Ez utóbbi megállapításból számunkra az fontos, hogy Kemény nem a valóság-hűség alapján ítél. Saját ismeretelméleti pozíciójából nem is nagyon teheti, hiszen alapállása az, hogy a világ – a bibliai képet alkalmazva – csak legfeljebb tükör által homályosan tűnik fel az embernek. A valóság-hűség helyett az értékelés a műfaji elvárásokra tevődik át, és a fő kérdés

19 Uo., 315.

20 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 166–167.

21 KEMÉNY, „Anglia története...”, 315.

az, hogy a történész és a regényíró milyen mértékben egészíti ki és köti össze a történeti forrásokból származtatott tényeket a fantázia segítségével. Mindkettő rászorul a képzelőerő hozzájárulására, de míg a regényíró esetében kimondottan a kikerekítettség, a történész esetében a töredékesség meghagyása a cél. Ahogy a történész a túlzottan ítélt kikerekítettséggel a műfajváltás veszélyének teszi ki magát, a regényíró túlzott történeti hűségre törekedve követhet el hibát a műfajidegenség szellemében:

regényíró ne csak a különálló történelmi adatokat, de az események egész folyamatát is az azon összeköttetéseket, melyek tényről tényhez fűznek, vizsgálja meg, mielőtt tollat ragad; azonban hűségre törekedve, tudjon-e hűségnek okos határt szabni, különben két veszélynek teszi ki magát: *először annak, hogy kikerekített és összefüggő mesét nem adhat; másodsor pedig annak, hogy jellemeinek fejlesztésében a folytonosság és a szoros összefüggés megtárgyal, sőt nagy részben föl is áldoztatik.*²²

Az itt mondottak megerősítik, hogy Kemény számára a történelem maga és a történelmi szereplők motiváltsága, illetve jellemalakulása a tapasztalat töredezett formájában mutatkozik meg, hiszen a regényírónak éppen a „művészileg igaz” jegyében kell fantáziája segítségével a történelmi hűség ellenében kikerekíteni mind a jellemeket, mind az események menetét.

A történelemtől és a regényről alkotott elvi álláspontját Kemény jelentős logikai feszültséget tartalmazó állításokban fogalmazza meg:

[a] történelem egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művészileg befejezettnek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófa elmondott költői igazságtétellel.²³

Az idézett tétel két részből áll: egy a történelem karakterére vonatkozó, történelem-szemléletet megalapozó, önmagában paradox kijelentésből („soha be nem végzett egész”) és egy a történelmi regénnyel szemben támasztott, regénypoétikát megalapozó elvárásorozatból, mely lényeges tekintetben szemben áll az előbbivel. Ezt a szembenállást emeli ki a két tömb logikai viszonyát meghatározó *ellenben* kötőszó. A két egység között fennálló mélyebb összefüggés felderítését érdemes a paradox állítás értelmezésével kezdeni. Egy, az ember által nem vagy csak korlátozottan uralt folyamat esetében, mint amilyen a történelem, a be-nem-végzettség azt jelenti, hogy a folyamat vizsgálható szakaszából – adott esetben a múltból és a jelenből – nem lehet a végkimenetelre nézve biztos állítást megfogalmazni. Úgy tűnik, Kemény számára ez a bizonytalanság a történelmet érdemben meghatározó jellemző, és egyben fő oka annak, hogy a történelemhez a töredezettség képzelet kapcsolódik. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy hite sze-

22 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 169.

23 Uo., 169.

rint „a gondviselés természete a jót eszközölni”.²⁴ Ez egy olyan világnézeti beállítódásra vonatkozó tételmondat, melyet az iménti logika alapján csak bevégzett egészből lehetett volna levonni. Látható tehát egyrészt, hogy a *historia* egy egész kijelentés, a gondviselés természetére vonatkozó állítás, amely történetfilozófiai alátámasztásul szolgál, másrészt, hogy ez egy olyan megállapítás, mely racionálisan nem levezethető, így – ismeretelméleti státuszát tekintve – hitet vagy előfeltevést fejez ki, melynek azonban nem kevesebb a funkciója, mint az, hogy olyan értékvonatkoztatási pontot biztosítson, melynek révén értelmet lehet tulajdonítani az emberi létezésnek. Ezen előfeltevés alapján tételezhető, hogy a megtapasztalható történeti folyamatok végső soron egy, az ember számára hozzáférhetetlen, pontosabban a bizonyosság jegyében nem igazolható egész végtelenbe nyúló megalkotásának szellemében zajlanak. Ezzel szemben a *historia soha be nem végzett* állítás, egy tapasztalatból származó és belátható érvekkel alátámasztható tézis, mely a történelmi tapasztalatokra építő, világban való tájékozódás nehézségeinek elvi alapjára fókuszál. Ez utóbbit erősíti meg egy nyomatékosító kiegészítés, mely külön hangsúlyozza, hogy még a múlt korszakai is csak elméletben kikerekített, kétes érvényű konstrukciók, melyek elfedhetik a történelem tapasztalat adta töredékességét. Ezzel a bevégzetlenségből származó töredékességgel áll ellentétben a regénnyel szemben támasztott elvárássorozat, melynek szellemében olyan befejezett és kikerekített egészként kell feltüntetni a mű tárgyaúl választott műltrészletet, hogy belőle a történelem menetére nézve harmonikus és megnyugtató morális rend rajzolódik ki, mely a költői igazságtétel révén kiengeszteli a világgal meghasonlott embert. Ezt szolgálják poétikai kellékeként a megoldott eszmék, a kiformált mese, a célhoz vitt tények és a lepergett szenvedélyek; olyan elemek, melyek a befejezettség mozzanatát foglalják magukba, és együttesen a célelvűség benyomását keltik. A történelmi regény tehát arra hivatott, hogy a művészet eszközeivel olyan múltbéli világot teremtsen, mely a *pars pro toto* elve alapján azt sugallja, hogy a *historia* egy olyan egész, melyből a világ morális harmóniájára lehet következtetni, és ezáltal megbékéltetően hat a befogadóra. Ezt az összefüggést Kemény egy másik cikkében világosan kimondja: „a költői igazságtétel – a művészi világ gondviselése – nem hagy hátra kedélyünkben semmi fájó, semmi ingerlő diszsonanciát.”²⁵

A történelmi regényírás gyakorlati kérdéseit boncolgató Kemény abból a tételből indul ki, hogy – az elmondottakból következően – a „*historia* úgy, mint van, sohasem művészi, a regénynek művészinak kell lenni”. Ezt követően saját fejtegetéseinek ismeretelméleti státuszára utalva állítása következményeit így részletezi:

Ezen eszmékből, ha igazak, következik egy csoport öntudatos hűtelenség, melyet a regényírónak a tények ellen elkövetni kell. [...] Ő össze nem függő jeleneteket közös kiindulási pont alá vonhat. [...] Az okok- és következményeknek szorosabb formát adhat. [...] A megszakított tényeket egymásból serkedőkké és folytonosakká teheti. [...] Egységet idézhet az események zilált tömbjében egy költött jellem vagy egy költött körülmény ál-

24 KEMÉNY, „Anglia története...”, 311.

25 KEMÉNY, „Eszmék a regény...”, 201.

tal. [...] S nagy okoknál fogva s nagy óvatosság mellett még arra is felszabadítottak, hogy ami a historiában hosszabb idő alatt történt, rövidebbnek képzeltesse; de itt aztán minden botlás sok illúziót ronthat szét.²⁶

Ebben az okfejtésben egyszerre kapunk képet arról, hogy Kemény milyennek látja a megtapasztalható történelmet, és arról, hogy ennek fényében milyen műveleteket gondol lehetségesnek annak érdekében, hogy a történelmi regénytől elvárt befejezettséget és kikerekítettséget elérje az alkotó. Az előbbi kérdéskör esetében újabb, megerősítő adalékokhoz jutunk a történelem töredezett karakteréről, hiszen a vizsgálódó a múlt összefüggéseinek tanulmányozása során, egyebek mellett, megszakított tényekkel és az események zilált tömbjeivel is szembesül. A második kérdéskör esetén – gondolatmenetem szempontjából – elég annyit kiemelni, hogy az egyes megoldások alkalmazásánál nem magának a történelmi hűségnek, hanem a *történelmi hűség illúziójának* fenntarthatóságát kell szem előtt tartani.

Az illúziókeltés kulcsfontosságú problémáját Kemény egy 1853-as cikksorozatban tárgyalja, ahol a színművekben az élethűségnek drasztikusan ellentmondó cselekményszöveget kritizálja mondván, hogy a

színpad ugyan e képtelenségeket eltűri, az engedelmes színpalak nem gátolják. De fordul-e valaha az életben hasonló elő? Bír-e mindez csak árnyékával is a valószínűségnek? Nincs-e meghasonlásban a nézők tudalmával, a lélektannal, a tényekkel, az igazsággal? S támaszthat-e mély illúziót, mi a művészet feladata?²⁷

Néhány sorral lejjebb a kárhoztatott jelenségeket szenvedélyes kifakadásban úgy minősíti, hogy azok „képtelenek, örültháziak, a lélektannal, a művészettel, a józan ésszel és a hülyék által is megfogható valószínűséggel, élethűséggel, lehetőséggel ellenkezők”.²⁸ Az ebben a kifakadásban rejlő, illúziókeltésre utaló követelményt a történelmi regény poétikájára alkalmazva arra a következtetésre lehet jutni, hogy a regénynek a szigorú történelmi hűséggel szakítva autonóm univerzumot kell teremtenie, aminek további peremfeltétele, hogy a fantázia segítségével megformált elemek és összefüggések hozzáadásával létrehozott fiktív világ ne ellenkezzen olyan mértékben a befogadók tapasztalatával, a múltból való tudásával („tudalmával”), hogy az veszélyeztesse a műalkotás elhithető erejét. Erre példát Kemény a történelmileg változó szokásrendre épülő, a befogadó jelenétől eltérő erkölcsi rend regénybeli alakításával hoz:

a regényíró a miénktől különböző erkölcsi fogalmak hatását a jellemre és cselekvényekre történelmi hűséggel rajzolhatja le mindazon esetekig, melyekben lehetséges a közönség a művészet varázsereje által a maitól idegen világnézetbe áttenni; de ha e lehetőség megszűnt, ha az olvasó a történelmileg igaz erkölcsi motívumokat a belőlök folyó tettekre

26 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 164.

27 KEMÉNY, „Színművészetünk ügyében”, 300.

28 Uo.

többé alkalmazni nem bírná, s ha emiatt a jellemeket okvetlenül félreértene, már ekkor a regényíró a hűséget áldozza a művészetért föl, s az erkölcsi fogalmakat modernizálja ott, hol régi alakjokban ferde hatást szülnének.²⁹

A történelmi regény fiktív világának illúziókeltő ereje – belső felépítettsége koherens rendjén túl – nagyrészt azon alapul tehát, hogy nyújt-e annyi otthonosságot az olvasónak, melynek segítségével a számára új vagy történeti tudásával esetleg ellenkező elemek nem teszik az irodalmi alkotás világát hiteltelenné. Ezen otthonosság elérése érdekében szögezi le Kemény, hogy „a történelmi regénynek nemcsak művésziül szép és igaznak, de – bizonyos [...] határokig – historióiailag hűnek és igaznak kell lenni.”³⁰ És ugyanezen okból eredően mond emelkedett hangú védőbeszédet a regényben megjele-
nő részletek mellett is:

Ha a jó regényt detailjaiból kivessed, kivetted éltető, elevenítő legéből. [...] S midőn részleteit általánosítád, ezáltal kipárologtattad a műből az idő zamatját, az egyén sajátosságait, a kor színét, a művészeti tökélyt, a viszonyok pontos rajzát, a valóságát, az igazságot, a hűséget és elhomályosítád az élet sugarainak megtöréseit, visszatükrözéseit s azon büvös világítást, melyet a létező világ vetett a költőire.³¹

Addig a határig kell tehát igazodni a történelmileg hűhöz (különösen annak köztudott részéhez), amíg ez a ragaszkodás nem veszélyezteti a művésziül igaz jegyében megcélzott kikerekítettséget. Az epikai hitelnek ez a történeti regényre alkalmazott elképzelése közel áll az Arany János által valamivel később kidolgozott eposzi hitel fogalmához.³²

Kemény gondolatrendszerében a múlt tanulmányozása révén elméletileg megszerzhető tudás azon a történelemtéren alapul, mely az előfeltevés szerint teleologikus jellegű, értelemadó egész, ugyanakkor megtapasztalható bevégtelenségéből fakadóan töredezett, és így csak partikuláris, sokszor bizonytalan igazolhatóságú tudás forrása. A múlt történései mutatnak ok-okozati viszonyon alapuló törvényszerűségeket, de ez nem jelenti azt, hogy az események egy része ne viselné magán a nagy rendszerbe nem illő, egyéni, szabad akaraton alapuló döntések következményeit és a véletlenszerűség bélyegét. Az ilyen jellemzőkkel bíró történelemről két konvenciórendszer, a történelemírás és a művészet (esetünkben a történelmi regény) eszközeivel tud képet adni az ember, aki korlátozott megismerő és értelmező képességekkel rendelkezik.

29 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 162–163.

30 Uo., 155–156.

31 KEMÉNY, „Eszmék a regény...”, 207–208.

32 Vö. ARANY János, „Dózsa Dániel: Zandirhám”, in ARANY János, *Prózai művek*, 3 köt. kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962–1968), 2:11; DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyti mesterünk: Arany János kritikusi öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 165–183; TAKÁTS József, „Arany János szokásjogi gondolkodása”, in TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, 202–233 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2007), különösen: 219–220; MARGÓCSY István, „Mi is az az epikai hitel?: Arany János koncepciójának »revíziója«”, in „Összel”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 229–246 (Budapest: Universitas Kiadó, 2018).

A történelmi hűség követelményéből adódóan Kemény elvárja a történetírástól, hogy a megtapasztalható tényekre építse leírásait, és ezért – a múlt töredezettségét szem előtt tartva – megtagadja tőle, hogy egyetemes érvényű értelemtulajdonításra irányuló műveleteket végezzen. A történelemírástól megkívánt, (általam) partikulárisnak minősített tudás azonban egyáltalán nem lebecsülendő, annak ellenére sem, hogy a múlt történéseire vonatkozó adatok szórványosak, és a történész nem tudja elfogultságait teljesen levetkezni. A történelemben érvényesülő oksági viszonyokból az események menetével kapcsolatos szabályszerűségek állapíthatók meg, melyek segíthetik a cselekvési kényszerben lévő, etikus magatartás igényével fellépő embert felelős döntések kialakításában, hiszen Kemény történelemfelfogása teret enged az egyén befolyásának is. Ennek a koncepciónak a jegyében olvashatjuk szerzőnkénel, aki a magyar korrupció 1840-es években elharapózott formája, a korteskedés megakadályozásáról publikált reformjavaslatot, hogy aki tisztában van a történelem oksági rendszerével és az emberi döntések súlyával, az

nem tekinthet többé tunya fatalizmus tetterőtlenységével a polgári viszonyok szövedékeibe; nem ígérhet gyermekies hittel tabula votivát a vakeset hatalmának, hogy az okok és következmények láncolatától független törvények szerint zátonytól el- és révbe bevezesse az alkotmányt, hanem törhetlen lélekéberséggel fogja kémleni a közállomány léteget [itt: szervét, organizmusát],³³ kísérni azon erőket és hatásokat, melyek folytonosan munkálnak és változtatnak, mérlegelni a törekvés célját és a siker valószínűségét.³⁴

Nem kevesebb, mint az értelmes emberi tevékenység egyik lehetősége kapcsolódik tehát a történelem tanulásának ehhez a formájához. A múlt stúdiumából megszerezhető ilyenfajta tudás az eddigiekkel összhangban az államügyekben érdekelték és a tudósok számára tűnik igazán vonzónak. Erről tanúskodik egy megjegyzés, mely szerint „az, mit históriailag hűnek és igaznak nevezünk, az előadó históriából a tudósok és státusférniak számára – kik az általánost, az irányt, a fő jelleget keresik – elég jól merül [...] ki”.³⁵

Kemény gondolkozására az az intellektuális erőfeszítés jellemző, hogy megpróbálja lehetőségig összesimítani a logikailag egymással szemben álló két tényezőt: hitét, hogy a világra, a történelemre értelemadó egészként tekintsen, és azt a tapasztalatot, hogy a történelem töredezett, és ezért értelemadó voltát nem lehet megtapasztalni. A történelemnek ezt az általa jól körülírt két ellentétes karakterét két egymástól különböző eljárásokat alkalmazó diszciplína van hivatva hasznosítani. A történelemírás feladata végső soron a megértés, a történelmi regényírásé pedig az érték meghatározás. Ennek szellemében várja el Kemény a regénytől,

33 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, szerk., *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest/Budapest: Emich Gusztáv, 1862–1874), 3:1458. hasáb.

34 KEMÉNY Zsigmond, „Korteskedés és ellenszerei”, in KEMÉNY Zsigmond, *Változatok...*, 7–180, 8.

35 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 156.

hogy a szépízlési élvezet mellett nyújtson valami más rezultátumot is, melyet világnézetnek vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalom feletti ítészetnek, vagy a létező viszonyok művészi utánképzésének, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, vagy egy szenvedély eddig még jól ki nem lesett mozzanatának, vagy egy révpárnak, melybe a hányatott emberiség siet, egy tengernek, melyen küzdünk, egy csendhelynek, melyet a küzdés eredményeiért odahagyánk, [...] jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessünk.³⁶

A regénynek tehát valami olyan eredményt kell felmutatnia, mely a célosság vagy a lekerekítettség révén egészként szolgál, és világszemléleti tájékozódási pontot kínál. A történelem így felfogott két aspektusa kiegészíti egymást, mert az egyik a filozofikus irányadást a másik pedig a gyakorlati életben való eligazodást segítheti. A kettő együtt teheti lehetővé az értelmes lét jegyében történő felelősségteljes cselekvést. Mégis, úgy tűnik, a történelem felé forduló Kemény szívéhez a regény vonatkozásai álltak közelebb, mert a két aspektus szembeállításakor a művészet kínálta lehetőséget helyezte előtérbe mondván: „[t]eremtsd tehát vissza a múltat, a történésznél hűbben, mert művésziileg.”³⁷ További kérdéseket vehet fel, hogy Kemény Zsigmond a múlt megközelítésének elméletileg gondosan szétválasztott két módját saját történet-, illetve regényírói gyakorlatában mennyire következetesen alkalmazta.

36 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 153–154.

37 KEMÉNY, „Eszmék a regény...”, 196.

Inverzió és reflexió

Irodalomtörténet és ízlésítélet viszonya Borbély Szilárd
irodalomtudósi attitűdjében

VALASTYÁN Tamás

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet, intézetigazgató, egyetemi docens
ORCID: 0009-0001-9361-3441

Inversion and reflection. The relationship between literary history and judgment of taste in Borbély Szilárd's literary attitude

Abstract | Borbély Szilárd's work as a literary historian is an integral part of his activity as a poet-writer. More specifically, Borbély is never interested in the historical or thematic problem per se, but his sensitivity to these problems and his horizon of interest always concerns the figure and ontological determination of the creative human being. In a narrower sense, in the context of literary history, this means that the Hungarian literary culture of the late eighteenth and early nineteenth centuries is still shaped by the legacy of the Baroque worldview rather than by the Enlightenment. In man's image of himself and his relation to the world, the disposition of his faith, his sensual determination and the elements of his sufferings are more marked than the enlightening tendency of reason. I myself am trying to show how – in Borbély's interpretations of literary history – the aesthetic aspect, taste, and the subjective moment anticipate the necessarily objectivist and distancing operations of the historian's work.

Keywords | Borbély Szilárd, taste, reading, inversion, reflection, aesthetics

„...folyton kitér a szöveg
a rögzített pozíciójú olvasat elől”¹

„...a jelentések folytonos önmegújító mozgása”

Az irodalom történeti érdekeltségű olvasását és a kritikai ítéletformálás folyamatát egyensúlyban tartva szeretnék reflektálni Borbély Szilárd irodalomtörténeti munkáira.² Ebben véleményem szerint magát a szerzőt követem, akinél az adott műhöz vagy valamely problémátörténeti összefüggéshez való viszonyt a történeti és a tudományos diszkurzív meghatározottságokon túl voltaképpen mindig az egyéni ízlésítéleti perspektíva jellemzi. Ez utóbbi alatt érthetjük mind az adott korszak, a 18. század vége, 19. század eleje-közepe stílus- és ízlésvilágának befogadását, mind magának Borbély Szilárdnak a sajátos ítéltörvényét: munkáiban a kettő konfrontációjából születik meg az olvasási stratégia ereje. Ennek az innovatív és inverzív stratégiának az elméleti háttérét igyekszem ezennel felvázolni, amely módszer keretében tehát Borbély az irodalom szövegekben továbbélő hagyományait és szerzőit (főképp Csokonait, Kazinczyt, Kölcseyt és Vörösmartyt) olvassa. E stratégiának a kialakulása és felszabadító, bizonyos kanonikus trendeket átalakító ereje egyáltalán nem független a német idealizmus hatástörténetétől. Amikor az ízlésítéleti processzusra fókuszálunk, azaz bizonyos minták és konvencionális eljárások genuin tekintetbevételét hangsúlyozzuk a kritikai-befogadói tapasztalatban, akkor ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy eltekintenénk a mű eszméjétől, vagy hogy az ízlésítélet folyamatánál kevésbé tartanánk fontosnak az egyedi műalkotás relevanciáját az irodalomtörténeti és kritikai tevékenységben.³ Azt gondolom, hogy a kettő komplementer mozzanat s nem egymást kizáró elem ab-

- 1 BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Társasági füzetek 7 (Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1995), 141.
- 2 Az irodalomtudósi oeuvre a már idézett, a Kölcsey-vers könyv terjedelmű elemzésén kívül a 2006-ban megjelent *Árkádiában* című kötetet, a 2012-es *Hungarikum-e a líra?* című könyv néhány tanulmányát, valamint az elszórtan, szakfolyóiratokban megjelenő szövegeken kívül a nyomtatásban még meg nem jelent, de már kiadásra előkészített Csokonai-monográfiát foglalja magában (*„Nyugszol a’ nyárfáknak lengő hívesében”: Tanulmányok Csokonairól*). Mindezekon kívül meg kell említeni Borbély szövegkiadói tevékenységét, a Kazinczy-, a Bolyai- és a Földi-Ráday-kiadásokat, amelyekben részint a konkrét irodalomtörténeti mikroműveletek terén (lásd az egészen új Bácsmegey-értelmezést), részint az általános elméleti belátások vonatkozásában (drámaesztétikai, verstani-társadalomtörténeti összefüggésekben) munkált ki izgalmas és inventív gondolatokat. Köszönet Debreczeni Attilának, aki felhívta a figyelmemet Borbély Szilárd szövegkiadói tevékenységére.
- 3 Ezt a dilemmát ilyenformán talán a legpregnansabban Walter Benjamin élezi ki éppen a kora romantikus műkritika eszméjéről írván: „A romantikusok számára a kritika nyilvánvalóan nem annyira valamely mű megítélését, hanem sokkal inkább beteljesítésének módszerét jelenti.” „A kritika tehát, tökéletesen ellentétben a lényegéről alkotott mai felfogással, elsődleges szándéka szerint nem megítélni kívánja a művet, hanem egyfelől bevégezni, kiegészíteni és szisztematizálni, másfelől pedig az abszolútumban feloldani.” Vö. Walter BENJAMIN, *A műkritika fogalma a német romantikában*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán (Budapest: Gond-Cura Alapítvány-Palatinus Kiadó, 2004), 91, 104.

ban a folyamatban, amelyet esztétikai tapasztalatként és befogadásként konkretizáló-dó-szituálódó olvasásnak tekintünk, és így nevezünk meg.

Főképp olyan tematikus csomópontokat fogok érinteni, amelyek Immanuel Kant és Friedrich Schlegel bizonyos gondolatmeneteihez köthetők, ilyen például a reflektáló ítélőerő vagy a permanens parabázis. Fő kérdésünk körülbelül úgy fogalmazható meg, hogy valóban az irodalomtörténet és az esztétikai ízlésítélet egyensúlyára való törekvés az a tér, melyben lehetőség nyílik a múlt szövegekben tovább élő világának, valamint a mindenkori jelen olvasójának szabad párbeszédére, vagy éppenséggel olyan a viszonyuk, mint a Danaidák hordója, amely „örökké üres marad”?⁴ Friedrich Schlegel nyomán ezt a dilemmát úgy is tovább élesíthetjük, hogy lehet-e bármiféle releváns viszonyt teremteni bizonyos korokon átívelő vagy épp okkasionálisan adaptálódó alapelvek és az egyéni, genuin művészi kreativitás között. Harmonizálhat-e a fogalmiság az eredetiséggel?

A remény [...], hogy alapelvek szerint eleven művek jöhetnek létre, fogalmak révén munkálódhat ki a szépség, oly gyakran vallott kudarcot, hogy a hit helyére végezetül a legteljesebb egykedvűség lépett. Az elmélet magának köszönhetette, hogy mind a zseniális művészek, mind a közönség körében elvesztette hitelét. Hogyan is várhatta volna kijelentéseinek tiszteletét, hogyan követelhetett volna engedelmességet törvényei iránt, amikor még annyit sem sikerült elérnie, hogy a költészet természetéről megfelelő magyarázatot adjon, kielégítő felosztási elvet műfajainak osztályozásához?⁵

Schlegel kérdéseinek relevanciája az idő haladtával sem vesztett húsba vágó erejéből. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a kiváló irodalomtudós, Németh G. Béla észrevétele, aki egy 1975-ös tanulmányában így írt: „A hazai irodalomtudományak régebben sem mindig volt erős oldala a szakkifejezések fogalmi-logikai tisztázása.” Bizonyos szerzőknél nem ritkán „az analízis a művek jelentésmeghatározását, esztétikai megítélését, művészi rangsorolását célzó tevékenységből egyre inkább kiszorult”. S bár „filológiai, művelődéstörténeti, tárgy- s motívumtörténeti” szempontok mindig is árnyalták az értelmezői tevékenységet a 19. és 20. század irodalomtörténeti elméletalkotóinál, „az esztétikai ítélkezésben azonban előbb a személyes tetszés kinyilvánítása, majd az ízlés előjogának hangoztatása, végül az élmény művészi ecsetelése lépett az elemzés helyébe”.⁶ Láthatjuk hát, milyen törekeny és veszélyeztetett az egyensúly az irodalomtörténet-írásban az esztétikai ízlésítélet és a művekben, eszmékben alakot öltő történeti anyagkezelés között.⁷ Holott éppen az a korszak kínál fogódzót ennek az egyensúly-

4 Vö. Friedrich SCHLEGEL, „A görög költészet tanulmányozásáról”, ford. TANDORI Dezső, in August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, 121–189 (Budapest: Gondolat, 1980), 127.

5 Uo., 125.

6 NÉMETH G. Béla, „Interpretáció és elemzés”, in NÉMETH G. Béla, *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*, 350–357, (Budapest: Szépirodalmi, 1987), 350, 351.

7 Tanulságos megfontolni e dilemma mérlegelésekor Szegedy-Maszák Mihály markáns észrevételét: „Az 1900 előtti magyar irodalom viszonylagos olvasatlansága annak is következménye lehet, hogy vizs-

nak a sikeres megvalósításában, amellyel Borbély Szilárd is foglalkozik. Megint csak Németh G. Bélát idézzük:

A magyar irodalomtudomány a 19. században a fogalmi, a kategoriális elemzés [...] alapkövetelményének a tekintetében nem indult rosszul. Egy Kölcsey, egy Erdélyi, egy Arany kritikai s irodalomtörténeti munkáiban mintapéldáit adta a következtetések, az ítéletek elemzéssel való megalapozásának és igazolásának.⁸

Az „ítéletek elemzéssel való megalapozásának és igazolásának” folyamatát ugyanakkor újra és újra ellehetetleníti az, ha olyan elveket igyekszünk érvényesíteni ítéleteink megformálásakor, amelyek mind a megalapozást, mind az igazolást beárnyékolják. Ilyen elv az irodalomtörténet-írásban sokszor felülkerekedő ideológiai hatalmi kényszer, amely ugyanúgy lehet esztétikai, mint politikai természetű.⁹ Ilyenkor a jelentéseknek, jelentésképződésnek éppen azon „folytonos önmegújító mozgása” szenved csorbát többnyire, amelynek a megvalósulását Borbély Szilárd saját szakszerű olvasása során olyannyira fontosnak tartja. Szerinte az irodalomtörténész adekvát mozgásformája nem valamely választott politikai vagy esztétikai eszme szerinti haladás, hanem a szövegekben való, „időben előre- és visszafelé” tartó bolyongás. Persze ez a kószálás akkor lehet eredményes, ha nemcsak úgy össze-vissza történik, hanem „ha filológusi szenvedély” párosul a történeti érdeklődéssel. Ilyenkor az irodalomtörténész

[n]yomon követheti, ahogy egy-egy vers valamiért fontossá válik, és sokáig visszhangzik más versekben. Költők találkoznak és társalognak ily módon egymással; versenyeznek és utánoznak, ezáltal tanulnak egymástól. Az élők a holtaktól, de fordítva is, a holtak az élöktől. Végtelen, soha be nem fejeződő feladat annak követése, hogy mi és miként találkozik; milyen erők, milyen energiák kapcsolódnak össze egymással ott, ahol olyan érvényes szövegalakzatok jönnek létre, amelyek aztán időben előre és visszafelé mutató erővel képesek közvetíteni a jelentések folytonos önmegújító mozgását.¹⁰

gálatában sokkal döntőbb szerepet játszott a történeti, mint az esztétikai megközelítés.” Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata”, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Minta a szényegen*: A műértelmezés esélyei, 11–23 (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 15.

8 NÉMETH G., „Interpretáció és elemzés”, 351.

9 Mindazonáltal ezen a téren sem fekete-fehér a kép: „A magyar irodalomtörténész idegenkedése a politikai szempontok vállalásától érthető, ha irodalomtörténet-írásunk hagyományos átpolitizáltságára gondolunk. De azért itt lenne az ideje túllépni a politikamentesség végső soron vállalhatatlan és realizálhatatlan eszményén is.” Vö. ANGYALOSI Gergely, „Százharminchat kicsiny irodalomtörténet”, in ANGYALOSI Gergely, *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, 204–211 (Budapest: Kijárat, 2009), 210.

10 BORBÉLY Szilárd, „[A] Magánosság[hoz]: Egy líratörténeti elbeszélés részlete”, in BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, 42–56 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006), 42. Meg kell jegyezni, hogy a kötet olvasását nagyban nehezíti a zavaróan sok sajtóhiba, amelyeket egy esetleges új kiadás megfontolásakor feltétlenül ki kell javítani.

E szövegbeli bolyongás, szövegterek közti kószálás révén az irodalom „alternatív történetei” tárulhatnak fel a számunkra – a sokszor egy kaptafára járó, a fejlődés eszméjéhez makacsul ragaszkodó tudományos beszédmodok által elmondani kívánt egységes történethez képest.¹¹

Így hát látni kell, hogy a kószáló irodalomtörténet-író tudatosan s önreflexíven vállalja fel, hogy az ő beszéde is terhelt választott vagy vélt ideológiai sémáktól és mintázatoktól. Ami viszont szignifikánsan megkülönbözteti Borbély irodalomtörténeti habitusát az előző korok – s olykor a kortárs – tudósi alapállásától, hogy ő tudatosan és önreflexíven játszik a sokszor ideologikus meghatározottságú sémákkal; a különböző problémákhoz különböző mintákat rendelve-keresve egy színes narratív és poétikai tablót vázol fel a 18. század végi, 19. század eleji-közepi irodalom történeteiről. Így lehetséges, hogy egyként találhatunk ezen a tablón

filológiai oknyomozó riportot, krimiszzerű történetet, bulvárelemeket is felhasználó életrajzi vázlatot, irodalomtörténeti színi bírálatot, a montázszerű mozaikok egymás mellé helyezéséből építkező kisformát s néhány álfilológiai adalékot olyan tényekhez, amelyek önmaguk is eleve kétesek.¹²

Ahhoz, hogy a szerző ezt a szabad és színes irodalomtörténeti diszpozíciót megalkossa és felvállalja, mindenekelőtt az kell, hogy reflektáljon saját és választott kora ízlésvilágára, ízlésítéleti előfeltételeire. Állíthatjuk, hogy azért születtek a műhelyében ilyen érdekesítő, változatos és persze adott pontokon sérülékeny értelmezések, mert részint a történeti érdeklődést vegyítette önnön ízlésítéleti vagy kritikai előfeltevéseivel, részint nagyon is tekintetbe vette elemzése során az adott korszak ízlésítéleti mintáit.

„...hanem inkább fordítva”

Milyen irodalomtörténeti, esztétikai és kritikai diszpozíciót feltételez az a perspektíva, ahonnan nézve egy szövegnek – jelesül Csokonai szerelme, Vajda Julianna költőhöz írott egyik levelének – sokkal inkább az eltűnése, felszámolóddása válik a megfontolás lényegi mozgatójává, mintsem a fennmaradása, az emlékezet általi gondozása, őrzése? Merthogy *mutatis mutandis* mind az irodalomtörténeti érdeklődést, mind a kritikusi igyekezetet összességében mégiscsak a gondozás, megőrzés mozzanata vezérli, pontosabban az ebben a gesztusban megmaradó pertinens létrejűlés, nem pedig a felszámolás, az eltűnés uralhatatlansága, vagyis a benne elporló semmi. Márpedig Borbély

11 Hozzá kell persze ehhez tenni, hogy az irodalomtudomány ezen a téren is sokat változott az elmúlt évtizedekben, immár alapvetően a pluralitás afirmációja alakítja a szemléletmódot. Vö. SZEGEDY-MA SZÁK Mihály et al., szerk. *A magyar irodalom történetei*, 3 köt. (Budapest: Gondolat, 2007). Erről lásd ANGYALOSI, „Százharminchat kicsiny...”, 204–211. A Kulcsár Szabó Ernő neve fémjelezte irodalomértelmezési törekvések pedig egyre inkább a kultúra tágabb fogalomkörén belül igyekeznek reflektálni az irodalmi jelenségekre.

12 BORBÉLY Szilárd, „Utóhang”, in BORBÉLY, *Árkádiában...*, 206–207, 207.

Szilárdot mintha jobban izgatná Julianna levelének felszámolódása, helyesebben e levelnek a költő csókjai által végbemenő roncsolódása, elmaszatolódása, mint magának a levelnek a tartalma. Persze ezt az egészet Csokonai egyik leveléből tudjuk, idézem:

Egész utazásomba mindég a kezembe tartottam leveledet, s elérkezvén mostani szállásomra, kebelembe dugtam azt, s annak angyali íróját képzettem magamnak – az éjjel is szívem mellett háltattam – három ezer betű van abba a kevés írásba, én pedig minden betűt ezer csókkal teritettem be – gondolod-e mennyi volt az a csók? Pedig még a tisztáját is sorra csókoltam, mert ott is járt az a grátiai kéz, a mellyet én bálványolok!¹³

Borbély Szilárd figyelmét ebből a levélrészletből mindenekelőtt az a mozzanat kelti fel, ahogyan a költő a szerelmese levelével bánik: tudniillik rendkívül sokszor illeti azt csókkal. Részletesen számot vet Csokonai ezen felfokozott gesztusával:

Ha minden betűre ezer csókot adott, akkor az összesen háromezer csók. Arról most nem beszélve, vajon gyakorlatilag hogy s miként lehet kimondottan egy betűt megcsókolni a többi közt, vajon fizikailag ez egyáltalán kivitelezhető-e? Tízzel számolva is harmincezer csók volna az eredmény, és ha csak egy csókot adna minden betűre, már egy háromezer szavas levél esetében az nem kevesebb, mint háromezer csókot jelentene. Ha szó szerint kellene venni Csokonai szavait, akkor mindez azt eredményezné, hogy a levél elmaszatolódna, és előbb-utóbb a csókok hatására a szöveg olvashatatlanná válna. Végül a csókok elmosnák és ezáltal olvashatatlanná tennék a szöveget, amely pedig a távol lévő szerelmes helyettesítője. Ekként pedig ténylegesen a szerelmes szöveg felszámolása, olvashatatlanná tétele történe meg.¹⁴

Bár itt fel kell figyelünk a feltételes mód használatára, ami azt jelenti ebben a kontextusban, hogy az irodalomtörténetész figyelme mégsem a szószerintiség jelentéskörében találja meg releváns módon tárgyát, nevezetesen Csokonai szerelmi lírájának újraértelmezési igyekezetét, hanem e helyt az átvitt értelem interpretatív lehetőségeit használja ki: „Csokonai nem az élet alapos és pontos megfigyelője volt, hanem a szöveggel *által-változtatott* szerelem, a szerelem mint szöveg kihívását érezte meg Vajda Júliának írva is.”¹⁵

Az átvitel, az által-változtatás Borbély értelmezésének kulcsa lesz: megpróbálja lebontani azokat az éppen az irodalomtörténet-írás révén a témára ráakódott jelentéseket – főképp a biografikus ihletettséggű, a szerzői ént a szöveg performatív kibontakozása elé helyező, az írás és az olvasás aktivitását egyként az élményben feloldó diskurzusokat –, amelyek voltaképpen ellehetetlenítik a Csokonai-szerelem genuin és impulzív olvashatóságát, ahogy ő fogalmaz, „az intimitás (...) kódjához” való hozzáfé-

13 Csokonai – Vajda Juliannának, Bicske, 1797. október 21., in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 65–66 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 65.

14 BORBÉLY Szilárd, „A Lilla-szerelem mint szöveg: Beszély”, in BORBÉLY, *Árkádiában...*, 57–72, 59–60. Uo., 60.

rést.¹⁶ De nemcsak hogy lebontja „a jelentések folytonos önmegújító mozgását” ellehetlenítő és megakadályozó jelentéseket, hanem fordít is a dolgon egyet:

a korszak poézisének természete szerint nem az élmény hitelesíti a költeményt, hanem inkább fordítva: a poézis képes hitelesíteni az életet. A költői szövegek olvasói a szövegek által ismerik fel önmagukban az érzéseket, az „érzékenységet”, amelyek ettől, a szöveggel való találkozástól lesznek igaz, mély emberi érzésekké.¹⁷

Az érzések tehát nem önmagukban vagy éppen pszichológiai meghatározottságuknál fogva, hanem szövegspecifikus, a textus vonatkozásában releváns és eleven mivoltukban válnak az irodalomtörténeti olvasás részévé. A szöveggént tekintett, olvasott szerelem kiazmusának persze azt is láttatnia kell velünk, hogy az imént a szószerintiség és átvitt értelem megkülönböztetéseként előálló ellentét tulajdonképpen irrelevánssá lesz: merthogy a szerelmes társ levélszövegét csókolgató költő alakja és aktivitása éppen hogy a szöveggént kezelt szerelem trópusát világítja meg élesen.

S hogy immár válaszoljunk is az e szövegrész elején megfogalmazott kérdésünkre: az *inverzió* aktivitása írja le véleményünk szerint a legpontosabban Borbély Szilárd irodalomtörténeti, esztétikai és kritikai diszpozícióját olvasott világához, azaz a 18. század végének, 19. század elejének-közepének (főként) magyar irodalmi hagyománytörténeliséhez. Ebben a törekvésében persze egyáltalán nincs egyedül a szakmájában, egy 2003-as kritikájában, Margócsy István 1999-es *Petőfi Sándor* című könyvéről szóló írásában szinte ars poetikus módon fogalmaz:

A könyv öt fejezetének eredményei, noha más és más metodika és értelmezői nyelv keretébe illeszkednek, mind visszavezethetők a kultusz megtörésének, a leleplezés (nyelvi) gesztusaihoz. Minthogy pedig a leleplezésnek és a felforgatásnak a könyv az irodalomtörténeti szakma szabályainak szoros betartása mellett kell hogy eleget tegyen, a szerző egy retorikai stratégiához folyamodik: a *kifordítás*hoz. [...] Tudatosan vállalja, hogy konstrukciója csupán egy lehetséges értelmezése a jelenségnek. Magam pedig úgy gondolom, hogy mindeközben az inverzió retorikai stratégiáját alkalmazza, amely stratégia által megszólaltatott beszédmód éles eszű, ravasz, eszélyes – és épp a megfordítás alakzata miatt *ironikus*.¹⁸

Az irónia nem kívülről jön, hanem a forma – ez esetben a szakma – berkein belülről érkezik. Innen az inverzió ereje. Az inverzió retorikai erejét bevetni és hasznosítani az olvasás során – nos ez nagy horderejű változást, változtatási szándékot takar és feltételez, s véleményem szerint ez az igyekezet munkál Borbély irodalomtudósi attitűdjében. Ha nagyon le akarjuk egyszerűsíteni a láttatás céljából ezen változás mélységének

16 Uo., 60, 65.

17 Uo., 63.

18 BORBÉLY Szilárd, „Az inverz Petőfi: Margócsy István: *Petőfi Sándor*”, in BORBÉLY Szilárd, *Hungarikum-e a líra?: Esszék, kritikák*, 26–35 (Budapest: Parnasszus Könyvek, 2012), 28.

és horderejének bemutatását, minden bizonnyal a legcélszerűbb Hegel nyomán arról beszélni, amit ő az *Esztétikai előadások* egy helyén „konverziós történetnek” hív. A romantikus művészeti forma bevezetésekor a csodákat és a legendákat jellemezve beszél Hegel a konverzióról:

A valóság mint közönséges, esetleges létezés van előttünk; ezt a végest megéri az isteni: közvetlenül belenyúl az egészen külsőlegesbe és különlegesbe, ezt szétveti, megfordítja, valami teljesen mássá teszi, megszakítja a dolgok természetes menetét, mint rendszerint mondani szokták. A lelket megragadják az ilyen természetellenes jelenségek, amelyekben az isteninek jelenlétét véli felismerni; a léleknek mármint maga véges fel fogásában legyőzöttként való ábrázolása sok legendának főtartalma.¹⁹

Ebből a fejtegetésből a számunkra most az a fontos, hogy tisztán lássuk: a konverzió mintegy egyszeri, úgymond, kívülről vezérelt lényegi fordulat, megfordítás, mely által a lélek „legyőzöttként való ábrázolása” válik lehetővé. E fordulat során az ember mintegy úgy marad, megmarad annak s abban, amivé e fordulat révén vált. Mondhatni, nem változik voltaképpen tovább. Ennek az ősmintája természetesen az a nagyszabású fordulat, amit Jézus Krisztus feltámadása, azaz megváltástörténete jelenít meg a számunkra. Hegel szavaival: „az egyes ember testileg és szellemileg leveti egyediségét, azaz szenved és meghal, *megfordítva* azonban a halál fájdalmán át visszatér a halálból, feltámad mint a dicsőített isten.”²⁰ Nos – hogy megint csak kissé leegyszerűsített módon fogalmazzunk – ebben az ősz vagy proto-megfordításban, a feltámadásban él a keresztény ember azóta is, vagyis innen nincs, úgymond, újabb fordulat. (Az újabb fordulatra történő várakozás maga a kereszténység történeti lényege.) Ezzel szemben, tehát a megváltás-történet konverzív egyediségével és totalitásával szemben áll az inverzió révén létesülő, belülről iniciált változás, kifordítás, átváltás, felcserélődés folyamatos történése, sokféle történet szituatív adódása, ami az irodalom olvasását is meghatározza. Mindez sokféle következtetés levonását megengedi, de talán a legfontosabb az, hogy míg a konverzió során – ismét Hegellel szólva – „a művészet, tisztán mint művészet, bizonyos mértékben felesleges valamivé válik”, merthogy az örök igazság érzéséhez és képzetéhez, azaz a hithez képest „a megjelenés szépsége és az ábrázolás mellékes és közömbösebb”,²¹ addig az inverzió aprólékos, körültekintő, „éles eszű, ravasz, eszélyes – és [...] *ironikus*” műveletei által éppen a művészet kínálta lehetőségek válnak kitüntetetté, s erősödnek fel a teremtés és befogadás során.

19 Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások*, 3 köt., ford. ZOLTAI Dénes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980°), 2:126.

20 Uo., 111. (Kiemelés tőlem – V. T.)

21 Uo., 112.

Borbély Szilárd Csokonai, Kölcsey, Kazinczy és mások szövegvilágának újraolvasását egy – vagy inkább sok – inverziós történet keretében gondolja el. A Borbély javaslatában rejtlő fordulatnak rövidre zárva az a lényege, hogy a 18. század végének, 19. század elejének-közepének szövegeit és problémátörténetét nem a felvilágosodás ideológiailag terhelt impulzusai szerint olvassa, hanem megpróbálja a szövegek létrejöttének, megszerveződésének és befogadásának folyamatait plasztikusabban követő társadalom- s kultúrtörténeti elveket érvényesíteni. Méghozzá a barokk reprezentáció által meghatározott attitűdöt viszi színre: „azt gondolom, hogy a magyar irodalomban a »felvilágosodás« koraként ismert időszak leginkább: a barokk reprezentáció jegyében születő irodalmi szövegek sokaságától áthatott.”²² Borbély inverzív története az ő saját története is, ami azt jelenti, hogy javaslatában az ő saját, vállaltan szubjektív és okkasionális attitűdje is megjelenik.²³ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a vonakodó, retorikailag reflektált, a szakszöveg érvelésébe a kontingenciát beleszövő hang:

A német, akárcsak a francia felvilágosodásnak [...] az indítékai – és most egy kicsit merész, talán provokatívnak tűnő feltevést fogalmaznék meg, amitől, meglehet, talán hamarosan visszakozni fogok –, de most arra hajlok, hogy ez a lendület és szándék a korabeli magyar irodalomban alig fedezhető fel. Hogy a 18. század végén megszülető magyar irodalmi szövegek használati módja, az azokban érvényesülő attitűd a barokk reprezentáció jegeit sokkal erősebben viselte és öröközte az utókorra, mintsem a felvilágosodás sze-

22 BORBÉLY Szilárd, „Az esztétikai lélek: Eschenburg és Sulzer hazai recepciójának tanulságai”, in BORBÉLY, *Árkádiában...*, 27–36, 29.

23 Ez az attitűd erős szkeptikus vonásokat is mutat, ahogyan arra Debreczeni Attila utal Borbély Szilárd *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról* című 1995-ös könyvéről szólván: ebben a könyvben a szerző „a hiábavalóság értelmezése helyett inkább az értelmezés hiábavalóságáról való gondolkodás indokoltságát vetette fel. A szkepszis idővel egyre nőtt benne, és csak azzal vigasztalta magát (illetve a beszélgetéseinkben minket), hogy úgysem olvassa senki a mi irományainkat. A szövegekkel való, ahogy mondogatta, »szöszölés«-ről persze nem tudott leszokni, hiszen ez volt leginkább elfogadható foglalatossága, de új utakat keresett.” DEBRECZENI Attila, „Csokonai és a többiek: Az irodalomtörténész Borbély Szilárd – szubjektív pályaképvázlat”, *Studia Litteraria* 55, 1–2. sz. (2016): 9–14, 13. DOI: [10.37415/studia/2016/55/4232](https://doi.org/10.37415/studia/2016/55/4232) Debreczeni e szövege a „Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében”: *Tanulmányok Csokonairól* című Borbély-kötet utószavaként íródott eredetileg. Szilágyi Márton a már kiadásra összeállított és megszerkesztett, de még meg nem jelentetett – egyébként habilitációs iratnak szánt –, Csokonairól szóló tanulmányokat tartalmazó könyv előszavában szintén érinti a szakmai habitus és a személyes érintettség elválaszthatatlanságát Borbély értelmezéseiben: amint írja, e kötet második részében „Szilárd [...] Csokonai kapcsán már csak a halállal foglalkozik. Persze a Csokonaiéval, illetve egyes Csokonai-szövegeknek a halál ábrázolhatóságáról kifejtett, poétikailag és műfajilag releváns kérdéseivel – de az olvasó (még a szakmabeli olvasó is) joggal érezheti úgy, hogy a szerző voltaképpen magáról beszél minden szakszerűség és eltávolítás ellenére is”. És aztán egy nagyon szép képpel jellemzi Borbély értelmezésének lezáratlanságát: „Szilárd Csokonai-képe ezzel együtt teljes: hogy nem zárja le a halálról szóló beszédet, hanem egyszerűen a beszédet átvezeti a csöndbe, a halálba.” Vö. SZILÁGYI Márton, „Borbély Szilárd posztumusz Csokonai-könyve elé”, in BORBÉLY Szilárd, *„Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében”: Tanulmányok Csokonairól* (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 9, 10. (Megjelenés előtt.)

líd vagy türelmetlenebb radikalizmusát. Mindezzel csupán azt szeretném jelezni, hogy most azt gondolom: ezek a szövegek egyfajta társadalmi reprezentáció, semmint az ideologikus szándékok jegyében jöttek létre.²⁴

Az ilyen s ehhez hasonló javaslatok hátterében – részint a vizsgált korszak felől nézve, részint magának a kutatónak a kora felől tekintve – véleményem szerint egy átfogóbb változás húzódik meg. Mindezt Odo Marquard, Silvio Vietta és mások nyomán esztétikai fordulatként írhatjuk le, amely a 18. század végének, 19. század elejének politikai, filozófiai szemléletváltásával szoros összefüggésben alakult ki. Ezt Borbély világosan látja, noha – mint azt az előbbieken olvashattuk – ennek a magyar viszonyok közötti érvényesülését problematikusnak véli:

Általában a „hanyatlás”, „pangás” és az „újjászületés”, „felújulás” szavakkal illették ezt a korszakot [ti. Csokonai korát – V. T.], ezzel jelölve ki azt az elbeszélésmintát, amely a róla való gondolkodást is áthatotta. Pedig többről is szó van, mint pusztán mennyiségi mutatókkal megalapozott törésről: két felfogás ellentétéről, ahol a korszak megnevezése egyben – és ekkor már egyértelműen – esztétikai ítéletet is magában rejtett. Egész pontosan az *esztétika ítéletét* rejti magában, amely ekkor új nyelvként jelenik meg.²⁵

Az esztétikai fordulat vagy az esztétikához való odafordulás ambivalens esemény, mert amellet, hogy benne az ember társadalmi státusza és természethez való viszonya egyszerre reprezentálódik – hiszen „az esztétikai elképzelések eszményképek és rendképzetek formájában nyomot hagynak a világképünkön, ily módon pedig kitüntetetten magán a természet képén is”²⁶ –, az embert egyként mutatja a részletek és egyfajta nagy egész figurájaként. Hiszen jóllehet ízlésvilágunk előtérbe kerülése révén a vallási, jogi, gazdasági aspektus mellett az embert illetően egy részelem motiváló s alakító erejére esik a hangsúly, az esztétikai ítéletek és viszonylatok mint „speciális» fenomenek filozófiájának éppenséggel »univerzális« szándéka van: nem a művészet, hanem

24 BORBÉLY, „Az esztétikai lélek...”, 30. Persze ennek az inverzív javaslatnak is van előzménye, ahogyan S. Varga Pál írja: „Bán Imre már egy 1976-os tanulmányában kimutatta, mennyire meghatározó volt Csokonai költészetére nézve a későbarokk iskolás-alkalmi költészeti hagyománya.” Vö. S. VARGA Pál: „Attitűd és értésmód: egy irodalmi korszakváltás alapfogalmai: Borbély Szilárd irodalomtörténeti koncepciójáról”, *Studia Litteraria* 55, 1–2. sz. (2016): 15–26, 16. DOI: [10.37415/studia/2016/55/4233](https://doi.org/10.37415/studia/2016/55/4233) Hozzá kell ehhez persze tenni, hogy mindez mit sem von le Borbély „merész, talán provokatívnak tűnő feltevés”-ének erejéből, mert azt látni kell, hogy Borbély Szilárd nem pusztá hatástörténeti összefüggést próbál feltárni a barokk és Csokonaiék időszaka között, hanem sokkal inkább genuin alkotási közegként mutatja fel a barokk reprezentáció formális beszédét és társadalmi gyakorlatát.

25 BORBÉLY, „Az esztétikai lélek...”, 28. Borbély az esztétikával kapcsolatosan e helyt is óvatosan és körültekintően fogalmaz: „A korszak gondolkodásában az esztétika még, mai fogalmaink szerint, erősen interdiszciplináris tudomány. Kölcsey használja ennek az esztétikai irodalomnak a felismeréseit, de ezek, mint a kritikus normaképzés előfeltevései, kevésbé jelentenek diszciplináris tudást.” BORBÉLY Szilárd, „Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait”, in BORBÉLY, *Árkádiában...*, 125–131, 127.

26 Silvio VIETTA, „Das Begriffspaar Natur und Ästhetik”, in Silvio VIETTA, *Die vollendete Speculation führt zur Natur zurück: Natur und Ästhetik*, 9–13 (Leipzig: Reclam Verlag, 1995), 9.

a világ megértése céljából magyarázza a művészetet, és nem a művész, hanem az ember megértéséért magyarázza a művészt”.²⁷ E fordulatnak egyik lényegi eleme az ítéletalkotási folyamatok előtérbe kerülése, a *sensus communis* státuszában beállt változások reflektálása, mely reflexió során az esztétikai ítélerő segítségével a különös, szubjektív, valamint az általános, objektív folyamatok feszült viszonyának, egyensúlyának megteremtése elsődleges feladattá válik. Az esztétikai ítélet, egy adott dologról, műről, problémáról alkotott egyéni vélemény felvállalása, konfrontálása az adott közösséggel – a kor nagy vitáinak s barátságainak egyik fő motíváló tényezője.²⁸ Nyilván itt Immanuel Kant esztétikai munkásságát kell elsőként megemlíteni, azonban mielőtt rátérnénk a mi mostani vizsgálódásunkból relevánsnak tekinthető szempont (nevezetesen a reflektáló ítélerő) adaptív tárgyalására, az inverzió esztétikai-filozófiai alapelveként is leírható schlegeli ironia-konceptiót érintenénk röviden.

Az inverzió retorikai művelete vagy stratégiája által jellemezhető beszédmód, amint az fentebb Borbély Szilárdot idézve világossá válhatott a számunkra, „éles eszű, ravasz, eszéyes – és épp a megfordítás alakzata miatt *ironikus*”. Ezt az összefüggést a maga mélységében, összetettségében és végső soron – a tudományos diskurzus tekintetében legalábbis – nem kis mértékű frivolitásának színrevitelében Friedrich Schlegel dolgozza ki. Schlegel szerint az ironia „permanens parabázis”-ként határozható meg.²⁹ Ez azt jelentheti, hogy az ironikus beszédmód során nem pusztán egyszer vagy többször változtatjuk meg, mozdítjuk, fordítjuk ki megszokott medréből mondandónk vagy gondolatmenetünk irányát, hanem folytonosan így cselekszünk. Ezzel *eo ipso* követhetlenné válunk. E követhetlenség mintha az inverzió szinonimája lenne itt, legalábbis a hiba értelmében, ahogyan az általában a retorikai hagyományban előkerül. Quintilianus legalábbis úgy beszél az *inversióról*, mint a hiba egy fajtájáról, a szolecizmus vagy a barbarizmus egyik esetéről, bár máshol megengedi, hogy a szavak éppen a megfordítás révén találhatják meg a helyüket.³⁰ Az inversiót tehát nem csupán a dí-

27 Odo MARQUARD, „Kant und die Wende zur Ästhetik”, in Odo MARQUARD, *Aesthetica und Anaesthetica: Philosophische Überlegungen*, 21–34 (München: Wilhelm Fink Verlag, 2003²), 21.

28 Lásd például Kölcsey Csokonairól írt recenziója első változatának esztétikai önreflexív előfeltevéseit: „Midőn én Csokonairól írni akarok, nem vagyok eléggé bátor szavamát egyenesen a publikumhoz intézni s recenziái minákkal állani fel...”, illetve a letisztázott formában: „Azon Aesthetikus, ki Cs[okonai]ról szoll, kénytelen a’ nagyobb publikum’ értelmével megvívni...” Idézi BORBÉLY, „Ahogy Kölcsey...”, 126. Vö. KÖLCSEY Ferenc, „Csokonai Vitéz Mihály’ munkájának kritikai megítéltetések”, in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823*, kiad. GYAPAY László, 39–47 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 39.

29 Vö. Friedrich SCHLEGEL, „Philosophische Lehrjahre”, in *Kritische Friedrich Schlegel-Ausgabe*, zweite Abteilung, Bd. 18, Hg. Ernst BEHLER (Padernborn–München: Ferdinand Schöningh, 1963), 85. [Fr. 668.]

30 Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford. ADAMIK Tamás et al. (Pozsony: Kalligram, 2008), 100, 559–560. „Igen gyakran [...] darabossá, érdessé, szétfolyóvá és hézagossá válik a beszéd, ha a szavak a természetes rendben követik egymást, és ahogyan ajkunkra jön egy-egy szó, úgy kapcsoljuk az előzőhöz, még akkor is, ha nem illenek össze. Ezért tehát az egyiket hátrább kell tenni, a másikat előbbre, és úgy, mint a faragatlan kövek esetében, mindegyiket arra a helyre kell beilleszteni, ahova illik. Mert nem faraghatjuk és csiszolhatjuk meg őket, hogy jobban tapadjanak egymáshoz, hanem úgy kell felhasználnunk őket, ahogyan vannak, tehát ki kell választanunk őket. Semmi más nem teheti ritmussá a szöveget, mint a szöveg megfelelő megváltoztatása.” 559.

szítés, hanem az értelemkeresés is motiválhatja. Mindazonáltal még így is kérdés, hogyan lehetséges, hogy az inverzió (vagy fokozottabb mértékben a szubverzió) beszédmódja, úgymond, alkalmazható a tudományos, akár az irodalomtörténet-írás, akár a konkrét kritikai gyakorlat során, mi több, nemcsak hogy kamatoztatható, de „a jelentések folytonos önmegújító mozgásának” a motorja lesz? Hogyan lehetséges a folyamatos megszakitottság által apperceptiálható ítéletet formálni? Kilépjünk-e ezáltal a logika rendjéből, és – ha ez így lenne – lehetséges-e egy másfajta rendeződés kimunkálása?

Ha ezekhez a dilemmákhoz afirmatíván szeretnénk viszonyulni, akkor meg kell fontolni azt, hogy az inverzív ítéleti formának oly módon kell biztosítani az eleven-ség, a mozgalmasság, változás, kifordítás, felcserélődés aktivitását, hogy közben nem veszti el a megformáltság iránti fogékonyságát, azon jellegzetességét, hogy alakzatba képes és akar rendeződni. Amit a retorikai hagyományban láthatunk az inverzióról, az a hiba, a díszítés és a pontosabb fogalmazás motiválta változtatás együttes formája. Állíthatjuk mármost, hogy amit az inverzió retorikai tradíciója átörökít, az nagyban rokonítható Schlegel ironia-felfogásával, mi több a kettő egybefonódva új dimenzióba helyezte a kritikai gondolkodás formáját, illetve a kritikai tevékenység gyakorlatát. Azt szükséges belátnunk, hogy az inverzió mélyén mozgó elvként működő permanens parabázis (vagy éppen a permanens parabázis keretében újjáéledő inverzió) révén nem törik szét sem az alkotói, sem a befogadói forma, nem esik szét egyik rendeződési folyamat sem.³¹ Véleményünk szerint éppen ez történik a kritikai reflexiós formában; Peter Szondi kifejezésével élve, „a reflexió dialektikájáról” van szó. A reflexiós ítéleti formában a szubjektum oly módon izolálódik, hogy egyszersmind világossá válik a világtól vagy a megítélendő objektumtól való távolsága vagy különbsége. A reflexió dialektikája

[m]int önvonatkozás a szubjektum izolációjának kifejezése, és ez rögzülni látszik. Ezáltal ugyanakkor a szubjektum önmaga ellentétévé válik, távolságot nyer/teremt önmagához, azért, hogy magát és a világot szemlélje, és ebben az egybevetésben megszűnjön a hasadás, amelyet a reflexió idéz elő, újra és újra.³²

S ebben a folyamatos, nyugvópont nélküli mozgásban, az én és a világ közötti hasadás tovább fokozódó reflexiójában születik meg a kritikai ítélet egy műalkotásról, egy korszakról, önmagáról, a másikról stb. Schlegel és Szondi nyomán állíthatjuk, hogy itt az önreflexív dialektika dinamizálásáról van szó, vagyis a szintézis nélküli tagadás aktivitásáról, amely ugyan magában foglalja a kiüresedés veszélyét, de amely a folytonos öntelítődés lehetőségtere is egyben. Hasadás és behegedés folytonos történésének, a teljes megsemmisülés és a transzcendentális progresszió törekeny egyensúlyának te-repe a kritikai ítélet, más néven az inverzió művészete.

31 Vö. BENJAMIN, *A műkritika fogalma...* 37–49; illetve BACSÓ Béla, „Az ironiáról”, in Bacsó Béla, *Írni és felejtetni: Filozófiai és művészetelméleti írások*, 147–166 (Budapest: Kijárat, 2001), különösen: 157–160.

32 Peter SZONDI, „Friedrich Schlegel und die romantische Ironie: Mit einer Beilage über Tiecks Komödien”, in Peter SZONDI, *Schriften*, 2 Bände (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978), 2:11–31, 18.

Persze egy mű vagy egy társadalmi, politikai, kulturális esemény kritikusi megítélésének és irodalomtörténeti leírásának arányos vegyítése – amit tehát Borbély Szilárd irodalomtudósi munkásságának kiemelt jegyeként szeretnék láttatni – mind a kritikusi gyakorlat, mind az irodalomtörténeti tevékenység felől számos akadályokba ütközik. Tudniillik egyáltalán nem magától értetődő, hogy egyfelől a kritikus történeti-tudományos keretbe illesz-e értékítéletét, illetve másfelől az irodalomtörténetész permanensen színre vigye-e egyéni ízlésítéletét a tudományos leírásában. A két tevékenységforma között mintha elvi akadályok húzódnának. Az első és talán leglényegesebb ellentét az ízlésítélet szubjektivitása és a tudományos leírás objektív érvényességigénye között látszik húzódni, amely probléma mögött olyan horderejű kérdést találunk – amint azt Angyalosi Gergely Roland Barthes-ra és Gustave Lansonra hivatkozva írja –, „hogy az irodalmi művek milyen feltételekkel válhatnak történelmi tudás tárgyává?”³³ Szubjektivitás és objektivitás, vagy más megfogalmazásban a tudás általánosságának és a tudáshoz való hozzáférés egyediségének dilemmáját sokan értelmezték már, Angyalosi a francia strukturalista elméletírókat elemezve olyan megközelítésekre fókuszál, ahol az *irodalomtörténet* összetett szavában az irodalom kifejezésére olyan módon helyeződik a hangsúly, hogy közben a történeti mozzanat sem hanyagolódik el. Angyalosi tanulmányának a mi szempontunkból legpregnansabb megállapításait idézve az irodalomkritika és az irodalomtörténet viszonyáról azt állíthatjuk, hogy „manapság olyan irodalomtörténetet szeretnénk művelni, amelyet nem kebelez be a társadalom- vagy az eszmetörténet, miközben az nem vész el sem a konkrét műértelmezésben, sem az alkotáslélektani összefüggésekben”. Ennek az az egyik feltétele, hogy „olyan társadalmi tevékenységként fogjuk fel az irodalmat, amelyet más tevékenységekre kidolgozott fogalmi eszközökkel közelítünk meg”. Gérard Genette nyomán pedig „az irodalomtörténet-írást felfoghatjuk úgy is, mint olyan diszciplínát, amely az irodalom termelésének vagy egyszerűen az irodalmi írásnak egy adott korban létező gyakorlatformáit rendszerezi”.³⁴

Egy másik Barthes-tanítvány, Antoine Compagnon egyik szövegére utalva Angyalosi azt hangsúlyozza a történeti elv és az esztétikai ítélet egyensúlyban tartását illetően, hogy Michel Foucault monumentum és dokumentum közötti megkülönböztetését applikáljuk a szóban forgó tárgyterületünkre. Azaz az irodalomtörténet számára is legyen releváns az az alapelv, „hogy a műalkotás, amely »örök és történeti«, egyszerre monumentum és dokumentum”. Vagyis egyként magában rejti a történetiség kulcsát, „egy bizonyos történeti folyamatba beágyazott időrendi sorozat” eleme, dokumentum, egyszersmind „önelvű, a jelenünkkel kapcsolatot tartó tárgyiség” jellemzi, monumentum. A mű tehát „olyan történeti dokumentum – idézi Angyalosi Compagnon *Az elmélet démona* című könyvét –, amely szüntelenül esztétikai érzést idéz elő”.

Ha elfogadjuk azt a kétségtelen relativizmust és heterogenitást, amely ezzel az alapelvvel együtt jár, nincs más választásunk, mint az, hogy keverjük a különféle tudományos

33 ANGYALOSI Gergely, „Irodalom vagy történelem?”, in ANGYALOSI, *A minta fordul egyet...*, 219–223, 219.

34 Uo., 220–221.

beszédmódokat, s ennek segítségével a hagyományos irodalomtörténet-írás köreit az eddig figyelmen kívül hagyott határterületek felé tágítsuk. Ezenkívül minden korszak tárgyalásakor kiemelt figyelmet kell fordítanunk az éppen akkor használatban lévő irodalomfogalmak felmérésére és egymáshoz képest kialakított viszonyaik leírására.³⁵

„...az esztétikai diskurzus átalakító ereje”

Borbély Szilárd irodalomtörténeti-filológusi olvasásában egyre inkább előtérbe kerül tehát a mű „esztétikai érzést” előidéző jellege. Ezen olvasási stratégia szerint értelmezi például Kölcsey nevezetes, Csokonai életművét éles kritikai beállításban bemutató recenzióját, ahol is Kölcsey önreflexív módon reagál a megszólalás szituációjára, „a nagyobb publikum értelmével megvívó” esztétikus attitűdjére,³⁶ azaz egy eminensen ízlésítéleti aktus forrására. S ily módon kerül látóterébe a 18. század végének, 19. század elejének, közepének folyamán lezajló hangúly-áthelyeződés, amely során az esztétikai gondolkodásban rejlő ideológiai mozgások felülírnak, egyben lehetővé tesznek olyan különböző énsformálási technikákat, normakövetési módozatokat és elbeszélés-mintázatokat, amelyek az irodalomban érvényesülnek. A szerző saját szavaival fogalmazva:

arra szerettem volna választ találni, hogy az esztétikai gondolkodás mikor, hol és mi módon vált alakító és ható erővé a magyar irodalomban. [...] Sulzer és Eschenburg hazai recepcióját vizsgálva – arra jutottam, hogy az elnyúló barokk reprezentáció és a „felvilágosodás” gyenge, a szépirodalom társadalmi beágyazottságát, diskurzusterületének hazai céltalanságát illetően az ideologikus olvasást az esztétikai diskurzus átalakító ereje tette lehetővé.³⁷

Nos, az esztétikai dimenzióknak az irodalomértelmezői stratégiában történő ilyen mértékű előtérbe kerülése azt feltételezi s egyben eredményezi, hogy Borbély Szilárd az olvasás történeti és ízlésítéleti folyamatainak a kiazmusában gondolkodik. Ennek a kiazmusnak az ízlésítéleti tagját illetően – amint azt Borbély gazdag szövegadalékkal alátámasztva fejtegeti – a korabeli olvasók és szakemberek Johann Georg Sulzer, Johann Joachim Eschenburg és Karl Wilhelm Ramler fejtegetéseit követve, főként Kazinczy közvetítésével tájékozódhattak plasztikusan; magának az esztétikának mint egyfajta kulturális, filozófiai, társadalmi, attitűdbeli fordulat lehetőségét magában hordozó formának a kimunkálásában az elsődleges szerep Immanuel Kanté volt. S bár Kant konkrét hatása a közvetlen utókorra ellentmondásokkal terhes – ráadásul mindez a hatásösszefüggés az esztétikai felől (a filozófiai és etikai stúdiumokhoz képest) még terheltebb, mert kevésbé reflektáltan vált láthatóvá a korabeli szerzők számára. Goe-

35 Uo., 223.

36 Vö. BORBÉLY, „Ahogy Kölcsey...”, 125–131. Vö. még tanulmányunk 28. jegyzetével.

37 BORBÉLY, „Az esztétikai lélek...”, 33, 35.

the 1805-ös szavai sokat elárulnak a kanti filozófiához való viszonyulás jellegéről és tétjéről: „Ha az újkor történetét felidézzük, [...] idekíváncozik egy megjegyzés, melyre egész életpályánk tapasztalata indít. Azt a nagy filozófusi mozgalmat, mely Kanttal indult újtárra, egyetlen tudós sem utasíthatta el, vethette meg, fitymálhatta le büntetlenül...”³⁸ Azaz a kanti transzcendentális kritikai filozófiával való szembesülés szinte imperatívikus feladatot jelent a korban, amit az ember nem kerülhet el, vagy ha mégis, annak jócskán megfizetheti az árát. Ennek a lehetséges adósságnak vagy hiánynak a természete – ezennel effektíve az esztétika területére fókuszálva – olyasmis lehet, hogy az ember nem ismeri fel kellő eréllyel s mélységgel az önnön ízlésítéleti processzusában rejlő erőt és lehetőséget, azaz elszalasztja a világ(á)hoz való esztétikai és kritikai viszonyulást.³⁹

Borbély Szilárd irodalomtörténetési olvasásai erre az – iniciatíváját tekintve tehát kanti ihletettséggű – esztétikai próbára mutatnak be inspiratív példákat. Ez összességében nóvumnak minősül, mert a vonatkozó szakirodalomban általában, ha Kant neve előkerül, akkor legfőképp az etikai, ismeretelméleti vagy vallási összefüggések relevanciája domborodik ki, esztétikai problematizációk kiépülésére csak kevésbé vagy sehogy sem találunk példát. Üdítő kivételként utalhatunk S. Varga Pál kutatásaira,⁴⁰ aki a nemzetfogalom történeti és teoretikus alakulására fókuszálva vizsgálódásaiban sokrétűen és a szoros olvasás műveleteit követve számot vet azzal, hogy a kanti kritikai filozófia hatásösszefüggése hogyan érvényesül a honi irodalmi diskurzusban a 18–19. század fordulóján, illetve a 19. század első évtizedeiben, kiemelt figyelmet szentelve

38 Johann Wolfgang GOETHE, „Vázlatok Winckelmann bemutatásához”, ford. TANDORI Dezső, in Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern*, 342–366 (Budapest: Gondolat, 1981), 359.

39 Ez még akkor is így van, ha igazat adhatunk Gadamernek abban – jöllehet a kanti esztétika értékelésében sokban nem érthetünk vele egyet –, hogy „»esztétikain« ma már nem egészen azt értjük, amit Kant még összekapcsolt e szóval, amikor a tér és az idő tanát »transzcendentális esztétikának« nevezte, s a természeti és a művészi szépről és a fenségesről szóló tanítást »az esztétikai ítélőerő kritikájaként« értelmezte.” Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Osiris, 2003²), 113.

40 Ellenpéldát jelentenek még Csetri Lajos tanulmányai – amelyekre Borbély is többször hivatkozik –; Csetri Kazinczy irodalomszemléletének elméleti megalapozásakor gazdagon kitér a korszak európai szellemi tendenciáira, ezeken belül is kitüntetetten Kant esztétikai nézeteire, ugyanakkor a kanti zseni-konceptióra történő fókuszálása (amelynek relevanciáját nehezen lehetne vitatni, hiszen ez a későbbi művészeti-irodalmi alakulásokra erősen rányomta a bélyegét) némiképp takarásban hagyja előle az ízlésítéleti processzusnak általában az ember társadalmiságában, egyáltalán az ítélőerőnek az ember dimenzionalitásában játszott szerepét. Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 111–115. S hát Szegedy-Maszák Mihály is kifejezetten a kanti esztétikai elképzelések kontextusán belül olvassa Csokonai *A magánosság* című versét: egészen pontosan a vers négy sorát: „Tebenned úgy csap a poeta széjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn terem új dolgokat / S a semmiből világokat.” Kant azon gondolatával rokonítja, mely szerint „a költészet kibővíti az elmét azzal, hogy a képzelőerőnek szabadságot ad”. Vö. Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. PAPP Zoltán (Budapest: Osiris–Gond-Cura Alapítvány, 2003²), 243. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Csokonai: A magánosság*, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, 75–95 (Budapest: Magvető, 1980), 81–82. (A tanulmányban a kanti idézet Hermann István-féle magyarítása szerepel: „a költészet a lelket azzal tágítja ki, hogy a képzelőerőt felszabadítja.”)

az esztétikai ízlésítéletnek. Kazinczy és Kölcsey ízlésfogalmát elemezve jut arra a belátásra, hogy Kazinczy „szemlátomást nem tudott arról, hogyan illeszkedik Kant rendszerében az ízlésnek az *öröm érzésére* irányuló szubjektív apriorija a tiszta elméleti ész *természetre* irányuló, illetve a gyakorlati ész *szabadságra* irányuló a priori kategóriáinak rendszerébe”, holott „az elsajátított klasszikus ízlésnek Kazinczy a kanti a priori ízlés státusát szerette volna biztosítani”, mivel azonban nem látta az esztétikai ízlésítélet közvetítő szerepét a kritikai antropológia transzcendentális rendszerében, nem vált lehetővé nála, hogy „a szubjektum esztétikai ízlésítéletének általánosérvényűségét” kimutassa s biztosítsa.⁴¹ Kölcsey esetében is – rá még a későbbiekben visszatérünk – úgy ítéli meg S. Varga, hogy „bármennyire igényes volt is Kölcsey filozófiai kérdésekben, nem értette pontosan a transzcendentalitás kanti elvét”,⁴² így az ízlésítélet fogalmi kontúrját és hatásmechanizmusát sem mérhette fel kellő mélységében.

A kulturális kondíció és az intellektuális attitűd 18. századi antropológiai fordulatának a mélyén – amelyre Debreczeni Attila is utal *Csokonai, az újrakezdekés költője* című könyvében⁴³ – nagyon is markánsan ott húzódik az ember ízlésítéleti képessége, az öröm és örömtelenség érzésére épülő határozott döntési potenciálja, amivel önmagát és a világot formálhatja.⁴⁴ Sőt az esztétika mint egyrészt a művészet lényegének fogalmi meghatározása, másrészt a filozófia önmegértése – voltaképpen a jóság, az igazság és a szépség egymás közötti viszonyának eminensen antropológiai perspektívában való végiggondolásaként (tehát hangsúlyosan nem emberen túli [*eo ipso* isteni] eredetében történő megragadásaként) jött létre. Ahogyan Fehér Ferenc írja egyik tanulmányában:

A jóság, az igazság és a szépség, a szent jegyek e sorrendjében, a keresztény gondolkodás számára csak együtt s emberen túli eredetükben voltak feldolgozhatóak. Az a fogalom, melyet esztétikának nevezünk, az évezredes egység felbontás-igényével és a szépség létének és különösségének szigorúan emberi alapokon való újratereztésével indult el karrierje útján.⁴⁵

41 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 350.

42 Uo., 411.

43 „Csokonai a költői szerep, a költészeti irány és a filozófiai tájékozódás tekintetében egyaránt válaszüton állt 1797–98-ban. Filozófiai továbblépését, azt, hogy nem a herderi típusú történetteleológia s nem is vissza, a fiziko-teológiai célszerűség metafizikája felé haladt ezután, hanem a kanti antropológia irányába, az adott körülmények, valamint az ezek kényszerei alatt formálódott költői szereptudata és költészete határozta meg elsősorban.” DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdekés költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 194.

44 Nem is beszélve arról, hogy a kanti „cél nélküli célszerűség” kifejezés, amellyel Debreczeni Attila – véleményünk szerint invenciózusan s helyesen – párhuzamba állítja Csokonai költészetének „formális teleológiai” jellegét, a német filozófus kritikai rendszertanában kifejezetten esztétikai kategóriaként szerepel *Az esztétikai ítélőerő analitikájában* mint az ízlésítélet harmadik mozzanata: „A szépség egy tárgy célszerűségének formája, amennyiben ezt a célszerűséget bármiféle cél megjelenítése nélkül észleljük a tárgyon.” KANT, *Az ítélőerő kritikája...*, 147. (Kiemelés az eredetiben – V. T.)

45 FEHÉR Ferenc, „A filozófiai esztétika alkonya”, ford. BERÉNYI Gábor és BRAUN Róbert, in FEHÉR Ferenc, *Hazatérni: Művészetfilozófiai írások*, Fehér Ferenc Művei 3, 287–300 (Budapest: Gond-Cura Alapítvány–Palatinus, 2004), 292.

Nos az ember önmegértésének folyamatában végbemenő eme esztétikai-kritikai átrendeződés egyik kruciális mozzanata annak a képességnek a filozófiai megragadása és transzcendentális jellemzése, amelyet Kant reflektáló ítélőerőnek nevez.

Az ízlésítéleti aktusnak a kritikai gyakorlatban és az esztétikai tapasztalatban ható jelenlétét természetesen Kant előtt is észrevették és regisztrálták már; e téren leginkább az angolszász gondolkodók jártak elől. David Hume több írásában is értekezik az „ízléseknek és a véleményeknek az egész világra kiterjedő roppant változatosságáról”, illetve arról az emberben természetesen meglévő igényről, hogy e különbözőségben valamelyest rendet lásson: „Természetes dolog, hogy kutatjuk az *Ízlés Mércéjét*, vagyis egy olyan szabályt, melynek segítségével az emberek egymástól eltérő nézetei összeegyeztethetők, vagy legalábbis kialakítható egy álláspont, mely az egyik véleményt megerősíti, a másikat pedig elveti.”⁴⁶ Tapasztalat és igény feszültsége összességében, állíthatjuk, olyan megoldásokat szült az ember esztétikai-kritikai diszpozícióját illetően – hogy csupán a végleteket említsük –, amelyek vagy túlon túl rigorózus szabálykövetésben kulmináltak, vagy feloldódtak az esetlegességnek s a reménytelenségnek valamiféle nihilista egyvelegében. Nos, e végletek elkerülésére, egyben a kritikai gyakorlat és az esztétikai ítélet szabad kibontakozására születik Kantnál egy olyan javaslat, amelynek hordereje és innovativitása aligha becsülhető túl. A reflektáló ítélőerőre támaszkodva ti. mind a normakövetés szigorúsága, mind az esetlegességek embert felőrő hatalma elkerülheti a saját kritikai ízlését vásárra vivő befogadót. A reflektáló ítélőerő ilyen fokú plauzibilitása jöhet kapóra aztán az irodalomtörténetet sajátosan újraolvadó tudós számára is.

Közelebbről arról van szó, hogy amikor Kant az ítélőerő képességéről beszél, hangsúlyozza, hogy az különbözik mind az értelem, mind az ész felsőbb megismerőképeségeitől. Azaz amikor megítélünk valamit, sem a megismerés fókuszálta törvényszerűség, sem a vágyóképeség motiválta kötelezettség folyamatai nem relevánsak; alapvetően valami másról van szó. Kant szerint leginkább az öröm és az örömtelenség érzése révén megtapasztalható célszerűségről, amely egyfajta harmónia a befogadó és a befogadott között. Az ítélőerő pedig az a képességünk, amely bizonyos elvek szerint kapcsolódást teremt ehhez a harmóniához az ember számára. Továbbfinomítva elképzelését, Kant megkülönbözteti a meghatározó és a reflektáló ítélőerőt. Az első esetben úgy formálunk ítéletet, hogy rendelkezésünkre áll a jelenség fogalma, amely alapján mintegy meghatározzuk a jelenséget. Az ekképpen felfogott ítélőerő olyan képesség, „amely egy alapul szolgáló fogalmat egy adott empirikus megjelenítés által *meghatároz*”.⁴⁷ Ez esetben az ítéletalkotás közben már eleve be vagyunk csatornázva a fogalom adta keretek közé, ami vészesen megköti ízlésítéletünk szabad kibontakoztatását. Ezért szükséges az ítélet kritikai processzusába bevezetni az ítélőerő másik formáját, amely oly módon biztosítja az ítélet megszületését, hogy eltekint a jelenség fogalmától, hiszen a cél éppen az lenne, hogy a befogadó maga találja meg a fogalmat, ne egy már eleve meglé-

46 David HUME, „A jó ízlésről”, in DAVID Hume, *Összes esszéi*, ford. TAKÁCS Péter, 222–244 (Budapest: Atlantisz, 1992), 222, 225.

47 Immanuel KANT, „Bevezetés Az ítélőerő kritikájába (Első változat)”, in KANT, *Az ítélőerő kritikája...*, 29.

vő fogalomhoz igazodjon. Olyan képességről van szó, „amely egy bizonyos elv szerint *reflektál* egy adott megjelenítésről, hogy megkapjon egy *ezáltal lehetséges* fogalmat”.⁴⁸

Azaz az ítélési processzus maga, mintegy performatív teremt meg az ítélet formáját. A befogadó szembesül egy adott – számára még ismeretlen – jelenséggel, és az ítélőereje abban segít neki, hogy oszcillál a már ismert fogalmak, megjelenítésmódok között, megfeleléseket, hasonlóságokat keresve; ez a cikázó-oszcilláló keresési aktivitás maga a reflektálás. Kant szavaival: „A *reflektálás* (megfontolás) annyi tesz, hogy az adott megjelenítéseket vagy más megjelenítésekkel, vagy saját megismerőképességünkkel hasonlítjuk össze, egy *ezáltal lehetséges* fogalom vonatkozásában.”⁴⁹ S ha úgymond találat van, akkor elnevezheti a befogadó az addig ismeretlen jelenséget egy már meglévő fogalom segítségével, ha nincs találat, új fogalmat lehet kreálni. A lényeg, hogy az ítélési processzus fő motiváló forrása az adott, szituatív a befogadó elé kerülő jelenség a maga egyediségében, különösségében, amely egyediség s különösség azonban – és ez fontos a kanti transzcendentális gondolkodásban – harmonikusan illeszkedik a természet célszerű összhangjához. Ebben az összhangban a befogadó-tapasztaló a maga szubjektivitásában és a természet különös jelenségei a maguk objektivitásában vagy éppen az artefaktuális jelenségek a maguk különféleségében a közös nevezőt a reflektáló ítélőerő révén találhatják meg. Tudniillik – ahogy Kant fogalmaz – „a természet megfelelésben áll magának az ítélőerőnek azzal a képességével, hogy a lehetséges empirikus törvények szerinti dolgok mérhetetlen különféleségében elégséges rokonságot találjon a dolgok között”.⁵⁰ Ahhoz – tehetjük hozzá –, hogy releváns ítéletet lehessen formálni.

„Azon Aesthetikus, ki Cs[okonai]ról szoll...”

Az ízlésítéleti folyamat reflektált színreviteleként – hogy ha persze nem is a reflektáló ítélőerőnek egy az egyben megfeleltethető processzusaként – értelmezhető Kölcsey Ferenc Csokonairól írt bírálata. Vizsgálódásaink végéhez közeledve erre a szövegre fókuszálunk, valamint e szöveg Borbély Szilárd általi elemzésére. Azt már Borbélyt idézve próbáltuk hangsúlyozni, hogy Kölcseynél az esztétikai, ízlésítéleti szempont a beszélő diszpozíciójának önreflektív meghatározásában főszerepet játszik: „A korszak gondolkodásában az esztétika még, mai fogalmaink szerint, erősen interdiszciplináris tudomány. Kölcsey használja ennek az esztétikai irodalomnak a felismeréseit, de ezek, mint a kritikusi normaképzés előfeltevései, kevésbé jelentenek diszciplináris tudást.”⁵¹

48 Uo. (Az első kiemelés az eredetiben, a második kiemelés tőlem – V. T.)

49 Uo. Kant így folytatja a gondolatot: „A reflektáló ítélőerő az, amit megítélőképességnek (*facultas diiudicandi*) is szokás nevezni.” (Kiemelések az eredetiben – V. T.)

50 Uo., 33.

51 BORBÉLY, „Ahogy Kölcsey...”, 127. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy az ízlésítélet éppen az esztétika mint tudomány, tehát mint diszciplináris forma megkülönböztető jegyeként válik diskurzusteremtő mozzanattá. Például Schedius Lajos János széptani törekvéseiben ily módon: „A művészet fogalma különbözőképpen értelmezhető: a) A természettel szembeállítva. (Natur und Kunst) Ebben a legtágabb

Ha diszciplináris tudásról valóban nincs is szó a kritikusi normaképzés formáját illetően, a kritikusi beszélő önmeghatározásában, önnön világának színrevitelében, ízlésének felvállalásában, e vállalás kereteinek kijelölésében igenis nagy szerepe van az esztétikai szempontnak.

Még mielőtt azonban közelebb hajolnánk Kölcsey Csokonai-recenziójához, érdemes röviden szemügyre venni Kölcsey esztétikai látásmódjának kontúrjait. Kölcsey a tízes-húszas évek folyamán többször is vissza-visszatér az ízlés problémájához – mind elméleti, mind gyakorlati-kritikusi vonatkozásban. 1823-as *Ízlés* című szövegében voltaképpen valamennyi dilemma felvetődik, amely az esztétikai irodalomban releváns problémaként már korábban is jelen volt, illetve újabb és újabb árnyalatokkal gazdagodva öröklődött. A tapasztalás processzusának az ízlésítélet megalkotása vonatkozásában összességében elégtelen vagy korlátolt voltát; a képzeleti faktort, a képzelőerő elementáris befolyását ugyanezen folyamat során; a különbözőség és az egységesség feszültségét; a vitatott jelenségek harmonizálása tekintetében releváns törvényszerűség elvének társadalmi vagy természeti kontextualizálhatóságát; illetve ezen törvény mind közönséges, azaz egy befogadói közösség számára érvényes, mind szükségszerű, vagyis bekövetkezésében elkerülhetetlen, mindazonáltal a lehetőség móduszától áthattott mivoltát feszegetve Kölcsey Kantra hivatkozik:

Arra hogy két ellenkező – vagy csak különböző – ízlésű ember közt a 'pör eligazítottassék, a' volna szükséges, hogy bizonyos közönséges törvények állapíttassanak meg, de a' melyek nem mint a' polgári törvények bizonyos környülményektől függenek, hanem mint a' természetnek örök szabásai magokban és magoktól álljanak fenn, 's minden éghajlathoz, korhoz, temperamentumhoz szorosan illjenek, semmi elhajlást és kivételt meg ne szenvedjenek, szóval mint a' *Kant* tapasztalás nélkül származott ideáji a' közönségesnek és szükségesnek eltörölhetetlen bélyegét viseljék magokon.⁵²

értelemben a művészet ítélet alapján történő alkotás, melyet a belátás és az értelem irányít. A természet viszont olyan erőket jelent, amelyek a létezőkben eredetüktől fogva benne vannak, és nem bizonyos belátások és értelmi megfontolás, hanem megváltozhatatlan törvények alapján jelennek meg.” Schedius önnön esztétikai rendszerének és elképzelésének Kant általi inspiráltságát egy a bevezető mondatokhoz fűzött lábjegyzetben is megerősíti: „Tehát a festő egy bizonyos képet fest, hoz létre, bár könnyedén festhetne egy másikat is, ám az ő szándékos elhatározása a megfontolás és az értelem révén inkább ezt a képet alakította ki, mint egy másikat. De például mikor a fa nő, az ítélet és szellem nélküli alkotás.” Vö. SCHEDIUS Lajos János, „Esztétika”, in SCHEDIUS Lajos János, *Széptani írásai*, szerk. BALOGH Piroska, 33–244 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005), 33. E megfontolások háttérében Kant azon megkülönböztetése húzódik, amellyel a természeti és művészi szépet elválasztotta egymástól. Mindazonáltal – amint arra anonim bírálóm teljes joggal felhívja a figyelmet – Schedius eklektikus, a tudomány objektivitását ebben a vonatkozásban is afirmáló esztétikai filozófiája Kant ízlésítéleti alapon kibontakozó, tehát tudományosan-fogalmilag megalapozhatatlan esztétikai törekvéseivel inkább feszült viszonyban van. Vö. FÓRIZS Gergely, „Schedius Lajos János *Philokaliájának* módszertana”, *Magyar Filozófiai Szemle* 64, 3. sz. (2020): 71–85. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az esztétika diszciplináris emancipálódása éppen azokban az évtizedekben kristályosodik ki, amikor Schedius is tevékenykedik, tehát az éleslátás e téren meglehetősen bizonytalan.

52 KÖLCSEY Ferenc, „[Ízlés]”, in KÖLCSEY, *Irodalmi kritikák...*, 105–109, 106.

E szavakból kitűnik, hogy Kant e helyt nem esztétikai vagy ízléskritikai gondolatai miatt, hanem nézeteinek ismeretkritikai relevanciája örvén kerül elő,⁵³ azaz a megismerés apriori, tapasztalattól független jellege az, amelyet Kölcsey az ízlés vonatkozásában szükségesnek tart hangsúlyozni. Persze tudható, hogy Kant *Az ítéleőrő kritikájában* határozottan azon a véleményen van, hogy az ízlésítélet nem kapcsolódik a megismeréshez, pusztán „a szubjektum életérzésé[hez], melyet az öröm vagy örömtelenség érzésének nevezünk”, amely ilyen minőségében esztétikai természetű. E distinkció megismerés és ítélet között azon alapszik Kantnál, hogy a megjelenítés az objektumra vagy a szubjektumra vonatkozik-e, az első esetében beszélünk megismerésről, a második esetében valami olyasmiről van szó – „és ez valami egészen más”, mondja Kant –, hogy „a megjelenítésnek a tetszés érzetével” tudatában vagyunk. A szubjektumra vonatkozó megjelenítés esztétikai természete tehát egészen közelről vizsgálva egyként magában foglal valamit az érzékiből s valamit a tudatosból: „a tetszés érzetével tudatában lenni” valaminek csak úgy lehet, ha kellő és a szituáció adta mértékben proporcionálom az ítéleti aktus során az érzéki és az intellektuális mozzanatot. S az esztétikai ítéletben éppen ez történik.⁵⁴ Kölcsey az 1823-as jegyzetében világosan látja az ízlésnek a „lelki tehetséghez” kötődését, s hogy mindez „a’ szépnek érzésére” vonatkozik,⁵⁵ ám – amint az látható volt már az előbb, amikor a kanti apriori fogalmát, azaz a megismerés motiválta mozzanatot vonja be az ízlésítéleti dilemmák körébe – túlon túl ragaszkodik részint az ízlés és a szép tárgyspecifikus meghatározásához, részint az ész és az intellektus legyengített működésmódjához.⁵⁶ Így pedig elzárja önmaga előtt az utat, hogy tisztábban

53 Kölcsey jól ismerte Kantot, Szegedy-Maszák is utal erre, amikor Kölcseynek Berzsenyivel való vitájáról ír: „Kölcsey – alighanem Kant első igazán értő olvasója Magyarországon – irodalmunkban döntő és új szempontot vetett fel, amikor a bölcséleti kultúrát kérte számon Berzsenyin.” Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában”, in SZEGEDY-MASZÁK, *Világkép és stílus...*, 116–149, 126. Később aztán a szakirodalom feltárta, hogy Kant a Kölcsey-olvasáshoz képest jóval hamarabb, úgy mond, jelen volt a magyar szellemi életben, hatása már a közvetlen kortársaknál érezhető: egy szakfolyóirat által 1789 januárjában kiírt pszichológiai pályázatra például beérkezett egy olyan mű, amely feltehetően cenzurális okok miatt nem jelenhetett meg. Bárány Péter munkájáról van szó, aki ráadásul elnyerte az első díjat. Bíró Ferenc a kilencvenes évek elején írta, hogy ez a mű „a legutóbbi évekig lappangott és így nem gyakorolhatott hatást a magyar kulturális életre. Ez azért is sajnálatos, mert Bárány Immanuel Kant, ahogy ő jellemezte: a »jelenvaló világ legnagyobb bölcselkedője« szellemében dolgozott.” Vö. BÍRÓ FERENC, „Irodalom és filozófia: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában”, in BÍRÓ FERENC, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 138–160 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998³), 146–147. Vö. még: GYÁRFÁS ÁGNES, *Az első magyar bölcséleti mű és története* (Budapest: MTA, 1990).

54 Vö. KANT, *Az ítéleőrő kritikája...*, 113–114.

55 KÖLCSEY, „[Ízlés]”, 106, 107, 108.

56 Tudniillik ezt olvassuk Kölcseynél: „Azt kellene talán gondolnunk, hogy a’ szépnek érzése azon egyszerű érzések közé tartozik, mellyeket észreveszünk ugyan a’ lélekben támadni, de az emberi ész sokkal gyengébb, ’s az emberi nyelv sokkal szűkebb, mint sem mineműseiket, ’s megkülönböztető jeleiket felfoghassa és kijelenthesse. [...] Úgy látszik, hogy a’ ki legelőször ezen szavat: *szép* felfalálta, azt látható tárgyról mondotta ki.” Uo., 108.

lássá a kanti esztétikai eszme és ízlésítélet voltaképpen természetét, az ember számára önnön világához való felszabadító diszpozícióját.⁵⁷

Az 1815-ben íródott, de csak később publikált Csokonai-recenzióban Kölcsey nyíltan, noha alapjában véve önmagát és a situációt illetően vonakodva vállalja fel véleményét, amely egy bizonyos ízléseszemély alapján formálódik. „Kölcsey védtelenül és kiszolgáltatottan áll az olvasók előtt, vállalnia kell és nyilvánosan le kell lepleznie bizonytalanságát, elfogultságát” – írja Borbély.⁵⁸ A kritikus kiszolgáltatottsága és védtelensége abból fakad, hogy nincs egy egységes, letisztázott alkotói elveket és a befogadás folyamatát keretek között tartó normarendszer. „Csak azt kérdem, hogy ily temérdek különbözőség és ellenkezés közt, ki leszen eléggé bátor, vagy talán eléggé vakmerő a’ polykleti Canont feltalálni?” – kérdezi Kölcsey az 1823-as *Ízlés* című szövegében.⁵⁹ A sokféle, egymástól különböző ízlésvilágok feltételezése áll mindazonáltal a magatartás mögött. A Csokonai-recenzió első bekezdése éppen annak a feszültségnek a tudatosítását tartalmazza, amely „a’ tisztább ízlés reguláji” és a megszólaló, egyéni olvasói világát s eszményeit felvállaló kritikus közt keletkezik. Ha röviden sorra vesszük azokat a mozzanatokat, amelyeket mérlegelve Kölcsey megítéli Csokonai versvilágát, tulajdonképpen kibontakozik előttünk az az ízléseszemély, melyet a kritikus magáénak vall. Csupán a legmarkánsabbakról szót ejtve. Kölcsey a természetesség hiányát véli felfedezni Csokonai verseiben, a művi, tanult jelleg eluralkodik a szövegekben, „mindenütt látszik, hogy az érzésnek tónusa tanulva, nem pedig együtt születve van”.⁶⁰ A provincializmus és a popularitás felülkerekedik a versek nyelvezetében, az alföldi „alacsony kifejezések” és a köznyelvhez való aránytalan ragaszkodása nem engedik, hogy Csokonai arra az útra lépjen, amelyen haladva babérkoszorút szedhet.⁶¹ A cinizmusig fokozódó zabolátlanság és nyughatatlanság voltaképpen felemészti az alkotó lelket, s a művek szövegébe „a’ legalacsonyb elméskedést, ’s kifejezéseket” vegyíti.⁶² Csokonai kifejezőkészségében és szóválasztásában összességében hiányzik az újdonság: „Cs.[okonai] a’ maga expressiójinak ’s szavainak ritkán tudta megadni az újság’ ingerét, ’s ennek oka egyenesen a’ köznép’ nyelvéhez való ragaszkodás.”⁶³

Ami ezekből a szavakból kiviláglik Kölcsey ízlésvilágát illetően, s amivel konfrontálta a Csokonai-versekből kibontakozó világérzékelést, így formulázható: alapjában véve az originalitást előtérbe helyező művészi világot részesíti előnyben, amely elemelkedik a provinciális és populáris szférától, s amely a mértékletességet és arányér-

57 A Kölcsey ízlés-felfogásában rejlő – legalábbis a kanti inspiráció felől érzékelhető – tisztázatlanságot behatóan és pontosan elemzi S. Varga Pál, aki a probléma okát abban látja, hogy Kölcsey „azt kezdte firtatni, mi az az *objektív* (értsd: tudatunktól független) sajátosság a szép tárgyakban, amely a szépség általános alapját képezi”, holott „Kant az *ízlés a priori*ját [...] szubjektív módon határozta meg”. S. VARGA, *A nemzeti költészet csarnokai...*, 411–412.

58 BORBÉLY, „Ahogy Kölcsey...”, 126.

59 KÖLCSEY, „[Ízlés]”, 106.

60 KÖLCSEY, „Csokonai...”, 40.

61 Uo., 43.

62 Uo., 43–44.

63 Uo., 45.

zékét tartja magára nézve követendőnek, mindazonáltal keresi a megújulás lehetőségét. Az idő távlatában, tehát hangsúlyosan történeti érdekeltséggel olvasva Kölcsey Csokonai-recenzióját, persze láthatjuk, hogy ezek az elvek nagyjában-egészében konveniálnak a felvilágosodás eszmerendjével s művészi eszményével⁶⁴ – és mint Borbély nyomán kitértünk rá, Csokonai még erősen benne állt, úgymond, a barokk világállapotban –, s bizonyára arra is fel lehet figyelni, hogy mi, Csokonai kései olvasói, a Kölcsey által hiányolt elveket megtalálhatjuk Csokonai szövegeiben. Ami mindezeknél viszont sokkal lényegesebbnek tűnik, és Borbély Szilárd újraolvasása éppen erre fókuszál, hogy Kölcsey recenzió-kísérletével egy „új jelentésképző erőt” talál, jelöl ki, érvényesít Csokonai versvilágának olvashatóságát illetően: ez pedig egy az író eszményi alakjához képest „marginalizált alak” megfestésében áll, „amelyen keresztül olvasva értékeli majd a Csokonai-szövegeket”. Ezzel, mint azt Borbély hangsúlyozza,

Kölcsey megsért egy tabut, az elhalttal szemben kötelezően betartandó kulturális elvárást, nem a megbocsátó tisztelet hangján szól róla, hanem ítéletet mond, [...] ám ezáltal a valóságos, szövegeivel semmiféle egzisztenciális kapcsolatban nem lévő Csokonait átvezeti a szövegekben szétszórt, azokban újra megtestesülő Csokonaiba, a még készülő, a már éppen alakuló irodalom Csokonaijába.⁶⁵

Amit e helyt nekünk nyomatékosítani kell, az nem más, mint hogy Kölcsey eme, Csokonai szövegvilágát illető tranzitív kritikai gesztusát éppen azért vihette véghez, mert felvállalta izlésítéleti-esztétikai normákon, elveken alapuló véleményét, ami természetesen egyáltalán nem független saját poétikai, versalkotói elképzeléseitől. Kölcsey történetbölcseleti és esztétikai szemlélete „kiemeli a poézist [és a kritikát, tehetjük hozzá – V. T.] a hagyomány biztonságából és a történetiségbe helyezi, abba a reflektált viszonyba, amely tud önmagáról mint tudásról, és ezáltal bizonytalanabb, nehezen körülhatárolható, tágabb horizontot nyit meg számára a jelentés megalkotása tekintetében”.⁶⁶ A kritikus „reflektált viszonya” mintegy hármas mozzanatot takar: önmagához, adott tárgyához, illetve vélt vagy valós közönségéhez, befogadói közösségéhez való viszonyát. Ezáltal képes az éppen alakuló és szüntelen formálódó irodalom eseményeit befolyásolni. Vagyis ahhoz, amit Borbély mond, tehát hogy Kölcsey megkonstruálja Csokonai „marginalizált alakját”, szövegekben élő figuráját, rögtön hozzá kell tenni, hogy mindezt Kölcsey csak úgy tudja megtenni, hogy önmagát mint kritikust konstruálja meg, ezzel egyszersmind közönséget, befogadói közösséget hoz létre (természetesen magának Csokonainak is). Egy a harmincas évek legelejéről származó szövegében Kölcsey erről igen bölcsen így ír:

64 Vagy ahogyan Csetri Lajos Szauder Józsefre utalva hangsúlyozza: Kölcsey recenziójában „a klasszicizmus stíluszintelmélete kazinczyánus tudatossággal szólal meg.” CSETRI, *Egység vagy különbözőség?...*, 245.

65 BORBÉLY, „Ahogy Kölcsey...”, 129–130.

66 BORBÉLY, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, 140.

Lelkesedést kívánok minden írónak, aki méltó tárgyat méltólag akar előadni; s nemcsak lelkesedést pedig, hanem ízlést is. Amaz első nélkül semmi nagyot, semmi újat felhozni képes nem lesz; ez utolsó híjával pedig tárgyat másokkal megkedveltetni nem fogod. Írók, kik iskolamesteri elhittséggel állanak fel, s olvasóikat tudatlan gyermekek gyanánt tekintvén, apróságaikat szárazon s gyermeces magyarázatokkal mondogatják el, soha sem emelik fel literatúránkat. Csak az fog mind dologhoz értő hazája fiainak, mind az idegen föld embereinek figyelmébe juthatni, ki egy tanult, és ízléssel s ítélőhetséggel nagy mértékben bíró közönséget képez maga előtt; s azt teljes mértékben ki-
légiteni törekszik.⁶⁷

A kritikus a maga elé képzelt olvasóit – ismét csak egy kanti reminiscenciával élve – a maguk okozta kiskorúságból úgy tudja kivezetni, ha a saját magukban meglévő ízlést és ítélőhetséget felébreszti-fejleszti.

Nos, láthattuk, hogy Kölcsey milyen reflektáltan és módszeresen alkotja meg önmagát mint kritikust, önnön írói-költői habitusával harmonizálva, mely habitus legfőbb táplálójaként – újra Kantot idézve – „az értelmes önbecsülés s az ember önálló gondolkodásra hivatottságának szellemét”, valamint „a szabad *gondolkodásra* való hajlandóságot és hivatottságot” nevezhetjük meg.⁶⁸ Joggal merülhet fel bennünk, hogy kritikus és költő e genuin konstellációja miképpen világítható meg Borbély Szilárd esetében, fennáll-e az ízlésítélésnek és költésnek ezen egyberendeződése nála. Mindenképpen igennel kell válaszolnunk, és anélkül hogy mélyebben belebocsájtkoznánk e kérdés részleteibe, két szempontot szeretnék megemlíteni, amelyeket mérlegelve eligazodhatunk e témában. Az egyik a stíluseszmeny relevanciája, a másik a nyelv problémája. Ha Borbély Szilárd esetében nem beszélhetünk egységes és kitüntetett stíluseszmenyről – mint láthattuk azt Kölcseynél, akinél szintén inkább kitüntetett fókuszaként kerül elő, munkálódik ki a klasszikus stílus szint –, stíluspluralizmusról mindenképpen szó van nála, amelyet egyként affirmál költőként is, kritikusként is. Nyilván mindez szorosan összefügg (megint csak költői és kritikusi működésében egyaránt) a nyelvhasználat kérdésével, pontosabban a világ nyelvi teremtődésének igenlésével, még pontosabban a világ és a nyelv nyílt konzisztenciájának megalkotásával. E konzisztencia létrehozásakor Borbély ugyanolyan élesen figyel a tradíciótól örökölt formákra, mint az innováció és invenció mindig más impulzusaira. Irodalomtudósként, kritikusként és költőként is egyaránt a tradíció és az innováció, konvenció és invenció feszültségterében él és alkot. Rendkívül üdítő módon hat az olvasóra, ahogyan a *Hungarikum-e a líra?* című kritika-kötet lapjain élénk tárul az a nyitottság és sokrétűség, amivel reagál a különböző költői vonulatokhoz tartozó alkotók teljesítményeire, mondjuk, Térey János költésze-

67 KÖLCSEY Ferenc, „Kritika”, in KÖLCSEY Ferenc, *Válogatott művei*, 2. köt., kiad. SZAUDER József, Magyar klasszikusok, 265–281 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1951), 280. (A szerkesztő a jegyzetekhez írt bevezetőjében arra hívja fel a figyelmet, hogy a „Magyar Klasszikusok Kölcsey-kiadása abban tér el az előzőektől, hogy a régies helyesírást (az idegen szavak átírása stb. tekintetében is) modernizálja”.)

68 Immanuel KANT, „Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?”, in Immanuel KANT, *A vallás a pusztán ész határain belül és más írások*, ford. VIDRÁNYI Katalin, 80–89 (Budapest: Gondolat, 1974), 81, 88–89. (Kiemelés az eredetiben – V. T.)

tében az archeológiai rétegeket vizsgálva, K. Kabai Lóránt verseiben pedig a popkultúra és a világháló virtuális tereinek nyomait és hatásait felfejtve. Miközben mindvégig maga is szakadatlanul kísérletezik a költői megszólalás mediális közegének tágitásával, feltárásával.⁶⁹

Appendix – összefoglalás helyett

Borbély Szilárd – nyilván nem híján egy kis provokatív élnek – *Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait* című tanulmányát egy olyan fogalommal keretezi, amely főként a filozófiában talált otthonra, nevezetesen az igazság fogalmával: „Kölcsey igazsága még a jövőben van, amikor Csokonairól ír” – olvashatjuk a tanulmány első bekezdésében. Az utolsó mondat pedig ezzel a rejtélyes és sérülékeny gondolattal zárul: „Kölcsey ugyanazzal a gesztussal, amellyel ítéletet mond, lehetővé teszi Csokonai számára, hogy megtalálhassa majd az igazságot, azt, amely Csokonait megilleti az irodalomban, amely végül is az irodalom igazsága.”⁷⁰ Értjük is és nem is az itt szóba hozott igazság fogalmát s annak szerepét. Ha nem értjük, az mindenekelőtt azért van, mert az irodalmi szöveg jelentéskonstituáló mozzanatai között az igazságot általában azok között szokás számon tartani, amelyek a „rögzített pozíciójú olvasat”-okat segítik érvényesülni, amelyek tehát „a jelentések folytonos önmegújító mozgása”-t ellehetetlenítik. Holott fentebb láthattuk, Borbély Szilárd az irodalomtörténeti újraolvasásaival arra törekszik, hogy a befogadás olyan tereit hozza létre, ahol – mint azt ingeniális Kölcsey-elemzésében hangsúlyozza – „a szöveg szabadságfoka a jelentésadás játéka szempontjából lényegesen megnövekszik”.⁷¹ Ám mintha az idézett zárómondatban az igazságot úgy hozná szóba Borbély, hogy az előre meg lenne írva, be lenne vésve Csokonai sorsába, jövőjébe. És mégis: érteni véljük az igazság helyét és szerepét ebben a kontextusban, hiszen ha valaki markáns állítást fogalmaz meg, ítéletet formál, annak számolnia kell kijelentése érvényének igazságtartalmával, s hogy ezzel mások konfrontálódni fognak, még ha ez nem is feltétlen azonos „az irodalom igazságával”. Persze ha valaki esztétikusként szól, az mindezzel messzemenőig tisztában van.

Kölcsey Csokonairól szőtt markáns ítélkezése során viaskodik önmagában az ítélet szubjektivisztikus érvénye, egyben intézményformáló ereje közötti feszültség nehézkedése miatt. E nehéz feszültséget vagy feszült nehézkedést a 19. század elején még valóban nem vitték színre a szerzők annak teljes valójában. Az irodalom igazsága mindezenekelőtt az olvasás és az írás igazsága. S persze ennyiben a kritika igazsága. A kritika mint az ítéletformálás processzusának performanciája magában foglalja a vélemény szituativitását, bizonytalanságát és sérülékenységét, összességében szubjektív mivel-

69 Vö. BORBÉLY Szilárd, „A *debrecentér* Térey János verseiben”; „Archeo Ultra (Térey János: *Ultra*)”; „Maró anyag (k. kabai lóránt: *klór*)”, in BORBÉLY, *Hungarikum-e a líra?*, 142–147, 148–150, 163–164. Köszönöm anonim bírálónak, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy Kölcseyhez hasonlóan izgalmas megvizsgálni azt, hogy a költői és kritikusai attitűd milyen viszonyban áll egymással Borbélynál.

70 BORBÉLY, „Ahogy Kölcsey...”, 125, 130.

71 BORBÉLY, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, 141.

tát, valamint a módszer általánosító, tehát némiképp objektíváló tendenciáját is. Ebben a kettős értelemben van szó Borbély Szilárdnál kritikáról: amikor ő irodalomtudósként vagy -történészként olvas, amikor valamely intézményes tudást képvisel, kivétel nélkül mindig a saját ízlésítéleti szimpátiáját is színre viszi véleményét megírva. S amikor ítélt valamiről vagy valakiről, mindig igyekszik a módszer általános érvényével alátámasztani véleményét. Borbély irodalomtudósi attitűdjének invenciója éppen az, hogy e kettős szerepet egyként érvényesíti. Amikor Immanuel Kant kritikái művéből a fentiekben főként az esztétikai vetületét emeltük ki – természetesen nem eltekintve a többi, az ismeretelméleti és az etikai vetülettől –, akkor jóllehet a „szubjektív általános” diszpozícióját helyeztük előtérbe, mindazonáltal valami olyan erőterre próbáltunk utalni, vagy inkább olyan szimbolikus játékkeret világítottunk meg, melyben a gondolkodás kollaptív változása mellett létrejött az irodalomhoz való viszony nem kevésbé forradalmi lendületű változásának esélye. Ahogy Roland Barthes írja: „Az *Ész kritikáihoz*, melyeket a filozófia adott nekünk, képzeletben hozzátehetjük a *Nyelv Kritikáját*, s ez maga az irodalom.”⁷² Az irodalom igazságához tehát a kritikán keresztül vezet az út, a nyelv kritikai potenciáljának érvényesítése az, amit Borbély a szakolvasásain keresztül prologál. Az így felfogott kritika az olvasott szöveggel, az írássá vált beszéddel konfrontálódva az értelemtulajdonítást lehetőségként fogja fel, nem kényszerek szülte s vezérelte eszköznek tekinti a beszédet, hanem – ahogy megint csak Barthes írja – „jelet és igazságot” lát benne.⁷³ Az irodalom mint „lehetséges értelemek együttese” ebben a felfogásban nem egyfajta „mozdulatlan rend”, hanem „egy kimeríthetetlen, »operatív« (művek létrehozását lehetővé tevő), a szerzőtől a társadalomig kiszélesedő képesség nyomai”-nak összessége.⁷⁴

Ennyiben az irodalom magában foglalja saját hiányát; a semmi e szignifikáns jelentése pedig alapvetően írja át az irodalom szereplőinek, tagjainak, elemeinek a funkcióját és értelmezhetőségét: a szerzőt, a mű fogalmát, a tradíció egészét. Ha az író ír, a kritikus olvas, akkor nem az étellel és a művel néznek szembe, hanem a saját nyelvükkel. S ebben a szimbolikus lehetőségtérben a semmi, az üresség tiszta adódásával találkozunk, a jelentés- és értelemtelítődés lehetőségével. A szerzői és a kritikus perszóna – és voltaképpen az irodalomtudósi én is, ez az, ami Borbély értelmezéseiben felkavaró – maga a tiszta űr, egy világ létlehetőségének a semleges afirmációja. Ennek a semminek nyelvi természete van, méghozzá a kratüloszi értelemben, azaz hogy a nevek és aközött, amire vonatkoznak, motivált, természetes kapcsolat van.⁷⁵ Ezért vagyunk ké-

72 Roland BARTHES, „Kritika és igazság”, ford. KELEMEN János, in Roland BARTHES, *Válogatott írások*, 215–240 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1976), 222.

73 Uo., 217.

74 Uo., 225.

75 Hermogenész mondja Platón *Kratülosz* című dialógusában: „Ez a Kratülosz itt azt állítja, Szókratészem, hogy a helyes elnevezés minden egyes dolognak *természettől fogva* sajátja, és hogy a név nem úgy lesz, hogy az emberek *megegyeznek* egy elnevezésben, saját nyelvük egy-egy részét rendelve hozzá a dologhoz, hanem a nevek helyessége *természettől fogva* megvan, és ez a görögök és a barbárok nyelvében ugyanaz.” PLATÓN, *Kratülosz*, 383a-b, SZABÓ Árpád fordítását átdolgozta HORVÁTH Judit, HORVÁTH Judit átdolgozását a görög eredetivel egybevetette BÁRÁNY István, a jegyzeteket és az utószót írta BÖRÖCZKI

pések a nyelvből – akár íróként-költőként, akár kritikusként, akár irodalomtudósként – világot létrehozni. Mert – ahogy megint csak Barthes fogalmaz –

az alany nem egyedi teljesség, amelyet (a választott irodalmi „műfajtól” függően) jogunkban áll vagy nem áll a nyelvbe átvezényelni, hanem ellenkezőleg, olyan úr, amely köré az író egy végtelenül átalakított (egy transzformációs láncba illesztett) beszédet fon olyképpen, hogy minden írás, *amely nem hazudik*, az alany távollétét, nem pedig benső tulajdonságait jelöli. A nyelv nem állítmánya egy szubjektumnak, amely kifejezhetetlen, vagy amelynek a kifejezését szolgálja; a nyelv a szubjektum.⁷⁶

Tamás (Budapest: Atlantisz, 2008), 11–12. (Kiemelés az eredetiben – V. T.) Vö. BARTHES, „Kritika és igazság”, 220.

76 BARTHES, „Kritika és igazság”, 233. (Kiemelés az eredetiben – V. T.)

Révay Péter: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuria septem. A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század, I–II.*

Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, valamint a magyar fordítás tárgyi jegyzeteit készítette Tóth Gergely, a latin szöveget gondozta és fordította Bene Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára, Tóth Gergely, a bevezető tanulmányt angolra fordította Thomas Cooper Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 620+724 l.

FÖRKÖLI Gábor

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus

ORCID: 0000-0001-8653-9792

Révay Péter *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* című nagyszabású Magyarország-története kedvező pillanatban jelent meg. Nem sokkal azután, hogy 1659-ben unokája, Nádasdy Ferenc jóvoltából Frankfurtban először napvilágot látott, az európai közvélemény újra az Oszmán Birodalom határvidékén, a Magyar Királyságban és Erdélyben zajló események felé fordult. Nagyvárad 1660-as eleste, majd az 1663–1664-es hadjárat, amelyben birodalmi és francia segédcsapatok is szép számmal részt vettek, komoly várakozásokkal töltötték el mindazokat, akik hozzáfértek az írott vagy nyomtatott híradásokhoz. Két évtizeddel később ezt csak fokozta a Bécs ellen indított török invázió, és a sikeres védelem után kibontakozó keresztény ellentámadás. Aki ebben az időszakban Nyugat-Európában a magyar történelemről akart tájékozódni, az nagy valószínűséggel Révay Péter német nyelvterületen megjelent munkáját találta meg.¹ És még nem is beszéltünk a műnek a hazai protestáns történetírókra, például Czvittinger Dávidra és Bél Mátyásra tett hatásáról. Időszerű volt már megjelentetni a szöveg kritikai kiadását, amire Tóth Gergely és munkatársai vállalkoztak. A könyv megjelenése egy tudatosan felépített kutatói program betetőzése, hiszen Tóth Gergely korábbi munkáiból is pontos képet kaphattunk arról, melyek azok a hibás prekonceptiók, szakirodalmi pontatlanságok, amelyekkel Révay művével kapcsolatban egyszer s mindenkorra kívánatos volna leszámolni. A legjelentősebb talán ezek közül az a felszínes szövegismeretről tanúskodó megállapítás volt, amely szerint a *De mo-*

1 Louis Du May, a württembergi herceg gyermekeinek francia nevelője *L'État de l'Empire* című, a Német-római Császárság alkotmányos hagyományáról szóló művének bővített, 1665-ös kiadása például a Magyar Királyságra is kitér, és ennek a résznek a fő forrása Révay Péter műve volt: FÖRKÖLI Gábor, „A várnai csata mint az emlékezet helye: Vallás és háború Magyaritól Zrínyiig”, in *Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban: Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére*, szerk. Kiss Farkas Gábor, Pesti Brigitta és Hajdu Ildikó, 158–175 (Budapest: ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2021), 166–171.

narchia csak a szerző korábbi, a Szent Korona történetéről szóló könyvének, a *Commentarius* címen ismert műnek a bővített változata volna, és ahhoz hasonlóan kerül a felekezeti szempontú értéktételek megfogalmazását. A valóság ezzel szemben az, hogy a *De monarchia* átfogó ország-történet, témája messze túllép a korona sorsának tárgyalásán, és Révay protestáns és rendi elköteleződései is érvényre jutnak benne.²

A szövegkiadásnak azonban nemcsak historiográfiai, hanem komoly irodalomtudományos jelentősége is van, és nem csupán azért, mert a kora újkori történetírásnak számos más, ma már inkább tudományosnak tekintett nyelvi megnyilvánulási formához hasonlóan – amelyekkel együtt alkotta a mai belletrisztikánál tágabb értelmű *litterae* fogalmát – éppúgy poétikai-retorikai szabályai voltak, mint a szorosabb értelemben vett költői és szépprózai alkotásoknak. Egy ilyen kritikai kiadás ugyanis segíthet tisztázni az irodalmi modellek és a stílusideál kérdését is, amely a Révay-szakirodalmat már régóta foglalkoztatja. A kora újkori irodalom kutatói számára nem ismeretlen, hogy Révay másokhoz, például Rimay Jánoshoz hasonlóan nagy rajongója volt Justus Lipsiusnak, akinek hatását két egymástól sokszor nehezen szétszalazható vonalon érdemes vizsgálni. Az egyik az újszoitokus állambölcselet, amely egyszerre állított magas erkölcsi mércét az uralkodóknak és a kormányzatoknak, és egyszerre számolt a titkos hatalmi manipulációk (*arcana imperii*) realitásával és szükségességével, valamint a modern abszolutizmus megkerülhetetlenségével. A másik irány stilisztikai, az ezüstkori irodalom és mindenekelőtt Tacitus elliptikus, talányos, a korábban uralkodó ciceroniánus harmóniát és világosságot elvető írásmódjának vizsgálatához kapcsolódik, amelynek természetesen lehetnek a politikai bölcseletet érintő ismeretelméleti és hermeneutikai következményei is, amennyiben az aforisztikus talányosságot az új típusú politikai észjárás iskolájának tekintjük. Révay helyzete nagyon egyedi ebből a szempontból, hiszen stílusát – és valószínűleg honpolgári erkölcsét is – még Cicero olvasásával és imitációjával edzette tanulmányai során, vagyis először a bécsi jezsuitáknál, majd és minden bizonnyal még nagyobb súllyal Strasbourgban, Melchior Junius tanítványaként. A kutatás legfrissebb eredményei szerint sem történetíróként nem lett a tacitista stílus művelője, sem pedig a rendiség iránt elkötelezett politikai bölcseletként az abszolutizmus híve. Ennek felismerésében megint csak Tóth Gergelynek vannak elvülhetetlen érdemei.³ Az is igaz ugyanakkor, hogy éppen a *De monarchia* páratlan filológiai akribiával elkészített kiadása teszi lehetővé, hogy felmérjük, mennyi munitiót szolgáltatott Révay könyve a frappáns történeti példák és politikai maximák aprólékos vizsgálatára koncentráló olvasásmódnak, amelynek egy változatát képviselték a tacitisták és hazai követőik, köztük Zrínyi Miklós is. Tóth Gergely és munkatársainak szövegközlése pontosan adja vissza az *editio princeps* tipográfiai komplexitását, amely margináliák, illetve kurzívval szedett erkölcs- és politikabölcseleti maximák segítségével irányítja az olvasó figyelmét, és

2 Tóth Gergely, „Lutheránus országtörténet újszoitokus keretben: Révay Péter *Monarchiája*”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, 117–147 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014), 117–126; Tóth Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016), 43–56.

3 Tóth Gergely, „Állhatosság és politika: Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 567–584.

amelyben Révay posztumusz könyve Prágai András ebben a tekintetben példaértékűnek tekintett *Relox*-fordításával versenyzik.

A kritikai kiadás Tóth Gergely magyar és angol nyelvű bevezető tanulmányával indul. A száz sűrűn szedett lapot elfoglaló szöveg szinte monográfiaértékű. Ami a *De monarchiát* és Révay politikai pályájának és életművének számos aspektusát illeti, Bónis György úttörő jelentőségű életrajzánál is sokkal alaposabb, és ahhoz képest tényszerű pontosításokat is tartalmaz. A 19. lap 28. lábjegyzetéből például kiderül, hogy Bónis tévesen gondolta azt, hogy 1606-ban Mátyás főherceg főajtónállómesterré nevezte ki Révayt.⁴ A *De monarchia* szövegének alaposabb ismeretében a bevezető tanulmány az egyébként Habsburg-hű Révay ellenzéki elhajlásairól és protestáns szimpátiáiról is pontosabb képet szolgáltat, ami igaz Tóth Gergelynek a témába vágó korábbi publikációira is. Nem von semmit le a tanulmány értékéből, csak a Révay iránt érdeklődő kutatók kedvéért kell megjegyeznünk, hogy teljesen azért nem tudja – és nem is akarja – kiváltani Bónis kismonográfiáját, amely mintha többet támaszkodna Révay családi levelezésére, és amely a függelékében fontos dokumentumokat közöl, többek között a Lipsiushoz írott episztolát is. További érdekes különbség, hogy míg Bónis viszonylag részletesen ismerteti Révay bécsi és strasbourggi tanulmányait az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött jegyzetei alapján,⁵ Tóth Gergely inkább a nyomtatásban fennmaradt orációkra és a jogi témájú disputációra koncentrál a tanulóévek leírásánál (1: 18). Itt nem árt egy kis bibliográfiai kiegészítés is. Tóth Gergely ugyanis a strasbourggi nyomtatott források közül a kölcsön tárgyában megvédett jogi disputáció mellett felsorolja a Melchior Junius elnökletével tartott szónoklatokat is, köztük egy apagyilkos történetéről elmondott orációt, a vadászat előnyeiről szóló beszédet, a Cicero dicsőítésére írt szónoklatot, valamint a Cicero által védett Murena perének színre állításában praetorként elmondott szövegrészeit. Elsiklik azonban a figyelme afölött, hogy Junius gyűjteményében van még egy Révay-szöveg, mégpedig egy előszó, amelyet diáktársainak a négy sarkalatos erényről tartott szónoklataihoz írt. Révay szerzői autonómiája természetesen vitatható, hiszen tanára, Junius biztosan beleszólt a szövegek végleges kialakításába, hacsak nem ő írta a nagy részüket. Ám az iskolai disputációkat és szónoklatokat a magyar könyvészet hagyományos felveszi a hungarusok művei közé, ami ezeknek a forrásoknak a művelődéstörténeti fontosságát tekintve nem elvetendő gyakorlat, és ezért talán a szakma sem fogja okvetetlenkedésnek tartani ezt a pontosítást.⁶

Tóth Gergely szövegkiadásának jegyzetapparátusa, akárcsak a bevezető tanulmány, gondosan számba veszi a Révay által használt történeti kútfőket, legyenek azok nyomtatott vagy kézíratos művek. Tóth meggyőzően érvel amellett, hogy Révay Istvánffy Miklós csupán 1622-ben – és akkor is csak részlegesen – kiadott munkáját már kézíratos formában is ismerte. A bevezető

4 Lásd BÓNIS György, *Révay Péter*, Irodalomtörténeti Füzetek 104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 20.

5 Uo., 9–10.

6 A strasbourggi szónokképzéshez köthető szövegek teljes listája tehát: Melchior JUNIUS, *Orationum, quae Argentensi in Academia exercitii gratia scriptae et recitatae ab illustribus, generosis, nobilibus et aliis ... pars prima* (Strasbourg: Lazarus Zetzner, 1592), 38–42 (szónoklat az apagyilkosságról) (VD16 J 1115); Melchior JUNIUS, *Orationum ... pars secunda* (Strasbourg: Lazarus Zetzner, 1592), 10–14 (szónoklat a vadászatról), 115–119 (Révay előszava a sarkalatos erényekről tartott szónoklatokhoz), 210–230 (a Cicerót dicsőítő beszéd), 250–252, 271, 281–282 (a Murena-per előadásában elmondott szövegrészei). (VD16 J 1116.)

és a szövegkiadás már a Petneházi Gábor által megtalált, majd Kasza Péterrel közösen elemzett Johannes Michael Brutus-kézirat tanulságait is hasznosítja. A forráshasználat részletes bemutatásával Tóth Révay történetírói teljesítményének és kritikai érzékének értékelésére is vállalkozik, és adott esetben rámutat a számos esetben megnyilvánuló részrehajlásra, többek között például arra, hogy az evangélikus szerző mennyire tendenciózusan negligálja, vagy más esetekben negatív színben ábrázolja a katolikus klérus, elsősorban a főpapok és pápák történelmi szerepét. Továbbá az egyéb, nem történeti források beemelésével, mint amilyen Erasmus *Adagiája* vagy a hugenotta Lambert Daneau politikai maximagyűjteménye, a kora újkori állambölcseleti tudás szerveződésére vonatkozó, fent már emlegetett kérdések vizsgálatához is hozzájárul a munka. Fontos megjegyezni, hogy Tóth Gergely tudomásom szerint a szakirodalomban először foglalkozik a címbéli *monarchia* terminus jelentőségével – a birodalmak keletkezéséről és elmúlásáról szóló protestáns tanok összefüggésében –, valamint Bartoniek Emma nyomdokain járva foglalkozik a *centuriákra* (századokra) történő osztással is, ismét csak rámutatva a műnek a nemzetközi protestáns történetírói hagyományba való beágyazottságára. A szövegkiadáshoz természetesen bőséges kritikai apparátus és szövegmagyarázat tartozik, valamint Tóth és munkatársai Révay kéziratban maradt kiegészítéseit, az ún. *Addimentát* is közlik. Tekintve, hogy számos Hunyadi Mátyás által írt levél először Révay művében jelent meg nyomtatásban, igen hasznos függelék ezeknek a táblázatos áttekintése is, ahol levéltári lelőhelyüket is megtaláljuk – több ezek közül még nem jelent meg modern forráskiadásban.

A szövegközlés alaposágába belekötni nem tudok. Az eredeti szöveggel párhuzamosan futó magyar változat klasszika-filológusokra jellemző szoros és szövegghú fordítás, ugyanakkor Bene Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára és Tóth Gergely jól folyó magyarsággal adja vissza Révay szövegét. Mindössze két helyen tudnék alternatív értelmezést javasolni fordításukhoz, illetve szövegmagyarázatukhoz. Az egyik az a szöveghely, ahol Révay az I. Mátyás halálát követő belviszályokat „vetélytársi epekedés”-nek (*amoribus corrivalium*) nevezi, mert mint megjegyzi, „polgári szóval” (*civili verbo*) akarja kifejezni magát (1. 6.1.3 [2: 6–7]). A szövegkiadók 4. lábjegyzete szerint a „polgári”, avagy „civil” jelző itt a katonai ellentéte lehet, de valószínűbb, hogy Révay itt arra akarja felhívni a figyelmet, hogy sajátos szóválasztása csiszoltabb és visszafogottabb – közelebb áll a *civilitas* eszményéhez – ahhoz képest, ami a helyzettel kapcsolatban a fejében jár –, mint amikor valaki a következőt teszi hozzá a mondandójához: „és akkor még udvariasan fogalmaztam”. A másik szöveghely az 1444-es várnai csatáról szól. A protestáns történetírás I. Ulászló halálát isteni büntetésként értelmezte, mert a hadjárat megindításával a király megszegte a korábban a szultánnal kötött szegedi békét. A keresztény fél a történeti kútfők szerint az evangéliumra esküdött fel Szegeden, amelyet Révay különös részlettel gazdagít: elmondása szerint Murád szultán túszként és a béke garanciájaként Krisztus testét is megkapta ugyanekkor egy darab szentostya formájában. Ilyen körülmények között az esküszegés különösen kirívó szentségtörés Révay szerint, és mint írja, „ez még azok szerint is így van, akik azt vallják, hogy a megszentelt ostyában *használaton kívül* ott van az igaz Krisztus [etiam secundum illorum placitum, qui in hostia consecrate *extra usum* verum Christum esse profitentur].” (5.31.10 [1: 508–510] – Kiemelés tőlem.) Tóth és munkatársai szerint itt Révay az *ubiquitas* evangélikus tanára gondolhat, vagyis arra, hogy Krisztus teste mindenütt jelen van. Az *extra usum* kifejezés viszont inkább arra a katolikus tanításra utalhat, hogy az átváltoztatott kenyér liturgián kívül is megőrzi szentségi jellegét, így a sekrestyében vagy a tabernákulumban tá-

rott ostyával később is lehet áldoztatni. Pázmány *Kalauza* ugyanilyen összefüggésben használja a kifejezést, mégpedig a XI, 2 fejezet címében: „A Christus teste, *extra usum*, jelen vagy on a sacramentomban”.⁷ A katolikusok egyetértésére való hivatkozás erősebbé is teszi az evangélikus Révay érvelését.

Révay latinsága – részben tudatos stilisztikai választásai miatt, részben azért, mert már élete végén nem volt ideje átjavítani a szöveget, a posztumusz kiadást pedig nem felügyelhette – gyakran okoz fejtörést a filológusoknak, így a jövőben sok ehhez hasonló problémás szöveghely előkerülhet még. Márpedig ezt a szövegkiadást még százötven év múlva is használni fogják. Mindez azonban csak az elvégzett munka nagyságát jelzi. A szöveg kiadóit pedig nemcsak a legyűrt nehézségekért, hanem a végeredmény színvonaláért is elismerés illeti.

7 PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái: Magyar sorozat*, 7 köt. (Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, 1894–1905), 4:415. (Kiemelés tőlem – F. G.)

Kovács Eszter: Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század) – Česká a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)

Esztergom: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022, 440 l.

PAPP Ingrid

BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0002-0470-1360

Kovács Eszter 2009-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD fokozatot a *Magyarországi jezsuiták és a cseh rendtartomány (Csehország, Morvaország és Szilézia) 1773-ig* című doktori értekezésével, és ettől az évtől az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. Kutatási területe a cseh–magyar kapcsolatok vizsgálata a 16–18. században. Disszertációjának monográfiává fejlesztett változata 2015-ben jelent meg „*Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szószóllója...*”: *Cseh–magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig* címmel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában. Érdeklődése kezdetben a két nemzet közötti kapcsolatok feltérképezésére irányult, a cseh anyag vizsgálata során azonban kérdéssírai tovább bővültek, kiterjedve a cseh irodalomban felbukkanó török és iszlám hatásra. 2017-ben jelent meg *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján* című kötete. Ezt követően, Käfer István és Tarján Bence kutatását folytatva kerültek elemzése középpontjába a 17. századi Magyar Királyságban biblikus cseh (illetve szlovák) nyelven nyomtatásban megjelentetett verses emlékek. A teljesség igényével összeállította e verses kezdősorainak mutatóját. Az elvégzett munka eredményeként jelent meg 2022-ben a *Cseh és szlovák emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század)* című kötete. A szerző a magyar és cseh nyelvű előszót, a *Forráskönyvek és szerzőik* című bevezetést és a *Szerkesztési elvek* című részt követően 2335 biblikus cseh vagy szlovák nyelvű verses emlék incipitmutatóját adja közre 77 feldolgozott 17. századi nyomtatvány alapján. A kötetet a felhasználó és a feltételezett források jegyzéke és különböző mutatók zárják.

A történelmi Magyar Királyság multietnikus államalakulat volt. Magyarország kora újkori kulturális teljesítménye, eszmetörténeti öszsképe olyan értelmiségi réteg közös alkotása, amelyet eredetére, családi származására, neveltetésére, nyelvére tekintve sem jellemezhetünk homogenizáló leírással. A Magyar Királyság e különleges adottságainak köszönhetően, ha érvényes megállapításokat szeretnénk tenni a kora újkori magyarországi költészetről és művelődéstörténetéről, akkor a magyar mellett a német és a biblikus cseh (illetve szlovák) nyelven megjelentetett verses emlékeket is számba kell vennünk. Az incipitmutató ezért nem valami parciális jelentőségű, perifériális vállalkozás, hanem a régi

magyar művelődéstörténet vizsgálatának olyan segédeszköze, amely a későbbi kutatásban nagy értelmező erőre tehet szert.

Az a tény persze, hogy a 17. századi Magyar Királyság területéről mostantól pontos nyilvántartásunk van 2335 verses szöveg nyomtatott előfordulásairól, egészen bizonyosan magyarázatra szorul. A szövegek mennyiségének és a korabeli magyar kultúrában elfoglalt arányának felméréséhez érdemes említenünk azokat az adatokat, amelyek az egykorú magyar nyelvű verses szövegtörzsek nagyságáról már rendelkezésünkre állnak.

A magyar nyelvű emlékek vizsgálatához fontos kiindulási pont a *Régi magyarországi nyomtatványok* eddig megjelent négy kötete, amelyekben megtalálhatóak a magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatói. Hogy e mutatók hány vers hány textológiai szövegforrását ölelik fel – nem lehet megmondani. A tételek ugyanis éppúgy nincsenek megszámozva, mint az egyes tételek alatt felsorakoztatott szövegforrások, és minthogy valódi, dinamikus, valós időben leképezhető adatbázisba az RMNy anyaga eddig még sohasem került be, így a mutatókat legfeljebb kézi számlálással összegezhethetnénk. De erre csak elmélyült ismeretekkel bíró szakember vállalkozhat: hiszen a megjelent négy kötet incipitmutatója mindig az adott időszakra vonatkozó, kerek egész, s így azok tételszámai nem összegezhethők mechanikusan. A verstételek egy, talán nem is jelentéktelen hányada megismétlődik a következő időkörhöz tartozó újabb nyomtatványokban, s ilyen esetekben a tételek száma nem, csak az adott tételhez tartozó szövegforrások száma gyarapodik újabb előfordulásokkal. Az sem bizonyos, hogy könnyen lehet ítélni a tételek azonossága vagy különbözősége dolgában: az RMNy szerkesztői többnyire csak egy-egy szintagmára terjedő incipit adnak meg, s előfordulhat, hogy ezek a nyitószavak egyébként különböző versekhez tartoznak. Így az RMNy-re tekintve csupán egyetlen dolog állítható határozottan: a magyar és az erdélyi állam területi egységét szem előtt tartó, a Kárpát-medence nyelvi sokszínűségét magától értetődő adottságnak tekintő retrospektív nemzeti bibliográfiai vállalkozásban épp az incipitmutatók összeállítására rendszeridegennek és szűkkeblűnek bizonyult. Nyilván csakis praktikus szempontokkal indokolható, hogy az RMNy-ben leírt nyomtatványokban előforduló versek közül csak a magyar nyelvűek kerültek mutatózásra, az egyéb nyelveken megjelent versek pedig egyáltalán nem. Épp emiatt egy, a Magyar Királyságban használt más nyelvre vonatkozó incipitmutató régen és messzemenően indokolt, s örömmel üdvözölhetjük, hogy most legalább az északi szláv nyelvek tekintetében akadt valaki, aki a hiány pótlására vállalkozott.

A magyarországi retrospektív nemzeti bibliográfia tehát egyelőre nem fedi fel előttünk a kora újkori magyar nyelvű versek számát (sem). Többet segít a számok és számarányok felmérésében *A régi magyar vers repertórium a kezdetektől 1600-ig* című adatbázis (az RPHA), amely jelenleg 1523 tételt számlál. Ezek a versek 320 nyomtatott vagy kéziratos bibliográfiai egységben fordulnak elő, amelyek többsége őrzökötet (a csupán egy-egy versszöveget megőrző nyomtatvány vagy kézirat nem igazán gyakori). Az őrzökötetek közül 220 nyomtatott és 100 kéziratos. Az RPHA-ban már a 17. századi folytatás megkezdésének szándékával regisztrált további adatokból az adatbázis szakértői azt is megállapíthatják (köszönöm Szatmári Áronnak a lekérdésben nyújtott segítségét), hogy 1700-ig bezárólag az őrzökötetek száma bőven megduplázódik (685-re nő), s ebben a nyomtatottak továbbra is mintegy kétharmad, a kéziratosak egyharmad arányt képviselnek. A 17. századból nem ismerjük viszont a tételek, vagyis a versek számát. Azt tudjuk, hogy a *Régi magyar költők tára* (RMKT) 17. századi sorozatában mintegy 3500 tétel jelent meg. Persze ez sem ilyen egyszerű: Zrínyi és Gyöngyösi életművét nem tartalmazza ez a kia-

dás; a sorozat 17 kötet után is befejezetlen: a század utolsó harmadának katolikus egyházi énekei még hiányoznak; továbbá egészen más tételszámhoz juthatunk akkor, ha a hónapverseket vagy a prózai művekben megjelent néhány soros verses intarziákat nem egy tételszámon tartjuk nyilván (mint az RMKT tette), hanem incipit szerint külön számítjuk. Mindenesetre ez már mégis valami: most már tudjuk, hogy a 17. századból legalább 3500, de – más számítás szerint – akár 5–6000 magyar verset állíthatunk 2335 cseh vagy szlovák nyelvű vers mellé. A fentiekből az is leszűrhető, hogy mintegy 225 magyar nyelvű 17. századi nyomtatott kiadvány tárható fel a 77 cseh vagy szlovák nyelvű nyomtatvány mellett. Ebben a számításban tehát a magyar korpusz a csehnek mintegy háromszorosa.

Az igazság azonban az, hogy valójában nagyjából semmit sem tudunk ezeknek a verseknek a korabeli elterjedtségéről és használatáról. Az RPHA-ból és az RMKT-ből ugyanis éppúgy nem lehet megállapítani az egyes versek mögött álló textológiai szövegforrások számát, mint ahogyan Kovács Eszter most megjelent incipitmutatójából is csak napokig tartó, kézi számlálással volna kihozható ilyen eredmény. Ha pedig mindezekből mindent összeszámlálnánk, az adatok akkor sem volnának teljességükben összevethetők: az RPHA és az RMKT textológiai szövegforrásai ugyanis a kéziratokra is kiterjednek, míg Kovács incipitmutatója – a kérdéskör első rendszeres feldolgozásaként, nagyon érthetően önkorlátozó módon – csakis a nyomtatványokat öleli fel. Márpedig a kora újkori a kéziratok másolatokban való terjedéssel számoló kultúramodelljében csakis a nyomtatványokénak a használati íráspéldányokéval kiegészített száma mondhatna valamit arról, hogy mekkora, milyen arányú és milyen földrajzi kiterjedésű tényleges ismeretet és használatot tételezhetünk fel az egyes versek esetében.

A biblikus cseh vagy szlovák nyelven megjelentetett verses emlékeket az RMNy megjelent köteteiből kiindulva eredetileg Tarján Bence kezdte gyűjteni. Munkája félbeszakadt. Ezt a munkát folytatta azután a kötet szerzője, Kovács Eszter, és a Magyar Királyság 17. századi nyomtatványai alapján a teljesség igényével összegyűjtötte a szlovák, cseh vagy az ún. biblikus cseh nyelvű verseket, köztük magyarországi és külföldi szerzők műveit, eredeti alkotásokat és fordításokat. A repertórium tehát kiegészíti az RMNy megjelent és ezután megjelenő köteteinek incipitmutatóját, és lehetővé teszi, hogy a kora újkori szláv témával foglalkozó kutatók a verseket és azok nyomtatott előfordulásait a kezdősoraik alapján kereshessék. Az incipitek – kiküszöbölve az RMNy mutatójának túlzott rövidegéből adódó nehézségeket – itt mindig két sorra terjednek. A nyomtatott szövegforrások a tételekben szereplő RMNy vagy RMK számok alapján kigyűjthetők, versről versre egyenként számon tarthatók, textológiailag nyomon követhetők.

A korszak kéziratban fennmaradt biblikus cseh vagy szlovák nyelvű verseiről továbbra sincsenek adataink, hiszen e területen a kötet szerzője által joggal hiányolt alap kutatások sem történtek meg. Egyelőre a kutatás még a kéziratok őrzőköteteket sem vette számba, ezért sem a bibliográfiai, sem a textológiai források, sem pedig a bennük foglalt anyag mennyisége nem belátható, így az sem tudható, hogy a csak kéziratosságban terjedő vagy csak onnét fennmaradt versek mekkora arányt képviselnek a nyomtatott versenyaghoz képest.

A 16. századból a Magyar Királyság területéről nem ismerünk nyomtatásban kiadott biblikus cseh vagy szlovák nyelvű verses emlékeket, miközben magyar nyelvű versek már kétszázánál több kiadványban jelentek meg, s az RMKT 16. századi sorozatában eddig közzétett versek száma 450-et számlál. E számokat azonban nyilván nem a magyarországi, hanem a csehországi cseh kiadványok számával lehetne adekvát módon összevetni, ha rendelkezésünkre állnának

hasonló számadatok a Cseh Korona országaiból. Az mindenképpen jelentésteljes, hogy a Magyar Királyságban a harmincéves háború időszakától kezdve jelentek meg cseh nyelvű nyomtatott versek, amikor szellemi és irodalmi szemhatárunk már nemcsak a helyi népességé, hanem a Cseh- és Morvaországból ide menekült népesség kultúrájával, egyházi és vallási szokásrendjével, irodalmi reprezentációjával összeötvöződött jelenség.

A *Forráskönyvek és szerzőik* című bevezetésben áttekinti a szerző, hogy milyen műveket nyomtattak ki a Magyar Királyságban, és melyek voltak azok a művek, amelyek már bizonyosan ebben a környezetben keletkeztek, például amelyeket alsó- és felső-magyarországi születésű szerzők adtak ki. Kovács Eszter a bevezetést négy részre tagolja: csehországi könyvekről, exuláns irodalomról, a „Hungarus” szerzők műveiről és a feltételezett versekről beszél. Hat olyan kötetet sorol fel, amelyek először Csehországban jelentek meg. Kettőt közülük a 16. században adtak ki először cseh nyelvű fordításban: Johann Habermann *Christliche Gebet für allerlei Not und Stände der gantzen Christenheit aussgetheilt auf alle Tage in der Woche zu sprechen* című művét és Urban Rhegius *Seelenartzney für die gesunden und krancken* című munkáját. Ezeket a fordításokat vette át és adta ki újra a trencsényi nyomda. A további négy könyv közül kettőt a fehérhegyi csata előtt adtak ki Csehországban, egyet utána, egy esetében pedig csak a tartalmi vonatkozásai alapján feltételezhető egy eredeti csehországi kiadás.

Az *exuláns irodalom* alcímmel rendelkező részben azokat a verses emlékeket mutatja be a szerző, amelyek a fehérhegyi csatát (1620) követően az erőszakosan katolikussá átformált Cseh- és Morvaországot kényszerűségből elhagyó, nagyrészt a magyarországi lutheránus egyházba betagozó menekültek körében jelentek meg. Több olyan cseh származású szerzőt és művet sorol fel ebben a részben, akiknek alkotó tevékenysége nagy hatást gyakorolt a helyi szláv közösségek életére. Ilyen közülük Jiřík Třanovský, aki *Písň duchovní staré y nové* címmel kiadta a szláv protestáns közösség legjelentősebb énekgyűjteményét, amely több generáción keresztül hagyományozódott, a szlovák és a cseh kultúra részét képezte, és a 19–20. században is használatban volt. A következő nagyhatású szerző Jan Amos Komenský, aki a fehérhegyi csata után Leszónban telepedett le, és a Cseh Testvérek emigráns gyülekezeteinek püspöke lett. 1650–1654 között Sárospatakon tanított. Filozófiai és pedagógiai nézeteiben az ismeretszerzés és a tudásban való előrehaladás hatékony eljárásait kereste. Fontosnak tartotta az értelmi, az erkölcsi és a hitbéli nevelés hármasságát. A nyelvi és a tárgyi ismeretek együttes átadását célzó tankönyvei számos kiadást értek meg Erdélyben és Magyarországon. Fontos még megemlítenünk azokat a kulturális hatásokat, amelyek a kényszerűségből menekülők hatására honosodtak meg Alsó-Magyarországon, ilyen a halotti prédikációk kinyomtatásának szokása. Az első biblikus cseh gyászbeszéd-nyomtatványt 1637-ben adta ki a trencsényi nyomda, és éppen a már említett Jiřík Třanovský tiszteletére készült. Az 1637–1711 közötti időszakban huszonegy nyomtatványt jelentettek meg, amelyekben huszonnyolc halálessettel kapcsolatos negyvenegy halotti beszéd olvasható. Ahogyan a szerző is megállapítja, több olyan gyászbeszédet ismerünk, amelyben gyászversek találhatók.

A „Hungarus” szerzők művei alcímű részben a cseh menekültek által meghonosított kulturális hatások továbbélését láthatjuk. Egyik jeles képviselője a többgenerációs lelkészi családból származó Štefan Pilárik, akinek mind a *Sors Pilarikiana* című verses önéletrajzában, mind pedig imádságoskönyveiben dominánsan jelen van a Magyar Királysághoz és az evangélikus egyházhoz való feltétlen ragaszkodása.

A *Feltételezett versek* című utolsó részben Kovács Eszter azokról az elveszett vagy lappangó kiadványokban megjelent versekről beszél, amelyek létét a magyar könyvtörténet csak feltételezi. Ilyen például Třanovský *Cithara Sanctorum* című énekeskönyvének két 17. századi példánya.

Összegzésül elmondható, hogy a kötet hiánypótló munka, mivel a teljesség igényével elsőként vette számba az összes 17. századi cseh vagy szlovák nyelven nyomtatásban megjelentetett verset, és kezdősoraikból mutatót készített. A kötet számos olyan csehországi menekültet vagy helyi születésű szerzőt említ, akiknek a magyar szakirodalomban először kerül leírásra a nevük. Nagy segítséget jelentett volna a kötet olvasói számára, hogyha ezekről a szerzőkről külön adattári rész (vagy legalább egy mutató) készül, amelybe belekerülhettek volna alapvető életrajzi adataik, és külön jelzést kaptak volna a csehországi és a helyi születésűek. A munka folytatása alapvető fontosságú, azonban az anyag mennyisége és jellege miatt – a kötetes közzététel mellett – szükséges lenne egy erre alkalmas adatbázis használata. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a verses emlékek vizsgálata olyan kapcsolathálózat kialakulását rajzolta meg, amely a későbbiekben komoly hatással volt Alsó- és Felső-Magyarország belső viszonyaira.

Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században

Szerkesztette Dóbék Ágnes

Reciti konferenciakötetek (ReKonf) 14.

Budapest: Reciti Kiadó, 2022, 384 l.

MÁTYUS Norbert

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete Olasz Tanszék,
tanszékvezető egyetemi docens

ORCID: 0000-0001-6015-9847

Az itt ismertetendő kötet a 2022 februárjában ugyanebben a tárgykörben lezajlott kétnapos konferencia szerkesztett anyagát közli. A konferencia és a megjelent tanulmánykötet címei majdnem pontosan egyeznek. Egyetlen aprócska különbség van: míg a konferencia csak a 18. századi olasz–magyar kapcsolatok vizsgálatát ígérte, a kötet egy évszázaddal bővíti a kapcsolattörténeti kutatások lehetséges témáit: a 19. század is a vizsgálódások tárgya lesz. Nem arról van azonban szó, hogy a szóbeli előadások után (és esetleg azok ihlető hatására) olyan új anyagok érkeztek a szervezők postafiókjába, amelyek a cím- és témamódosítást indokolták volna. A kiadott kötet nagyjából – az ilyenkor szokásos és természetes lemorzsolódástól és a szövegeken végzett kiegészítéstől eltekintve – a valóban elhangzott előadások írásos változatát közli. Vagyis a konferencia szervezői – a BTK ITI 18. századi osztályának munkatársai – meghirdettek egy tudományos tanácskozást a 18. századi olasz–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatokról, de a szóbeli előadások és a beérkezett anyagok alapján új, kicsit bővebb tematikát fedő címet választottak a kötetnek. Ezt az apró módosítást szimbolikus jelentőségűnek látom, ami az egész kötet különlegességére és újszerűségére képes rámutatni.

De mielőtt ezt a fontos szempontot és számomra felismerést jelentő újdonságot megpróbálom megfogalmazni, lássuk a száraz tényeket: a kötet 21 tanulmányt közöl, hat tematikus egységbe rendezve. A korabeli magyar irodalmi diskurzust megtermékenyítő olasz hatásoknak szentelt hét tanulmányt tartalmaz az első – és egyben legnagyobb – fejezet. Majd az olasz színház és zene magyarországi jelenlétét, valamint a közkultúra szintjét is elérő itáliai hatásokat vizsgálja két-két dolgozat. Külön fejezetet kap négy itáliai – nagyon eltérő okokból született és eredményeikben is egészen széttartó – utazásleírás, amelyek egymás mellett olvasva éppen különbözőségük okán lesznek igazán érdekesek. A hasonló nagylátószögű olasz–magyar kapcsolattörténeti tanulmánykötetek kötelező fejezete a magyar egyházi, főként főpapi kultúrát elérő itáliai hatások vizsgálata: itt két dolgozatot olvashatunk a témában. Zárásul pedig három tanulmány enged betekintést a korabeli magyar főúri udvarok és az erdélyi szász polgárság könyvtárainak olasz nyelvű és itáliai vonatkozású egykori állománya kutatásába.

Ami az időhatárokat illeti, az 1700-as évek derekáról indulunk: 1747 két jelentős eseményével indítja a Zichy család zenei mecenatúráját bemutató tanulmányát Tóth Emese Gyöngyvér; 1758-ban jelent meg Kaprinai Istvánnak az a hitszónoklattana, amelynek olasz forrásait és eszmei tájékozódási pontjait meggyőzően azonosítja Száraz Orsolya, valamint ekkorra datálható Zichy Ferenc győri püspök és a római Poloni-klán kapcsolatfelvétele, amely aztán – ahogy Oláh P. Róbert tanulmánya dokumentálja –, érdekes megbízó–ágens viszonyná érik. A záró időszak az 1800-as évek harmadik évtizede: az alacsony származású orvos, Gerics Pál, a keszthelyi Georgikon tanára 1824-ben érkezik nyugat-európai tanulmányútja egyik állomásaként Itáliába, ahogyan erről kéziratos útibeszámolója hírt ad – az utazást és forrásdokumentumát bemutató technológiai-gyakorlati érdekességekben és kultúrtörténeti vonatkozásokban egyaránt gazdag tanulmányt Berecz Ágnes jegyzi.

Bár a fenti pár tanulmány témájának leírásakor csak a kronológiai végpontokat kívántam láttatni, az is világosan felsejtett, hogy milyen rendkívül szerteágazó tematikájú a kötet. Az említett mezőgazdasági-technológiai kérdések, valamint az irodalmi és kultúratudományi problémakörök tárgyalása mellett Török Tamara tollából kiváló tanulmányt olvashatunk például a reneszánsz és a barokk utáni olasz színházépítészet, színpad- és díszlettervezés magyar és közép-európai hatásáról is; vagy – Csörsz Rumen István írásának köszönhetően – arról a drávaszögi fiatalemberről, Csöbrös Istvánról, akinek mára sajnos (még hozzá nem az évszázadok homályába vesző történelmi viharok során, hanem pár évtizede!) eltűnt (de az 1993-as kiadása alapján rekonstruálható) kéziratos énekeskönyve számos versbe szedett érdekes, sőt meghökkenítő személyes feljegyzést rejt a napóleoni háborúk idejének Észak-Itáliájáról és annak polgáraitól, valamint persze a szerző-kompilátor Csöbrös lelkivilágáról.

Az egyes tanulmányok különböző – önmagukban elmélyülésre és továbbgondolásra méltó – irodalom- és művelődéstörténeti rekonstrukcióit és gondolatfutamait hosszan lehetne itt lajstromozni. De nem érdemes, mert a kötet szerkesztői *Előszava* pontosan és rendkívül informatív módon megteszi ezt. Dóbké Ágnes rövid és kimért, de a lényegre el nem vevő összefoglalókkal vezeti végig az olvasót a kötet tartalmán. A magában a kötetben olvasható regesztaszerű ismeretek nem csupán felmentik a recenzenst a tanulmányok mindegyikére kiterjedő összefoglaló írása alól, hanem egyenesen fölöslegessé is tesznek minden ilyen kísérletet. Ha valaki egy-egy dolgozat alaptételére és legfőbb tudományos hozadékára kíváncsi, elég fellapoznia az előszót.

Ráadásul, ha nem a számos érdekes apró részletre összpontosítunk, hanem a kötet egészét vizsgáljuk, és arra kérdezzük rá, hogy mi az a tematikai, módszertani vagy szemléleti eredmény, amely e tanulmánykötet tudományos nívóját biztosítja, akkor véleményem szerint éppen nem az egyes tanulmányok önmagukban vett hozadékaira kerülne a fókusz, hanem a korabeli olasz–magyar kapcsolatok összképének újszerű megvilágítására. Nem szeretnék félreérthető lenni: természetesen több tanulmány is jelentős új levéltári, kultúrtörténeti és interpretációs eredményekkel szolgál – amelyekről szó is lesz hamarosan –, ám a kötet egésze az egyes írások hozadékain túl is képes újszerű, perspektivikus felismeréseket körvonalazni.

Induljunk ki azon előzetes és tudományos konszenzus övezte állításból, hogy az olasz irodalom és kultúra termékenyítő hatása e korszak magyar irodalmának egyik fontos ismertetőjegye. Ezt a konszenzusos hipotézist erősíti, sőt helyenként új adatokkal gazdagítja a kötet. Rédey-Keresztény János az olasz–magyar kapcsolatok egyik intézményes háttérét biztosító Árkádia Akadémia működését és programját, valamint magyar kapcsolatrendszerét elemzi, fő-

ként Agyich István költészetének vizsgálatával, s közben arra is rámutat, hogy a magyar területeken több fiók-Árkádia működött. Az egyik ilyen – a kalocsai – akadémia Patachich Ádám köré szerveződött, aki 1735-től tanult Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricum növendékeként – az ő életpályáját, könyvgyűjteményét és tudományos-művészi munkásságát mutatja be Tóth Tamás dolgozata, természetesen kitérve itáliai kapcsolati hálójára.

A korabeli magyar kultúrában átható itáliai hatást Sárközy Péter tanulmánya Szauder József-re hivatkozva világosan definiálja is, amikor a magyar irodalom történetének „olasz irányról” ír, s ebbe illeszti Kisfaludy Sándor életművét. Amikor Sárközy olaszos irányról ír, akkor valójában néhány kiemelkedő alkotó – Balassi, Zrínyi, valamint az itt tárgyalt korszakban Amadé László, Faludi Ferenc, Kisfaludy és Csokonai – olaszos inspirációjáról van szó, nem pedig intézményes kapcsolatokról. Vagyis itt jórészt a személyes érdeklődés, az egyéni ízlés alapján választott poétikai orientálódás igénye indítja a szerzőket Itália felé. A magyar–olasz irodalom- és kultúrtörténeti intézményes kapcsolatok – ahogyan a fent említett írásokból jól látszik – valójában az egyházi közép-, de inkább felsőréteg római tanulmányaira, a Collegium Germanicum et Hungaricum szellemi kisugárzására és az Árkádia-mozgalom szereplőinek érdeklődésére és kapcsolati hálójára korlátozódnak. Ez persze nem zárja ki, hogy az olaszos irányt képviselő kanonizált alkotók köre és az intézményes kapcsolatok haszonélvezőiként a tanulmányaik folytán olaszossá lett szerzők csoportja metszetet alkosson. Ebben a képzeletbeli metszetben lenne például Faludi Ferenc helye. A kötet tanulmányai mégis inkább azt dokumentálják, hogy a kiemelkedő szerzők olaszos érdeklődése sokszor egyéni útkeresés következménye. Sőt a megszerzett olaszos műveltség autodidakta tanulás eredménye. Nem is lehet másképp, hiszen a feltételek sem adták egy valódi és mély olaszos kultúra elsajátításához. A kötet végén olvasható könyvtártörténeti tanulmányok pontosan dokumentálják, hogy valójában milyen szegényes is volt a korabeli magyar könyvállományban a valódi olasz anyag. Tüskés Anna számos érdekes és új adatot közlő, a Festetics és a Károlyi család könyvtáira koncentrált tanulmányából kiderül, hogy a két arisztokrata család könyvtáraiban az olasz nyelvű könyvek aránya 3,8% és 3,6%. Nem az alacsony számadat lepi meg az olvasót, hiszen természetes a latin, német és francia művek túlsúlya, ráadásul az olaszhoz hasonló arányt mutat a magyar nyelvű szövegek jelenléte is, hanem a szépirodalom alulreprezentáltsága, valamint az a tény, hogy – legalábbis a Károlyi-könyvtár esetében – Tüskés Anna az „inventárium olasz anyagából példány szinten azonosított könyvek egyikében sem” talált használatra utaló jelet (347).

Nehéz lenne tehát a korabeli magyar kultúrát belengő olaszos műveltségről beszélni. Paradoxnak tűnő módon ezt dokumentálja az is, hogy pár kiemelkedő alkotó mégis Itáliát és az olasz irodalmat választja ihletforrásul. Kisfaludy és Csokonai olaszossága éppen orientációjuk kivételessége és egyedisége miatt méltó a figyelemre, és talán éppen azért is alkothattak nagyot, mert poétikai tájékozódásuk eltért az átlagostól. Kisfaludy Sándor francia és olasz útjának naplójegyzeteit elemezve Sárközy Péter rámutat, hogy egyrészt majdhogynem a véletlen ismertette meg Kisfaludyval Petrarca *Daloskönyvét* – magányos óráira társként Paviában egy könyvesboltban megvette –, másrészt pedig éppen ezen ihletforrás megtermékenyítő ereje jelentette az érdeklődésre méltó újdonságot Kisfaludy költészetében. Csokonai hasonlóan különutas italianista érdeklődéséről és olasz nyelvtudásának mélyüléséről is olvashatunk egy tanulmányt a kötetben: Lorenzo La Nave azt dokumentálja, ahogy Csokonai olasz nyelvismerete, fordítói tapasztalata mélyül, s így szövegeinek formai-poétikai hajlékonysága egyre tisztábban érvényesül. Sze-

gedi Eszter dolgozata pedig – aminek fő témája a Tasso *Amintásából* készített Csokonai-fordítás filológiai elemzése – arra mutat rá, hogy miként tanulja meg Csokonai „a magyar nyelvre és irodalmi hagyományra viszonylag nehezen adaptálható költői eszközök alkalmazását” a fordítói munkája során (75). De mind Kisfaludy, mind Csokonai autodidakta olaszos, akiket a véletlen, a körülmények és önnön felfedezőkedvük visz Itália szellemi kincsei felé.

És talán egy olyan korszak is, amely ugyan még születőben van, ám amelynek a kötet már egyértelműen dokumentálja a jelenlétét. Sőt, Granasztói Olga világosan megfogalmazza, miről van szó: „arról, hogy a magyar, udvari főnemesség köreiben kétségtelenül létező olaszos orientáció átalakulást mutat”, amennyiben a Habsburg területeken élő társadalmi elit kapcsolatrendszerének megerősödése figyelhető meg (313). A magyar, osztrák és észak-olasz főnemesség kulturális orientációja azonban része egyfajta összeurópai olaszos érdeklődésnek, amely az elit magasságából nagyon gyorsan leszivárog az átalakuló és demokratizálódó irodalom és kultúra születőben lévő intézményeihez. A közelmúltban jelent meg – Will Bowers tollából – a *The Italian Idea* című monográfia, amely a 19. század első negyedében vizsgálja az olasz hatást az angol irodalomban, és arra az eredményre jut, hogy az itáliai kultúra soha nem adott olyan jelentős impulzusokat az angol irodalomnak, mint éppen ebben az időszakban. A recepció alapvetően kétfrontos: egyrészt az angol szerzőkre gyakorolnak elementáris hatást a klasszikus olasz szövegek – főleg Dante –, másrészt az Angliába menekülő vagy ott időző olasz értelmiségiek „hozzák be” kulturális termékeiket. Német területeken és Bécsben – a meneküléstől persze eltekintve – hasonló folyamatoknak lehetünk tanúi.

A mi kötetünk éppen azt a pillanatot éri tetten, amikor még Magyarországon nem ez a helyzet, mert még minden olasz kultúrtermék német közvetítéssel érkezik, de már látszik, hogy hamarosan kiépülnek majd a közvetlen csatornák is. Az erdélyi szászok olasz könyveit vizsgáló Verók Attila itt egy igen jelentőségteljes adattal szolgál: „az eddig rekonstruált szász magán- és intézményi könyvtárak állományából mostanáig egyetlen olyan nyomtatvány sem került elő, amelyben a vásárlás helyeként bármilyen itáliai helynév lenne feltüntetve” (309), ezért ír aztán „szekunder” recepcióról. Ez azonban nem csak a könyvekre igaz, hanem a születő művekre is. Sokáig – egészen mostanáig – azt lehetett gondolni, hogy Kazinczy *Orpheusában* közölt olaszból készült fordítások már az említett összeurópai olaszos lelkesedésnek a gyümölcsei. Ez persze igaz, de Fülöp Dorottya írása bizonyítja, hogy itt még „szekunder”, pontosabban német nyelvi közvetítéssel érkező lelkesedésről van szó. Fülöp ugyanis meggyőző módon azonosítja azt a német–olasz kétnyelvű versantológiát, amelyből az „*Orpheus* olasz anyagának nyolcvan százalékát” merítette a fordító, Ivánkay Vitéz Imre (90). Nem az olasz irodalom átfogó ismerete alapján jól kiválogatott néhány jelentőségteljes alkotás tudatos magyar recepciójáról, hanem egyetlen olasz könyv ismeretéről és annak németből történő – az olaszt nem is mindig értő – átültetéséről beszélhetünk. De fontos, hogy már ott az igény nem csupán arra, hogy olasz szerzők szövege is megjelenjen a magyar olvasók számára, hanem arra is, hogy a fordítás kétnyelvű kiadvány alapján készüljön. Hasonló jelenségre példa a kötet szerkesztő Dóbék Ágnes tanulmánya is. Ebben Döbrentei Gábor Dante-fordításának előzményeiről és munkálatairól, valamint kutatástörténetéről olvashatunk, és az írás arra is kiváló példa, hogy miért kell újra és újra elővenni a forrásokat, és hogy miért oly fontos a pontos és szakszerű forrásközlés. Döbrentei Dante-fordítását eddig is jól ismerte a kutatás. Szauder József felfedezte és ismertette a kéziratot, néhány szemelvény közlésével, valamint nagyívű fordítás- és értelmezéstörténeti tanulmányában kontextuali-

zálta azt. Ahogyan Kazinczy *Orpheus*ának olasz fordításai esetében, itt is azt gondolhattuk, hogy a nyugat-európai Dante-kultusz kialakulásával egyidőben nálunk is megindul a fordítások sora. Csakhogy Dóbék Ágnes a pályarajz után teljes terjedelmében, sőt a szerzői jegyzetekkel közli Döbrentei fordítását, és ekkor hirtelen a király meztelen lesz. Mert egészen világos, hogy ez egy németből készített fordítás, ha egyelőre a forrásszöveg nem is áll a rendelkezésünkre. És így persze az is világos lett, hogy a szöveg miért maradt kiadatlan: Döbrentei pontosan tudta, hogy ez még nem az a magyar szöveg, amivel érdemes Dantét a magyar olvasókkal megismertetni. De ugyanúgy, ahogy Ivánkay Vitézt, már Döbrenteit is megérintette az a korszellem, ami Európában ekkor kezd igazán hatni, s amely majd a magyar irodalomba a század közepe után Arany János, Szász Károly és mások révén ér el.

A tanulmánykötetnek számomra éppen ez a legérdekesebb hozadéka: látjuk a pillanatot, amikor már nem az Árkádia szellemisége és a Collegium Germanicum et Hungaricum hazatelepülő papnövédekéi határozzák meg az olasz–magyar kapcsolatok irányát, de még nem érvényesül az európai italománia, hanem jórészt magányos szerzők heroikus (de sikeres) vállalkozásai és az újdonságra nyitott útkeresők vannak a színen. És éppen azért kellett megváltoztatni a konferencia után a kötet címét, mert világos lett, hogy mindez a 18–19. század fordulóján történik, már nem igazán a 18., de még nem is tisztán a 19. században.

Bia hangja: Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi

Szerkesztette Balogh Gergő és Pataki Viktor

Eger: Líceum Kiadó, 2021, 234 l.

FÖLDES Györgyi

BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0002-2604-5800

A görög mitológia egyik talán kevésbé ismert szereplője az erőszakot megtestesítő istennő, Bia, aki aktív szerepet vállal a Zeusztól a tüzet, a tudást az embereknek ellopó, ezért megbüntetett Prométheusz megkínzásában: ő az, aki elég erős ahhoz, hogy – miután a hatalom, Zeusz utasította erre – az ellenszegülő titánt a sziklához láncolja. Másfelől viszont szinte némaság jellemzi. Ráadásul Themisztoklész egy beszédében éppen Peithóval képezik a hadvezér kíséretét, aki kettejükre – mint az erő(zsak) és ékesszólás (meggyőzés) alakjaira – hivatkozva követel az androsziaktól adófizetést. Van-e hangja a némának tűnő Biának? Mit jelenthet, hogy az erőszak, esetleg a hatalmat képviselő erő nyelvileg is megnyilvánul? Vagy párban jár a nála szelídebbnek tűnő meggyőzéssel?

Erő(zsak) és nyelv kapcsolatát, összeszövődöttségét vizsgálja a Balogh Gergő és Pataki Viktor szerkesztette *Bia hangja: Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi* címet viselő kötet, amely a 2019. május 9–10-én a FISZ és az EKE-BMK Irodalomtudományi Tanszék társszervezésében megvalósított konferencia előadásait gyűjti egybe. A könyvben található szövegek szerzői tehát – filozófiai, irodalom- és kultúraelméleti, illetve irodalomtörténeti vetületből – arra a kérdéshalmazra igyekeznek válaszolni, amely a szerkesztői előszóban is megfogalmazást nyer: mit nevezhetünk egyáltalán erőszaknak, az hogyan viszonyul a hatalomhoz vagy a joghoz (lásd például Hannah Arendt vagy Walter Benjamin klasszikus munkáit), ezt hogyan jelenítheti meg az irodalmi nyelv, és egyáltalán, mely nyelvi lehetőségfeltételek nyitnak utat az erőszak színrelépéséhez? Milyen viszony áll fent a performatív erő és a nyelvi erőszak struktúrája között? Lehet-e az irodalmi-poétikai-retorikai nyelvnek erőszakos karaktere?

Ezek a mindenkoron aktuális kérdések ma kitüntetetten fontosnak tűnhetnek, amennyiben – körülöttünk vagy határainkon túl – uralkodik a nyers erőszak, és virágzik annak „finomabb változatban” létező kultúrája. Utóbbi tekintetében gondolhatunk úgy a propagandaszövegekre, a hatalmi-elnyomó (szöveg)gépezetre, mint az intézményesített, például az egészségügy rendszere által természetszerűleg involvált erőszakra. Talán abból a szempontból is hasznosak lehetnek az efféle kultúra- és irodalomtudományos kutatások, amennyiben mintákat mutatnak fel, és kulcsot adhatnak a körülöttünk lévő világ alaposabb megértéséhez.

A kötet felépítését nagyrészt logikusnak látom, amennyiben a filozófiai-kultúraelméleti vizsgálódásokat követik a tisztán szépirodalmi szövegelemzések: ez utóbbiak is elsősorban műnemi (líra/próza) osztásban következnek, majd ezeken a kategóriákon belül nagyjából kronológiai rendben. Ha valami megfontolásra érdemes lett volna, hogy a nyelvfilozófiai gondolatmeneteket (Halász Hajnalka, Balogh Gergő írásait) mint a feltételeket megadó keretet közvetlenül a kötet elejére vegyék, (minden tisztelet ellenére) Simon Attila retorikai és Kulcsár Szabó Ernő irodalomelméleti vonatkozású, rendkívüli alapossággal megírt tanulmánya elé.

Kulcsár Szabó Ernő e nyitótanulmánya megmutatja, hogy bár a modernség – tekintve ismerveit: innováció, eredetiség – érvénytelenítette az időtlen irodalmiság gondolatát, a klasszikusok időn átívelő értékei, a kánoni örökség tekintélye alapvetően nem kérdőjeleződtek meg: az esztétikai tapasztalatban a szép mindig alakot ölt, igaz, nem konkrét formai kritériumok alapján, vagyis sem a kánonképződésnek, sem a kánonértelmezésnek nincsenek konkrét formai elvárásokra alapozó eljárásai: „a kánonok története során a modernség teremtette meg talán a legrugalmasabb és legnyitottabb körülményeit egy soktényezős, temporális konfigurációban alakuló kánonörekvésnek [...]” (15). Ugyanakkor a kánon minden újradefiniálási vagy felszámolási kísérlet ellenére sem megszüntethető, sőt autoritása az irodalmiság létmódját határozza meg (legyen bármennyire alternatív). Kényszerítő, erőszakos erővel bír: kánoni létmód nélkül nem létezhet irodalmiság, annak jóváhagyása nélkül egy szöveg nem számít irodalminak. Kulcsár Szabó Ernő ugyanakkor megkülönböztet akadémiai és műveltségi kánont, s a kettő feszültségére is mint erőszakos mozzanatra hívja fel a figyelmet.

Simon Attila tanulmányában láthatjuk, hogy Pseudo-Longinosz *A fenséges* című művében az *ekpléxisz (megrendülés)* mozzanata – mely szó korábbi előfordulásait is kimutatja Homérosznál, Aiszkhülosznál, Euripidésznél, Gorgiasznál, Platónnál, Arisztotelésznél – milyen sajátosságokkal és aspektusokkal bír. Az eleve is a 'kiütés' szóból képzett ekpléxisz hirtelen módon, váratlanul csap le az olvasóra/hallgatóra – ugyanakkor mellette egy másik hatás is érvényesül a fenségesben, azt a pillanatnyi, hirtelen hatással szemben tartósság is jellemzi: ez utóbbi hermeneutikai jellegének sajátja, miáltal képes tartósan is lekötni a szellemet. Ez a kettősség adja a retorikában a fenséges politikai erejét is, amelyben egyfelől az erőszak, a leigázás, másfelől a „felemelés”, a gondolkodás „felszabadítása” is megjelenik. De ha csupán az ekpléxiszre koncentrálnunk, az affektivitás, az érzelmi hatás a döntő: erőszakos, villámszerű hatása háttérbe szorítja – vagy akár: széthasítja – a racionális meggyőzést, szétszórja a benne felvonultatott tényeket. Az antik retorika performatív nyelvi megközelítésének megértése láthatóvá teszi, hogy például a nyelvi vizualizáció affektív jellege miként vesz részt ebben a hatásban, amely a költészetben a megrendítést, a szónoki beszédben a szemléletességet célozza meg. Szó esik még a szemantikailag létrehozott vizualizáció mellett a szintaktikairól is (különös szórend, kötőszavak kihagyása), amely szintén erős érzelmi sokkot válthat ki. A tanulmány tehát a fenséges esztétikai kategóriájához az affektivitást kapcsolja, amelyhez az erő, hatalom képze járul, s mint hatásmechanizmus intenzívebb, mint a tiszta tetszés.

Halász Hajnalka kimerítő tanulmányt közöl Nietzsche filozófiájának fájdalomhoz köthető téziseiről, annak fejlődési fázisairól (egyfelől az emberi fejlődés szakaszai, másrészt a filozófus pályájának egyes etapjai is érthetők ezalatt). Az igen részletes, minden állítását továbbbármnyaló tanulmány többek között arra tesz kísérletet, hogy elismerve ugyan az erőszak afirmációjának nyelvi vonatkozhatóságát, visszanyúl a Paul de Man előtti szakirodalomhoz, és például De-

leuze-re hivatkozva egy időre felfüggeszti a nyelv kérdését, mikor is a nietzschei „ellentéparok” (melyek valójában nem is tisztán ellentétek) szétszalazását igyekeznek elvégezni, többek között fájdalom–élvezet kettőséit. A két nagyobb témakör, amelyet Halász Hajnalka a fájdalom keletkezését illetően tárgyal: egyfelől, hogy a fájdalom szerepe a történelem előtti időkben, az ember tényleges képzése (*Bildung*) előtti fázisban az értékmérés, értelmet és értéket tulajdonítás volt, így szolgálta a még „félkész” szubjektumot; másfelől, hogy mint *érzésnek* (és a szenvedés tudatának) keletkezése a testi-fiziológiai jelenségektől a tőlük nem is teljesen elválasztható lelki-morális jelenségekig vezet – s mint ilyen, a nyelvi tételezés erőszakját megelőző, pozitív előjelű erőszakkal azonos, amely még mentes a szenvedésokoazástól.

Balogh Gergő a dekonstrukció egyik klasszikusának, Werner Hamachernek affirmatív-tás-fogalmát mutatja be, aki e koncepciójával Austin performativitás-elméletének (továbbá a szemiológiai nyelvmodellek) kritikáját végezte el, hiszen a nyelvet elválasztja a cselekvéstől. Elméletének központi kategóriája az ígért fogalmának újragondolt változata a kanti tételezés-koncepció függvényében, amely képes meghatározni a nyelv és lét elgondolhatóságát, valamint a történelmi, politikai és etikai viszonyok alapvető struktúráit is. Hamacher a nyelv affirmatív dimenziójának azt nevezi, hogy a nyelv birtokolhatatlan, a távollét, a megvonódás jellemzi, a tételező nyelv felszámolja, deaktiválja önmagát. Az affirmatívát úgy definiálhatjuk, mint valami olyat, ami a nyelvben önmagaként van jelen: a nyelviség nem instrumentális, nem közlő, nem reprezentációra szolgáló formája, hanem mindaz, ami ezt megelőzi; ennek alapján pedig a tanulmány tételmondata talán az lehet, miszerint „Hamacher perspektívájából az instrumentális, performatív, valamint a tiszta eszközként értett, affirmatív nyelv aszimmetriájában gondolható el.” (93.) Mindez annyiban áll kapcsolatban az erőszak témájával, hogy Hamacher munkáiban hivatkozik Walter Benjamin *Az erőszak kritikájáról* című esszéjére is, aki megkülönbözteti a mitikus-jogteremtő erőszakot – amely kölcsönviszonyban áll a jogfenntartó erőszakkal – a tiszta-isteni-jogmegsemmisítő erőszaktól: nyelvelméletében a performativitást az előbbi erőszak típusoknak a történelemben érvényesülő dialektikájához köti, míg az affirmativitást a harmadik, a „nem pozicionális, tiszta, affirmatív erőszakhoz” (92).

Az ezután következő irodalmi részben elsőként Konkoly Dániel Ovidius-tanulmányát olvashatjuk, aki az *Átváltozásokban* érvényesülő szembenállásokat, átalakulásokat, áthágásokat – legyen szó tematikus vagy szövegszintű (műfaji, narratív vagy szinesztéziás) transzgresszióról – értelmezi agresszióként, erőszaktevésként, összesímtva ezeket a szinteket, továbbá megfeleltetve mindezt a latin szöveg megfelelő szavainak, kifejezéseinek etimológiai/szemantikai sajátosságaival. Megmutatja, mely történetek azok, amelyekben az ily módon felfogott (általában tehát több szinten is érvényesülő) erőszak összekapcsolódik a költészet hatásának megjelenítésével, vagy éppen annak bemutatásával, hogy az utóbbi eredete már eleve egy erőszakos aktusig megy vissza.

Vaderna Gábor Berzsenyi azon szövegeiről ejt szót, amelyben a költő a francia háborúkat tematizálja. Részben Norbert Elias és Steven Pinker az erőszaknak a modern(izálódó) társadalomban elfoglalt helyét (részleges „hanyatlását”) vizsgáló munkáinak a fényében teszi ezt, illetve a felvilágosodás kori filozófusok ezzel kapcsolatos reflexióinak figyelembevételével. A francia forradalom idején lett ugyanis a modernség nagy önismereti kérdése, hogy megakadályozható-e az erőszak, mennyiben kell agresszióba vezetnie a társadalomjobbító szándékoknak. Berzsenyi ellentmondásosan reagál kora ide vonatkozó vitáira. Olykor számol az erőszak kultúraromboló

hatásaival, máskor jóváhagyni tűnik a haza védelmében; számára a kultúra ugyanakkor jelenti az erőszakmonopólium megszerzését és uralását is, amit azonban nem lát ellentétesnek a műveltség terjesztésének arisztokratikus modelljével – ráadásul a költészetében megjelenő nyelvi erőt (ha nem is direkt módon, de) társíthatjuk az erőszakkal, hiszen retorikájának performatív potenciálja lehetővé teszi a politikai diskurzusok feletti uralmat. Berzsenyi több verset is írt a Habsburg Monarchia franciák ellen felkelő magyar seregeihez, amelyekben az eseményeken túlmutató fogalmi szinten vagy éppen platonikus módon átlényegítve kínálja fel a hősiességet vagy a kötelességetikai dimenziót is érintő olvasatot.

Bartal Mária Borbély Szilárd *A Testről* című lírakötetét elemezve az erőszak elkövető és áldozat felőli viszonyrendszerében vizsgálja hatalom és erőszak konstellációját. Ehhez egyrészt a Lévinast olvasó Judith Butler megközelítését veszi alapul, aki a „törekeny élet” fogalmából kiindulva az erőszak elleni harc szolgálatába állított, ekként önmagával is szembe forduló agresszivitás belső feszültségét emeli ki. Az arc mint a Másik jelenlétének katakrézise arra hív fel, hogy belássuk, milyen könnyen kioltható az élet, és hogy elutasítsuk az erőszakot. Ugyanakkor a kötet fő tétjének annak bemutatását tartja, hogy a másik test megsebzése a fogyasztás kontextusába illeszkedik, az ily módon áruként felfogott test lesz a határátlépés szubsztrátuma – továbbá a kiszolgáltatottságot kívánja bemutatni, amely az áldozat felől testtapasztalatként jelentkezik. A kötet költeményeit Bartal Mária nem egyesével elemzi, hanem egyrészt témák, motívumok, testrepresentációk, „szereplők” (például de Sade) szerinti szövegcsoportokhoz társítva talál olyan elméleteket, amely ezeknek megközelítését segíti (bár néha mintha a bőség zavara a koherenciát fenyegetné), illetve a kötetben számot vet az egymás után következő versek egymást módosító, újraértelmező potenciáljával is.

Mészáros Márton Kovács András Ferenc költészetében kimutatja azokat a poétikai-nyelvi-retorikai eljárásokat (palimpszesztikus paronomázia, félszemrím, szolecizmus), amelyek összefüggésbe hozhatók az erőszak fogalmával, egy olyan határátlépés értelmében, amely nem elsősorban a (köznyelvhez képesti) normaszegéshez vagy devianciához köthető, hanem intertextuális szinten jelentkezik, illetve az oralitás-szkriptalitás témakörét érinti. A tanulmány-szerző olyan fontos versekben mutatja ezt ki, mint az Illyést és Adyt egyaránt parafrázáló *Kövek a magasban*, amelyben a két előzményvers hazafogalma feszültségben, összeegyeztethetlenségben ér össze, valamint otthonosság és idegenség dichotómiája is megbomlik; vagy éppen a *Pro Domo*, amely Babits-parafrázisként a szó vagy szórészek hasonló hangzására építő paronomázia és/vagy palimpszeszt eszközével az artefaktum-jellegre, továbbá az Én azonosíthatatlanságára hívja fel a figyelmet; ilyen továbbá a Pilinszky-intertextusként működő *András evangéliuma*, amely egyszerre állítja (szemantikai szinten) az írás és (akusztikai szinten) a hangzás elsőbbségét. A szerző más példákban – *Cape Carnival Blues*, *Költészettankák* – a szem- és fülrímek normasértő (és olvasatokat elbizonytalanító) eljárásainak elemzését adja.

Lénárt Tamás érdekesítő megközelítést alkalmazó írásában olyan vegyes műfajú és születési idejű irodalmi szövegeket (Mikszáth Kálmán: *Az a fekete folt*, Polcz Alaine: *Asszony a fronton*, Petri György: *Hogy elérjek a napsütötte sávig*) tesz részletes elemzése tárgyává, amelyek az erőszak egy gyakori formájának (nők elleni nemi abúzus) olyan sajátos eseteit mutatják be, ahol egyrészt nincs ellenállás, másrészt – és itt ez a hangsúlyos – felvetődik egy prostitúciós alku lehetősége: az nem jöhet azonban létre, hiszen az erőszaknak per definitionem nem lehet ára. Ezt az elvet a szerző Benjamin már említett híres esszéje, *Az erőszak kritikájáról* alapján fogalmaz-

za meg, hiszen annak kiindulópontja, hogy a jog performatív tautológiájának következtében az erőszak mindig kívülről jön, mindig van benne egy szubvertív-misztikus elem, emiatt nem mérhető, nem szabható meg, mennyit ér, nem látható el árcédulával. Az erőszak ezen ökonómiája kerül szembesítésre ebben az értelmezésben a trauma (és az erőszak elszenvetésének) hozzáférhetetlenségével és kibeszélhetetlenségével. (A legutolsó vers ugyanakkor épp az erőszak ellen-tétébe fordul, hiszen az aktus a hajléktalan asszonnyal éppen hogy adományként értelmezhető, amelyet az adásvétel kudarcra tesz láthatóvá.)

A századforduló novellisztikájából Bengi László olyan szövegeket vonultat fel, ahol megmutatkozik a korszakra jellemző jelenség, miszerint érzékelhető egyfajta elmozdulás a gép képzetkörétől a technológia fogalmi-tapasztalati mintázatai felé. E novellák szereplői a technikát (illetve a korszakban ezzel párhuzamosan egyre fontosabbá váló technológiát, például a vasúti hálózat kiépítését) gyakran fenyegetésként, erőszakként fogják fel. Ilyen Petelei István elbeszélésének idős hőse, aki az ellen harcol, hogy a vasútvonal keresztbe vágja a földjét, vagy Kosztolányi Dezső novellájában az állomásfőnök lánya, Ida, aki számára a nagyvárosokat összekötő, náluk meg sem álló gyorsvonat testesíti meg az elvagyódást. A vasúti hálózat itt az egész országra kiterjedő, bonyolult, óraműszerűen működő rendszer, ahol a gyorsvonatot csak a lány élete feláldozásával lehet a kis településnél megállítani. Karinthy Új Iliásában pedig a jövőbe utazó tudós azzal szembesül, hogy az új gépek az ember ellen fordultak, és fenyegetést jelentenek a még megmaradt, de a múltbeli (őskori) életkörülmények közé visszakerült emberiségre nézve.

Noha a Krúdy-prózát nem igazán szokás az agresszió megnyilvánulási terepeként érteni, néhány szövegében – köztük az *Asszonyágok díjában* – jelen van ez is: Gintli Tibor írása azt fedi fel, hogy ebben a regényben a realista narratíva egyes eljárásait is alkalmazó technika olyan – dominánsnak tekinthető – komikus-groteszk hangoltsággal és anekdotikus eszköztárral találkozunk, amely az erőszakos jeleneteket (az öregúr és a háromezer éves nő szerelme, a tábornok temetése) jellemzi.

Kusper Judit érzékeny elemzése – szemben az eddigi interpretációk többségével – azt bizonyítja, hogy Tersánszky Józsi Jenő *Viszontlátásra, drága* című regényében a háttérként szolgáló háború nagyon is erős, meghatározó kontextus a főszereplő lány, Nela élettörténetéhez, traumájához, az őt ért szexuális (és lelki) erőszakhoz; s ennek tükrében nézi meg – a narratív, retorikai írói sajátosságok figyelembe vételével – „a női beszédmód és szubjektum kapcsolatát az erőszakkal és hatalommal” (185). A trauma újramondhatósága (vagy éppen a kényszerű csend) és a feloldáshoz mégiscsak szükséges elbeszélés feszültségének produktuma a lány által választott narratív, énelbeszélési forma, a levél (illetve a regényben a keretes szerkezet), amely involválja a „kiírás, eltávolítás, elküldés” cselekedeteinek traumaoldó lehetőségét.

Majdnem teljes bizonyossággal feltételez Szentesi Zsolt komparatistikai irányultságú tanulmányában tudatos intertextuális kapcsolatot Peter Handke *A kapus féelme tizenegykor*, illetve Esterházy Péter *Pápai vizeken ne kalózkodj* című könyvének egy részfejezete között a szituációk, motivika, mondatszerkezetek párhuzamosságára utalva: mindkét műben egy teljesen „főösleges”, motiválatlan, pillanatnyi ötlettől vezérelt gyilkosságot hajt végre a világtól idegen, a mindennapi kommunikációból egyre inkább kiiratkozó, az időben és térben tájékozódási referenciáit vesztő hős (igaz, Esterházynál ez csupán egy macska megölését jelenti). Noha Szentesi Zsolt elemzése igen alaposnak tűnik, ráadásul Esterházy németes műveltsége, orientációja ugyancsak jól ismert, szerintem az egzisztencializmus s a tanulmány által egyébként megemlí-

tett Camus-féle *Közöny* (*Az idegen*) hatása akár önmagában is elegendő lehet efféle rokonságra. Talán a két hasonló szituációban, a jármű visszapillantó tükkrében egy másik ember szemét néző főszereplő reakcióit, valamint a főszereplők verekedéseit illetően tehetünk a közvetlen hatásra vonatkozóan konkrétabb megállapításokat.

Pataki Viktor az erőszak nyelvi és szociokulturális feltételrendszerének egy példáját hozza fel, amikor Oravecz Imre regénytrilógiájának második részében, a *Kaliforniai fűrjben* a magyar bevándorlók idegenségtapasztalatát vizsgálja, egyfelől az ezt megalapozó viselkedésmintákat (szociális és kommunikációs hiányosságok), másfelől az amerikai többségi társadalom által végrehajtott, az olvasztótégely logikájának megfelelő atrocitásokat megmutatva. Az idegen kizárásához kötődő erőszak gyakran nyelvi formában nyilvánul meg, amelynek releváns példái az etnikai és személyes identitást nyelvi aktusok, diffamáló megszólítások, legfőképpen pedig a tulajdonnév torzítása, amely pedig ráadásul nagyrészt a magyarok tévesztésének betudható.

Ureczky Eszter egy kortárs angol regény, Adam Foulds *Eleven útvészítő* című művének orvosi-bölcsészeti megközelítésű interpretációját adja. Az új történelmi vagy akár a neoviktóriánus regény műfajába is sorolható alkotás egy 19. századi angol elmebetegintézet alkalmazottainak (orvos, ápolók) és lakóinak (páciensek, közöttük két költő – Tennyson és Clare – regénybeli figurái) életén keresztül mutatja be a korabeli pszichiátriai intézményekben uralkodó, az egyik oldalon rendszerszintű, a másik oldalon a mentális betegségekből következő erőszakot, illetve az utólagos tanúságtetés (amelyen valamely traumákkal teli, közvetlen tanúságtételről való empátiás beszámolót érthetünk) virtuális részesülését magából az agresszió okozta traumából.

A könyv – illetve az annak előzményeképp megtartott konferencia – egy tematikus sorozatba (hívószavak: állat, halál, erőszak, sport) illeszkedik, amely mint ilyen, feltétlenül sikeres vállalkozásnak tekinthető, s csak remélni tudjuk, hogy hasonlóan érdekfeszítő, releváns, aktuális kérdéseket felvető köteteket eredményez a továbbiakban is.

Pomogáts Béla (1934–2023)

SZÉCHENYI Ágnes

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0009-0008-6157-6923

Az Irodalomtudományi Intézet és a magyar irodalomtudomány egy jól körülírható, sajátos korszakának utolsó képviselőjét gyászoljuk Pomogáts Béla távoztával. Azok közé tartozott, akik az 1964 és 1966 között megjelent hatkötetes, *A magyar irodalom története* című vállalkozásnak, közkeletű nevén a *Spenótnak*, és az 1990-ben megjelent négykötetes, *A magyar irodalom története 1945–1970* című kézikönyvnek, a *Sóskának* egyik fontos munkatársa volt. Az ezekben a kötetekben való közreműködés nem pusztán a folyamatrajzok, portrék, műelemzések megírását jelentette, hanem egy sor küzdelmet is a marxista irodalomtudomány kötelező érvényű szemlélete ellen, a tudomány autonómiájáért.

Pomogáts Béla pályafutása kétszer indult el, először 1957-ben, friss diplomával került az MTA intézetébe gyakornoknak, tanára, Bóka László ajánlásával. A fiatal Pomogáts Béla – bármily hihetetlen is visszatekintve – az intézeti előrejutás első lépcsőfokán kezdte, ő is a máig szinte kötelező bibliográfiai cédulázással foglalkozott Kemény G. Gábor mellett, aki minden bizonnyal megihlette a *Nemmagyar népek – nemzetiségek* történeti bibliográfiáján (1959) keresztül a nemzetiségi-kisebbségi kérdésben. Talán innen eredeztethetjük Pomogáts Béla szellemiségének tágasságát. Gerelyes Endrével és ifjabb Kozocsa Sándorral 1920-ig terjedően cédulázták ki a magyar irodalmi folyóiratokat, hármuk munkája beépült *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című monumentális, máig használt, immár digitálisan is elérhető alpműbe. Csak utalni érdemes erre a pályakezdesre, mert utána következett a munkásságát majdnem kettétörő több mint fél évtizedes kényszerszünet, a letartóztatás és az internálás. Pomogáts Béla tagja volt a Petőfi Körnek, és mint „mefesz” (azaz az 1956. október 16-án megalakult, a kötelező és egyetlen DISZ-ből kiváló Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének tagja) szerény, de elkötelezett résztvevője volt az 1956-os forradalomnak. Eredetileg a MEFESZ fogalmazta meg a forradalomban híressé lett ún. 16 pontot, ami nem maradhatott megtorlatlanul. Pomogáts a forradalom napjaiban cikket írt az egyetemi lapba, *Új magyar külpolitikát!* címmel. Ebben stratégiai váltást javasolt, azt, hogy az ország ápoljon jó kapcsolatot a Nyugattal, figyeljen oda a határon túli magyarokra, és – mint egykori piarista diák – javasolta a Vatikánnal való együttműködést. MEFESZ-küldetése volt, hogy Győrbe utazzon, és felvegye a kapcsolatot Szigethy Attilá-

val, az ideiglenes nemzeti tanács elnökével. A győri pályaudvaron segédkezett többek, köztük az ugyancsak most távozott „párizsi” Sipos Gyula (írói nevén Albert Pál, 1935–2023) és ifjú Vázsonyi Vilmos Nyugatra szökésében. 1959-ben nyúlt utána a bosszúszomjas hatalom, hónapokat töltött börtönben majd internáló táborban, és évekig állt rendőri felügyelet alatt. Kerülő útra kényszerült, technikumai tanár lett.

Figyelmesen olvasva a forradalom idején megjelent cikkét, előre látjuk a későbbi Pomogáts Bélát, a határon túli magyar irodalom értő olvasóját és szolgálóját is. Szakdolgozatát Kuncz Aladár munkásságából írta, akihez közvetett személyes szál is fűzte, Pomogáts Béla OTI főorvos édesanyja kezelte ugyanis az író halála előtt. 1956/57-ben Kunczról írni (Gömöri György, a későbbi cambridge-i irodalomtörténész Dsida Jenőt választotta diplomamunkája tárgyául) az 50-es évek közepén nem volt magától értetődő. Amikor 1965-ben Pomogáts Béla visszakerülhetett az Intézetbe, szakdolgozatát továbbfejlesztve írta meg első könyvét, a Kuncz Aladárról szóló monográfiáját. 1969-ben járt először Erdélyben, mégpedig akadémiai kiküldetésben, s ez az utazás véglegesen meghatározta pályáját. Amikor a határon túli irodalmakat szerettük volna megismerni egyetemistaként, majd pályánk elején, a 80-as években az ő munkái után nyúltunk. A határon túli irodalom nemcsak az új államhatárok mögé kényszerült magyarok területek irodalmát jelentette, hanem a nyugati magyar irodalmakat is. Ilyen fokú szerves egyben-látásra és kapcsolatépítésre sokáig csak Pomogáts Béla, Béládi Miklós és Rónay László voltak képesek. Megszámlálhatatlan mennyiségű napilap-cikket is írt ennek a feladatnak szolgálatában, sokáig ellenszélben.

Pomogáts Béla fokozatosan lépett előre az intézeti ranglétrán, mígnem 1992 és 1996 között már Bodnár György mellett igazgatóhelyettesként állt a Ménesi úti kollektíva élén. Mégsem a megérdemelt intézeti előrelépések jelzik legjobban vagy kizárólagosan pályáját (volt a *Literatura* főszerkesztője is), hanem azok a külső posztok, amelyeket fáradhatatlan utazóként és bölcs kompromisszumkeresőként betöltött. Tagja volt az Anyanyelvi Konferencia vezetőségének, alapítója és alelnöke volt a Történelmi Igazságtétel Bizottságnak, az Ötvenhatos Emlékbizottságnak. Nagyon tudott küzdeni is, meghatározó szerepe volt az Illyés Gyula Archívum és Műhely létrehozásában, s annak tudományos vezetője is volt 2002 és 2013 között.

Ha utazásainak hosszát összeadnánk, akkor az alapján akár többször megkerülhette volna a földgolyót is, hiszen ha csak a 2015-ben a *Korunk*ban közreadott útinaplóját végigolvassuk, látjuk, mennyit utazott abban az akadémiai évben, s milyen konferenciákon, kulturális-politikai jelentőségű eseményeken adott elő. Nagyvárad, Munkács, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Pozsony, majd újból Nagyvárad, Tokaj, Királyfiakarcsa, Oberpullendorf (azaz Felsőpulya), Ada, Székelyudvarhely, Pat, Szenc voltak külföldi úti céljai, s emellett számos itthoni irodalomtudományi konferencián is előadott. Amiért nem könyveit soroljuk elő, annak oka, hogy érzékeltessük, nem a „nagy” eseményeket és színtereket kereste, hanem a magyarul írók és olvasók közösségeit, ott érezte otthon magát, ahol az alkotói és emberi kapcsolatok spontán induló, tartalmas és folyamatos szövetséget jelentettek. Egyedülállóan kiváló volt a kapcsolattartásban is. Juhász Ferenc igen találóan a haza „önkéntes közalkalmazottjának” nevezte Pomogáts Bélát hetvenedik születésnapján.

Az Irodalomtudományi Intézeti honlapjára kitett gyászírban is azt tartottuk fontosnak kiemelni, hogy Pomogáts Béla a rendszerváltás után a Kárpát-medencei magyar kulturális élet kapcsolatrendszerének helyreállításában, intézményeinek kiépítésében játszott egyedülálló és

pótolhatatlan szerepet. Közvetlensége, megnyerő személyisége és jóindulatú iróniája lehetővé tette, hogy gyakorlatilag minden kortársával személyes ismeretséget, sokukkal közeli barátságot tartson fenn. Ebből az egyedülálló kapcsolatrendszerből a békeszerző bölcsesség sugárzott. Pomogáts Béla teljesítménye nemcsak a könyveiben, hanem közéleti szerepvállalásában, küldetéses meggyőződésében fedezhető fel. Az 1956 utáni megtorlás sem rendítette meg, mindig azt mondta és úgy, amit és ahogy gondolt, sajátos humorba csomagolva, de olykor nyers egyértelműséggel, kritikával. Mindig közvetlenül, mélységes jóindulattal, humorral és öniróniával kezelte közéleti feladatait és az adminisztratív funkciókból adódó teendőit. 1987-ben jelen volt a lakitelki találkozóon, ami magától értetődő volt, mert nem is olyan rejtett ellenzékiességéből és a népi irodalomhoz való vonzódásából ez egyenesen következett. 1995 és 2001 között az Írószövetség élén állt, és utolsóként e poszton még sikeres is volt, mert integráló személyiség volt, s néhány évre még úrrá tudott lenni az írókat megosztó politikai, világnézeti és esztétikai ellentétken, és az Írószövetséget legitim, érdemes szervezetként pozícionálta.

Szólnunk kell még arról, milyen irodalomtudományi eszmény jegyében gyakorolta Pomogáts Béla szintézisreemtő munkáját. Számos megjelent művéből csak kettőt emelünk ki, az 1918 és az 1989 közötti hét évtizedről szóló, a *Magyar irodalom Erdélyben* sorozatcímmel megjelenő összegzését és a *Jelen idő az erdélyi irodalomban* című 1987-es kötetét. Ezeknek a munkáknak dilemmáját az adta, amit a 20. századdal és jelesül a kortárs irodalommal foglalkozó kollégák, intézeti utódok is jól ismernek. Az elmúlt korok irodalmáról írni azért is könnyebb, mert az idő már elvégezte rostáló munkáját, elválasztotta a külön-külön fokú dilettantizmust, illetve a jelentéktelenséget és a rangos alkotásokat, míg a jelenben mindez inkább csak kritikai lehetőség. A jelen irodalomtörténésze vagy a teljességet vállalja, s akkor kevésbé értékes szerzőket és munkákat is bevesz könyvébe, vagy egyúttal kritikusi munkát végez, s akkor amiatt marasztalják el, hogy könyve hiányos. Pomogáts Béla – miközben körülötte, körülöttünk, szükséges és eredményes, de ugyanakkor túlhajtott irodalomelméleti forradalom zajlott – mindvégig a generikus elemzés híve és alkalmazója volt, a művek vizsgálatakor az esztétikai minőség, szövegközpontúság mellett mindig figyelembe vette az alkotást létrehozó történeti és társadalmi körülményeket, az író személyes sorsát és egyéniségét. Az ő eszményi hite az volt, amit Béládi Miklós védelmében egyszer, már annak halála után megfogalmazott: azok, írja hittel, akik „az irodalmat pusztán szövegnek tekintik, és mint ilyet ítélik meg, és azok, akik az irodalmat a nemzeti identitás letéteményeseként értelmezik, ki tudnak egyezni egymással, és az értelmezés világában létrejöhet valamilyen szintézis.” Pomogáts nemzetiidentitás-értelmezése tágas volt, s nem üres fogalom.

Ha a világ nagyot változott e tekintetben is, Pomogáts Béla példakép marad. Az Irodalomtudományi Intézetben készülő új, korszerű irodalomtörténeti szintézise bőven tud meríteni munkáiból.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2023.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft